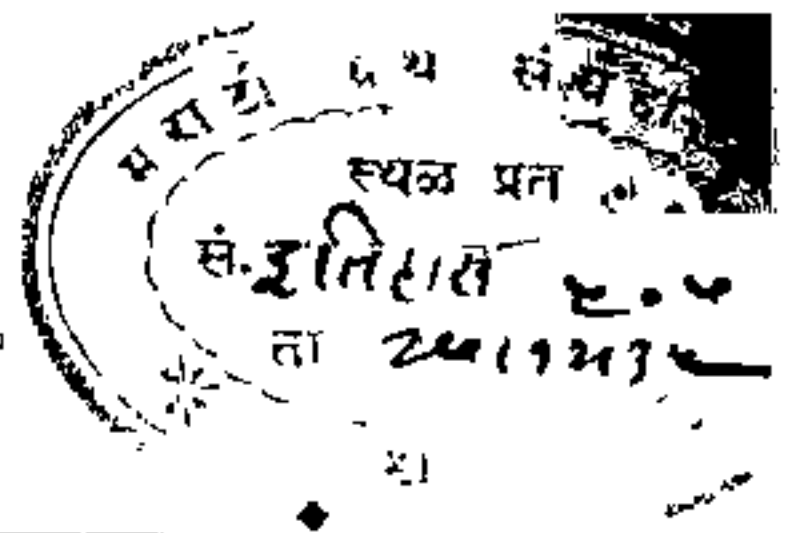

२०६६

संगीत

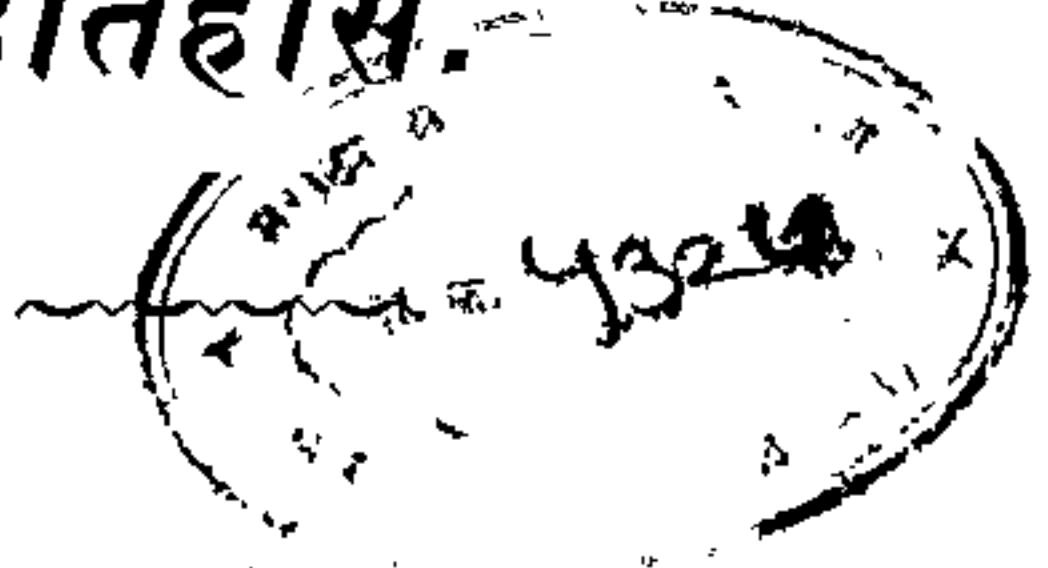

शास्त्रकार व कलावंत

यांचा

नोंद नं.
५३२५

इतिहास.

लक्ष्मण दत्तात्रेय जोशी,

बी. ए., एलएल. बी., वकील, पुणे.

REFBK-0005327

तमुद्रण वगैरे सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानें
[अधीन ठेविले आहेत.]

शके १८५७] किंमत १.

मुद्रकः—

रा.रा. अनंत विनायक पटवर्धन, बी. ए.
आर्यभूषण प्रेस, घ. नं. ९३६।३,
भांबुर्डा, पुणे.

प्रकाशकः—

श्री. लक्ष्मण दत्तात्रेय जोशी,
बी. ए., एल्लएल्. बी. वकील,
४८९ सनवार पेठ, पुणे.

प्रस्तावना.

आधुनिक शिक्षणामध्ये एकाद्या विषयाकडे पाहण्याची व त्याचा अभ्यास करण्याची एक विशिष्ट पद्धति आहे ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत अर्थ नाही. एकाद्या विषय शिकावयाचा तर त्या विषयाचे ऐतिहासिक समालोचन व त्या विषयाचे शास्त्रकार, लेखक, कलावंत वगैरे तज्ञांचीं चरित्रे व कामगिरी वगैरे गोष्टींचा अभ्यास करणे हा या पद्धतीतील एक सर्वमान्य व उपयुक्त असा भाग आहे.

सुमारे शेंसव्वाशे वर्षांपूर्वी संगीत विषयाकडे ज्या नजरेने शिष्ट व सभ्य समाज बघत असे, तो समाजाचा दृष्टिकोण सांप्रत बदलला आहे, यात शका नाही सभ्य समाजाने अभ्यास करण्यास हरकत नाही अशा लायसीची ही एक ललित कला आहे; परंतु आजपर्यंत सस्कृति, शिक्षण व सामाजिक दर्जा या दृष्टींनी कमी असलेल्या व दुर्गुणी लोकांच्या मगरनिर्घात ती असल्याने संगतिदोषामुळे त्या कलेला कमीपणा आला होता व सभ्य समाजात तिला तितकासा मान व प्रतिष्ठा नव्हती; तरी त्या स्थितीतून या कलेला सोडवून तिची उन्नति करावी अशा भावनेने सुशिक्षित व सभ्य लोक आज जवळ जवळ पंचवीस वर्षे प्रयत्न करित आहेत व त्यांच्या या प्रयत्नाला यश येण्याची चिन्हे दिसत आहेत ही कला अशा तऱ्हेने सुशिक्षितांच्या कक्षेत येऊं लागल्यामुळे तिच्याकडे इतर विद्येकडे पाहण्याच्या दृष्टीनेच लोक पाहू लागले आहेत आणि इतर विद्येसारखा व त्या तोडीचा दर्जा हळू हळू तिला प्राप्त होऊं लागला आहे. अर्थात् इतर विद्येच्या अभ्यास-पद्धतीचा अवलंब या विद्येचे कामीहि होऊं लागणें क्रमप्राप्त आहे. साहाजिकच या विद्येचा यथायोग्य अभ्यास होण्यासाठी या कलेची सांप्रत स्थिति काय आहे याचा अदाज यावा म्हणून तिचे ऐतिहासिक समालोचन करणें जरूरीचें झालें आहे, हें कोणीहि विचारी मनुष्य कबूल करील. उपरिनिर्दिष्ट हेतूसाठी व त्याच दृष्टीने लेखकानें प्रस्तुतचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाची सामान्य रूपरेखा सालीलप्रमाणें आहे.

या पुस्तकाचे शास्त्रकार, गायक, वादक, नर्तक आणि स्त्रिया असे एकदर पांच भाग आहेत. आरभीं उपोद्घात असून कोणतेहि नाव सुलभतेने सांपडावे यासाठी शेवटी नावाची सूचि जोडिली आहे.

उपोद्घातामध्ये संगीताचे ऐतिहासिक सामान्य समालोचन स्थूलमानाने केलें आहे. त्यांत निरनिराळ्या कालखंडांमध्ये लोकरुचि व इतर देशकालपरिस्थिति या मुळें काय व कसा फरक झाला अगर भर पडत गेली याचें स्थूल दिग्दर्शन केलें आहे. तसेंच गायनाच्या निरनिराळ्या पद्धति दाखविणारे त्याचे प्रकार व त्याची घडामोड आणि गवयांच्या गायनकौशल्याचें दिग्दर्शन करणारीं अशीं निरनिराळीं वळणें दाखविणारीं त्यांचीं घराणीं अथवा पठडी याची माहिती दिली आहे. पुढील पांच भागांत क्रमानें शास्त्रकार, ग्रंथकार, भुवपद, धमार, ख्याल, टप्पा, ठुमरी, लावणी वगैरेसारख्या चीजा गाणारे कलावंत; वीन, सतार, सुरसिंधार, रवाच, जलतरंग, हार्मोनियम, पखवाज, तबला वगैरे वाद्ये वाजविणारे वादक व नर्तनकलेंत नांव मिळविणारे नर्तक व या सर्व कलांमध्ये कुशल असलेल्या स्त्रिया, अशा सुमारे २५० वर व्यक्तींच्या चरित्राचा समावेश केला आहे. या साडेचारशें व्यक्तींमध्ये इ. स. च्या चवथ्या शतकापासून विसाव्या शतकापर्यंतच्या काळांतील व्यक्ती आल्या आहेत. तसेंच श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांपासून तों दुसरे बाजीराव-साहेबांपर्यंत पेशवाईत होऊन केलेल्या व ऐतिहासिक कागदपत्रांतून ज्यांची माहिती उपलब्ध झाली अशा गुणी जनांचा अतर्भाव प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे.

या पुस्तकांतील माहितीचें कामीं लेखकाचे वडील पं. द. के. जोशी यांचे जें अमोलिक साहाय्य झालें आहे त्याचा रुतजता व अभिमानपूर्वक उल्लेख करणें लेखकाचें अवश्य कर्तव्य आहे. त्यांचा संगीतविषयक अभ्यास आज जवळजवळ २० वर्षांवरचा आहे. आधुनिक दृष्टि व ऐतिहासिक गोष्टींची आवड असल्याने जेव्हा जेव्हा त्यांना अशी कांहीं माहिती मिळण्याची संधि आली त्याचा त्यांनी त्या दृष्टीनें उपयोग करून घेतला, व सुदैवाने त्यांना तशा प्रकारच्या अनेक संधी मिळल्या. ते 'पूर्ण गायन समाजा' चे ऑनररी सेक्रेटरी होते त्यामुळे पुष्कळ गवई व या कलेची आवड असणारे लोक यांच्या त्यांच्या गांठीभेटी पडल्या व संबंध आले. तसेंच विष्णुपत छत्रे, बाळागुरुजी, निसार हुसेनसा वगैरे लोकांचा व ह्यांचा चांगला स्नेह असल्यामुळे यांच्या त्यांच्या पुष्कळ गप्पागोष्टी होत व बोलतां बोलतां ही मंडळी इतर कलावंत व गवई यांबद्दल अनेक वेळां माहिती सांगत, त्या माहितीची यांनीं टिपणें करून ठेविली होती. शिवाय 'अखिल भारतीय संगीत परिषदा'चे करितां बडोदा, दिल्ली, काशी, लखनौ, इंदोर इत्यादि ठिकाणीं व महाराजांच्या निमंत्रणावरून नाभा, ग्वालोर, रामपूर वगैरे संस्थानांत जाण्याचा, तसेंच तेथील अनेक कलावंतांच्या प्रत्यक्ष भेटीचा व त्यांचो कला

प्रत्यक्ष पाहण्याचा यांना योग आला त्या वेळी तेथेहि याविषयी बरीच माहिती मिळालेली आहे. तसेच काशी व रामेश्वर या यात्रा केल्या त्यावेळीहि त्यांनी ही माहिती मिळविण्याची आवड दृष्टीआड होऊ दिली नाही. लखनौ येथील 'मॉरिस कॉलेजांत' दोन वर्षे मुकाम असल्याने तेथेहि त्यांना एतद्विषयक बरीच माहिती मिळवितां आली. प्रस्तुत लेखकहि दक्षिण हिंदुस्थानामध्ये हिंडला असून खुद्द लखनौमध्ये सहा महिने मुकाम करण्याची संधि त्यांस मिळाली होती. अशा प्रकारे अनेक निरनिराळ्या व्यक्ती व ठिकाणे थांपासून मिळविलेल्या व जमाविलेल्या माहितीवरून सदर पुस्तकांतील चरित्रे लिहिण्याचे काम केले आहे.

शिवाय, या कामी लेखकाच्या वाडिलाचे ज्ञानकोशांतील लेख, मादनुल मुसकी, राजा एस्. एम्. दागोर यांचे पुस्तक, ऐतिहासिक कागदपत्र वगैरे पुस्तकांचा लेखकास उपयोग झाला आहे व त्याबद्दल या सर्व लेखकाचा तो आभारी आहे.

या पुस्तकांतील चरित्रलेखनाचे कामी लेखकास मिळालेल्या माहितीपैकी विश्वनीय वाटली अशाच माहितीचा, शक्य तितकी तारतम्यबुद्धि व सारासार-विचार ठेवून त्याने उपयोग केला आहे. लेखक हा कोणत्याहि एकाद्या विशिष्ट पक्षाचा अभिमानी नाही; केवळ त्रयस्थ अशीच त्याची भूमिका आहे. त्याला एकाद्याबद्दल फाजील आदर अगर निष्कारण तिरस्कार असण्याचे काही कारण नाही परंतु त्याला जे प्रामाणिकपणाने वाटले व योग्य दिसले ते आपले मत त्याने स्पष्टपणाने नमूद केले आहे इतकेच.

प्रस्तुत पुस्तकात दिलेली माहिती परिपूर्ण अगर चिनचूक आहे असा लेखकाचा वाणा केव्हांहि नाही व तो असणे योग्यहि नाही. कारण जेथे मोठमोठ्या राजकारणधुरधर व विद्वान् अशाहि लोकांच्या चरित्राबद्दल वाद उत्पन्न होऊन त्या कामी चिनचूकपणा अगर परिपूर्णता आढळत नाही तेथे विचान्या कलावंतांच्या चरित्रांतील माहितीची काय कथा ! असो तथापि प्रस्तुत लेखकास पुस्तकांत दिलेली माहिती कशी अपुरी अगर चुकीची आहे हे साधार दाखवून ती योग्य प्रकारे कशी परिपूर्ण व दुरुस्त करावयाची याची साधार माहिती जो कोणी देईल त्याबद्दल लेखक त्याचा आभारी होईल, व पुढील आवृत्तीचे वेळी ती दुरुस्ती सास अमलांत आणील.

चरित्राचा क्रम ठरविण्यांत साधारणपणे काल, नाते व गुरुपरंपरा वगैरे गोष्टी डाळ्यापुढे ठेविल्या आहेत.

प्रस्तुतसारख्या पुस्तकामध्ये फोटो असणे अवश्य अशीच बरेच लोकांची अपेक्षा आहे, परंतु ही गोष्ट दोन तऱ्हेने गैरसोयीची आहे. जुन्या लोकांचे फोटो मिळणे अशक्य आहे. जी माणसे आज नजरेसमोर आहेत अगर ज्यांचे फोटो इतरत्र मिळणे संभवनीय आहे त्याच्या फोटोंचा अंतर्भाव पुस्तकांत करून उपयुक्ततेच्या दृष्टीने पुस्तकाची किंमत वाचकांच्या आवांज्याबाहेर घालविणे लेखकास इष्ट वाटत नाही.

शेवटी, आर्यभूषण छापसाल्याचे मॅनेजर श्री पटवर्धन व श्री. विठ्ठलराव बर्वे यांनी या पुस्तकाचे काम सुचक व लवकर करून दिल्याबद्दल त्याचे आभार मानणे योग्य आहे.

अशा प्रकारचे दुसरे एखादे पुस्तक लेखकाच्या पाहाण्यांत नाही, तरी हा अभिनव प्रयत्न संगीतप्रेमी व संगीतव्यवसायी लोकांस आवडेल व उपयोगी ठरेल असा लेखकास पूर्ण भरवंसा आहे.

४८९ शनिवार पेठ,
पुणे शहर.
१४ जून १९३५.

}

लक्ष्मण दत्तात्रेय जोशी.

कोणत्याही गोष्टीच्या उत्क्रांतीच्या व प्रगतीच्या ऐतिहासिक समालोचनाची चथायोग्य व नीटशी कल्पना घेण्यासाठी तिचा उगम व प्रारंभ यांपासून आज-तागायतच्या तिच्या स्थितीचे विहंगम दृष्टीने निरीक्षण करणे अवश्य व योग्य असते.

सजीवसृष्टीमध्ये प्राणी व प्राण्यांत मनुष्य श्रेष्ठ, अशी ही श्रेणी आहे. सजीव प्राण्याला व विशेषतः मनुष्याला बऱ्याच भावना व मनोविकार असतात. या मनोभावनाची तृप्ति व वाढ यांसाठी मनुष्याची सारखी धडपड चालू आहे, व त्यांतच त्याचे कौशल्य व श्रेष्ठत्व दिसून येते. मनोभावनांच्या तृप्तीसाठी मनुष्याने आजपर्यंत निरनिराळे विषय व कला यांचा शोध लाविला आहे व वाढ केली आहे. ज्या विशिष्ट मनोभावनांच्या समाधानाकरिता व तृप्तीसाठी मनुष्याने जे विशिष्ट विषय काढिले, वाढविले व उत्पन्न केले, त्या विषयांचा हलकी मनुष्याची आवड, त्या विषयाचे कोणत्याना कोणत्या स्वरूपांत अस्तित्व आणि ते विशिष्ट मनोविकार, यांचे बहुशः साहचर्य असते, असे म्हणणे चुकीचे नाही. थोडक्यांत म्हणावयाचे तर, मनुष्य प्राणी अस्तित्वांत आल्या वेळेपासून संगीताची अपेक्षा व उत्पत्ति झाली आहे असे म्हणावयास हरकत नाही.

मनुष्याचा नेहमीचा बोलण्याचा स्वर एक ठराविक असतो. पण आपली मनोभावना स्पष्ट करण्याकरिता व मनोविकाराचे स्वरूप इतरांच्या ध्यानी नीट आणून देण्याकरिता घोगऱ्या आवाजापासून तो कर्कश ओरडण्यापर्यंत उच्च-नीच आवाज व भीतिदायक प्रसंगांतील तुटक अस्पष्ट आवाजापासून आनंदातिशयाच्या अगर गुर्मीच्या अरेरावी, कठोर व जोरदार आवाजापर्यंत स्वराच्या निरनिराळ्या छटा मनुष्य प्रसंगानुरूप व्यवहारांत वापरित असतो, अशी वस्तुस्थिति आहे. पण त्या वेळी अशा प्रकारचा स्वर वापरला म्हणजे त्याचा असा परिणाम होतो व त्यासाठी तो तसा स्वर काढितो असे मात्र नव्हे तर मनुष्य आपल्या मनोभावना व मनोविकार व्यक्त करू लागला म्हणजे तशा विशिष्ट तऱ्हेच्या स्वरस्वरूपांत ते आपोआपच प्रगट होत असतात. मानव समाज उत्पन्न होऊन जसजसा वावरू लागला त्या मानाने त्यामध्ये समंजस, विचारी व ज्ञानी लोक उत्पन्न झाले व मानवाच्या निर्वाहाचा प्रश्न सोडविल्यावर एकंद-

रीत त्याचें सुख, स्वास्थ्य व बौद्धिक आणि मानसिक अपेक्षा, गरजा व त्यांची तृप्ति बांच्याविषयी ते लोक विचार करू लागले. विचारांतीं स्वरभिन्नतेचा व्यवहारात घडत असलेला हा परिणाम त्यांचे नजरेत आला व त्या दृष्टीने या विषयांचा ते अधिक विचार करू लागले.

निरनिराळीं शेंकडों वैयक्तिक उदाहरणें घेऊन त्यावरून एक सामान्य नियम काढावयाचा व त्या सामान्य तत्त्वाचे दृष्टीनें मग वैयक्तिक गोष्टींची पारख करावयाची, हा ज्ञानप्राप्तीचा सर्वसमत व महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. या सिद्धांताच्या अनुरोधानें भिन्न स्वरांच्या परिणामावरून एक नवी कल्पना त्यांस सुचली; व तीमुळे गायनाच्या सांप्रतच्या स्वरूपाचा अतिशय स्थूल मानानें उगम झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. कोणचीहि गोष्ट नीट सुसंघटित व व्यवस्थित रूपांत येण्याचे अगोदर ती बराच काळ रूढ असावी लागते; अर्थात् त्या विषयाच्या शास्त्राचा उगम प्रथमतः अनमानधक्यानें बसविलेल्या कल्पनांत असतो. मनुष्याला प्रथमतः जें Empirical ज्ञान असतें त्याचेंच शाडून झटकून मग शास्त्र बनत असते. Systematised Knowledge सुव्यस्थित रीतीनें संघटित केलेलें ज्ञान म्हणजे शास्त्र होय. अर्थात् ही सुसंघटित स्थिति येण्यास तें अगोदर अस्तित्वांत असून बराच काळ रूढ असलें पाहिजे हें उघडच आहे.

संगीतांतील मुख्य घटक जो स्वर त्याच्या परिणामाची म्हणजे अर्थात् गायनाची कल्पना प्रथम बर दर्शविल्याप्रमाणें उद्भूत झाली व मग त्याचें क्रमानें शास्त्र बनू लागलें. ज्या गोष्टीवरून गायनाची मूळ कल्पना सुचली तोच गायनाचा सरा मुख्य हेतु व ध्येय आहे; तोच साध्य होण्यासाठीं आजपर्यंत गायनाची सटपट चालू आहे, व त्या दृष्टीनें वाढ होत आहे. परंतु अजून तो हेतु मात्र साध्य झालेला दिसत नाही. गायनाचा उगम अशारीतीनें analytical method ने झालेला आहे असें दिसतें, ही कल्पना एकदां उद्भूत झाल्यावर हळूहळू त्या दिशेनें विचार व प्रयत्न होऊन त्यांत भर पडत गेली. होतां होतां गायनोपयोगी अशा सात स्वरांची उत्पत्ति झाली. अर्थात् ही मजल येण्याला बराच काळ लोटला असणें साहजिक आहे.

‘वाणिनीय शिक्षा’ या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या ग्रंथांत सात स्वरांचीं नांवें दिलीं आहेत. शिवाय त्या सात स्वरांचे उदात्त, अनुदात्त व स्वरित असे तीन भेदाहि त्यांत वर्णिले आहेत. यावरून त्या वेळीं हा विषय त्याला व्यवस्थित

स्वरूप देऊन शास्त्रीय पायावर उभारला जात असून शास्त्र वनण्याचे मागांस लागला होता असें दिसते. श्रमपरिहार, वेळ मजेंत घालविणें, मनाला शांत व सतोष स्थिति प्राप्त करून देणें, यासाठीं भिन्नभिन्न आवाजांबद्दल प्राणिसृष्टीची व विशेषतः मानव जातीची साहजिक आवड गायनाच्या उत्पत्तीस व वाढीस कशी कारणाभूत व अनुकूल झाली आहे हें वर पाहिलेंच आहे. मनोभावनामुळे स्वरभिन्नता उत्पन्न होते, या व्यवहारांत रोज दिसणाऱ्या गोष्टीची कौशल्याने व बुद्धीने केलेली नकूल म्हणजे गायनाची मूळ कल्पना होय जगाच्या वाढी-बरोबर त्यांत मग भर पडली हें निराळें.

एकदा एकाद्या विशिष्ट कारणाकरिता विशिष्ट आवाज अगर स्वर आहेत असें साधारणपणें ठरून गेल्यावर त्या पुढची पायरी म्हणजे त्या स्वरांचा तसा उपयोग करून पहाणें हें क्रमानेंच आलें व कांहीं आवाजाचा निरनिराळें लोक उपयोग करूं लागले. त्या दृष्टीनें आया, शेतकरी, गुराखी, नावाडी, हमाल, दळपिणी वगैरे लोकांच्या तोंडून गाणीं ऐकूं येऊं लागलीं. पण या त्यांच्या गाण्यास कला शास्त्र अगर सुव्यवस्थित विषय असा कोणत्याहि तऱ्हेचा निर्बंध व नियम नसे. या व्यक्ती आपल्या मनास येईल तसें गात अगर आवाज काढीत. त्या त्यांच्या गाण्याला तालस्वराचा नियम नव्हता. अशा तऱ्हेच्या गाण्यास कोणी folk music लोकगान अगर जानपद गीत अशी संज्ञा देतात; मूळ कल्पनेपासून हें स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत बरींच शतके लोटलीं असणें साहजिक आहे.

एकाद्या विषयाला शास्त्रीय व सद्यत्ति स्वरूप प्राप्त झालें असतां त्या विषयाच्या स्वरूपाची इतर जनतेला व्यवस्थित ओळख व्हावी अशी समाजात अपेक्षा उत्पन्न झाली म्हणजे मग त्या विषयाबद्दलचे ग्रंथ अस्तित्वांत येऊं लागतात व त्या विषयाचा अभ्यास सुरू होतो, परंतु गायन विषयावर ग्रंथ केव्हा सुरू झाले हें निश्चित सांगतां येत नाहीं; तसेंच या विषयाची प्रास्ताविक व प्राथमिक वाढ अति प्राचीन काळीं झाली असल्यानें त्या काळांत उत्पन्न झालेले ग्रंथ आज उपलब्ध नाहींत. तेव्हां त्या वेळच्या ग्रंथाधारा-शिवाय त्या परिस्थितीबद्दल कांहीं सर्वसामान्य व ठोकळ विधानापेक्षां इतर अधिक अनुमानें केवळ तर्काचे जोरावर बांधणें चुकीचें होण्याचा संभव आहे. सबब तो काळ सोडून ज्या वेळेपासून सदर विषयावरील ग्रंथ, थोडे बहुत कां होईना, उपलब्ध झाले आहेत, त्या काळाकडे वळणें योग्य होईल.

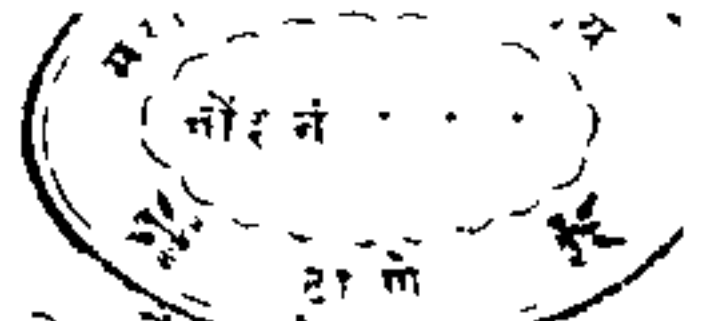
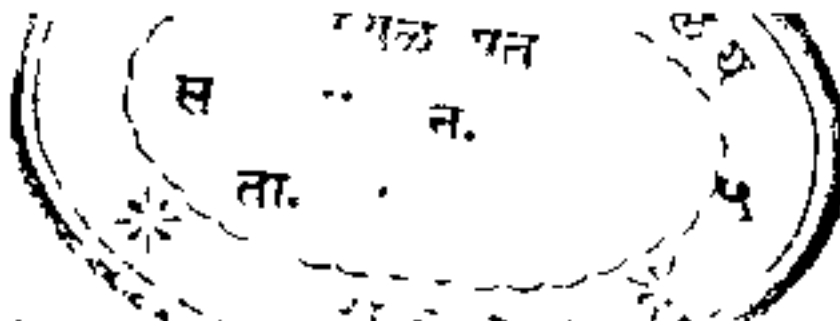
इ. स. पहिल्या शतकापासून पांचवे शतकापर्यंतच्या काळांत नारद, मंडुक, विशाखिल, दत्तिल, कोहल, भरत इत्यादि ग्रंथकार होऊन गेले. ह्या काळापर्यंत गायनाची चांगलीच प्रगति होऊन ते शास्त्र या कोटीला पोहोचले होते. तसेच त्याविषयी ग्रंथनिष्पत्ति होऊन त्या ग्रंथांमध्ये गायनाच्या नियमांची व विधिनिषेधांची चर्चा आणि माहिती दिलेली आहे; तथापि या काळांत गायनाची अंतर्गत व तपशीलवार वाढ झाली नव्हती.

या काळांत शुद्ध स्वर सात व विकृत दोन मिळून नऊ स्वरांचेच गाणे गायत असत आतां त्या वेळीं गाणे काय गायत व कसे गायत हा साहाजिकच प्रश्न आला. गायन ही मनोभावांच्या आविष्काराच्या कामीं निसर्गतःच उपयोगांत येणाऱ्या निरनिराळ्या भिन्न स्वरांच्या साम्यावर बसविलेली नकूल आहे. तेव्हां मनोविकार व्यक्त करण्याचें उत्तम साधन जी भाषा तिच्यापेक्षा गायनाचा दर्जा दुय्यम आहे; मनोभावनाच्या आविष्काराला विशेष स्पष्ट करण्यास केवळ मदतगार या दृष्टीनेच गायनाचा उपयोग होतो. मनोविकारांच्या आविष्काराचा सहाय्यक अगर मदतनीस याच दृष्टीने फक्त गायनाची योग्यता राहणार आहे. यापेक्षा अधिक दर्जा त्यास प्राप्त होणे कठीण आहे. अर्थात् त्या वेळीं प्रचारांत रूढ असलेलीं पद्ये घेऊन तीं कांही विशेष नियमाने वरील नऊ स्वरांपैकी स्वरांची जोड देऊन म्हणत अशा प्रकाराला 'जाति गायन' असे पारिभाषिक नांव शास्त्रकार देतात.

नारदाच्या नांवाने प्रसिद्ध असलेला 'नारदी शिक्षा' हा सर्वांत प्राचीन ग्रंथ आहे, यामुळे या विषयाच्या भाविक मंडळींना तो प्रिय वाटतो, पण तो केवळ मामुली आहे.

भरताचा 'नाट्यशास्त्र' नांवाचा नाट्यावरील ग्रंथ आहे व त्यांत त्यानें एकाच अध्यायामध्ये संगीताबद्दल विवेचन केले आहे. परंतु आजकाल हा ग्रंथ मोठा लोकप्रिय झाला आहे.

यापुढील उत्क्रांतीच्या पायरीची मर्यादा इ. स. ६ व्या शतकापासून इ. स. १३ व्या शतकाअखेर म्हणजे सुमारे ८०० वर्षांवर पसरलेली आहे असे दिसते. या काळातील ग्रंथकारांपैकी मतंग, पार्श्वदेव, शार्ङ्गदेव यांचेच ग्रंथ सांप्रत उपलब्ध आहेत. या सर्वांत शार्ङ्गदेवाचा 'रत्नाकर' हा त्या वेळेच्या या विषयावरील माहितीचा सर्वसंग्राहक असा मोठा ग्रंथ आहे. आजकाल लोक त्या ग्रंथावरच आपले संगीतज्ञान आधारीत असतात संगीत विषयाशीं नाते जोडणारा कोणीहि इसम 'रत्नाकराचे' नांव घेणार नाही, असें क्वचितच! 'नारदीय

शिक्षा' व 'नाट्यशास्त्र' यापेक्षा हा ग्रंथ बरा आहे इतकेंच; परंतु अन्नकालच्या उपयोगाच्या अगर अपेक्षेच्या दृष्टीने तो कोणत्याहि प्रकारें उपयोगी नाही. तथापि वेदांत्यांना जसे 'प्रस्थानत्रयीचे' महत्त्व तितकें महत्त्व गायनभावकांना 'नारदीय शिक्षा,' 'नाट्यशास्त्र' 'रत्नाकर' यांचद्वल वादत असत !

इ. स. दहाव्या शतकापर्यंत, प्रचारांतील एकाद्या वृत्तांत अगर छंदांत रचिलेलीं आयतीं तयार पद्ये घेऊन तीं जाति गायनाच्या नियमानुसार मधुर कंठानें तालासुरांत गात असत अर्थात् कांहीं काळानें अभ्यासांमुळे व कलेच्या दृष्टीने म्हणण्याचा सराव, व्यवस्थितपणा वगैरे गोष्टींमुळे योग्य तो उत्पन्न होणारा फरक होत होत जातिगायनास उत्क्रान्त दशा प्राप्त झालीच असली पाहिजे. मानव व त्याच्या सर्व संस्था परिवर्तनशील असतात तसेंच कालगतीमुळे व नाविन्याच्या आवडीने पूर्वकाळापासून चालत आलेल्या कोणत्याहि विषयाच्या स्वरूपांत फरक होणें अपरिहार्य आहे.

इ. स. दहाव्या शतकापर्यंत जातिगायन होतें, परंतु त्यानंतर उत्क्रांतीने त्यांत स्थित्यंतर होता होता जातिगायन प्रकार मार्गे पडून त्या जागी नवीन, मनोहर व सुधारलेली अशी पद्धति अमलांत आली व त्या नियमाप्रमाणें लोक गाऊं लागले. या नवीन प्रकारच्या गायनाला शास्त्रकार 'राग' असें पारिभाषिक नांव देतात. 'जाति' हा गायनाचा केवळ सर्वसाधारण, अतिप्राथमिक व ओचडोचड असा प्रकार असावा; आतां आपण जसे 'अमुक चाल' असें म्हणतो, किंवा जशी ठराविक वृत्ते असतात, तशा जाति होत्या. त्या अर्थात् थोड्याच असणार ! त्यामुळे त्यांत कौशल्याला जागा अगर वैचित्र्य नव्हतें, सहजीच त्यांत monotonous चा दोष येऊं व जाणवूं लागला असला पाहिजे. परंतु दहाव्या शतकापर्यंत बराच काल लोटल्यामुळे व गायनकलेमध्ये कौशल्यविषयक आवड अपेक्षित व उत्पन्न झाल्याने उत्क्रान्त व रंजनकारक अशी अधिक तपशिलांची 'राग' ही पद्धति चालू झाली एकाद्या देशाच्या नकाशाचा केवळ आगसडा काढण्यापेक्षा त्यातील नद्या, पर्वत, गावे वगैरे दाखविणें, अधिक कुशलतेचें, ज्ञानार्थ व त्या देशाच्या माहितीची व उपयुक्ततेची उत्क्रान्त स्थिति दर्शविणारें आहे. तद्वत् जाति व राग यांची स्थिति आहे. जाति गायनांत न्यास, अपन्यास यांस महत्त्व असे, तर रागगायनाची मुख्य मदर बादी-संवादी स्वरावर आहे. या वेळीं शुद्ध स्वर सात व विकृत स्वर सात मिळून चौदा स्वर प्रचारांत आले. मागील काळापेक्षा स्वरज्ञानाच्या व सूक्ष्मतेच्या दृष्टीने

ही वाढ कमी नाही. यामुळे रागगायन प्रचारांत येऊ शकले व रजनकारी ठरले आहे. या काळापर्यंत अद्यापि अखिल आर्यावर्तात एकाच पद्धतीने गायन चालत असे.

गायनाच्या उत्क्रांतीमध्ये इ. स. तेराव्या शतकानंतर अशी स्थिति येऊन पोहोचली की, गायन शास्त्र बनून त्यांत ग्रंथसंपत्ति चांगल्या तऱ्हेची निर्माण झाली; कला या दृष्टीनेहि ते चांगले रजनकारी बनून उत्क्रांतीच्या पायरीवर स्थिर झाले. ही स्थिति प्राप्त झाल्यावर साहजिक आजूबाजूला पाहून या विषयांत लक्ष घालणाऱ्यांना इतरांपेक्षा आपले वैशिष्ट्य व महत्त्व वाढावे अशी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. याचा परिणाम असा झाला की, केवळ या विषयाच्या शास्त्राचा व कलेचा अभ्यास सुरू होऊन लोक त्यांत प्रावीण्य मिळविण्याच्या प्रयत्नाला लागले व दोनहि शास्त्रांचा अभ्यास सुरू झाला. शास्त्र व कला ह्या गायनाच्या दोनहि शास्त्रांत सारसंच प्रावीण्य मिळविणारास 'नायक' म्हणत. एकंदर अठरा नायक होऊन गेले असे समजतात. त्यांपैकी ध्रुपद गाणारे नायक सुमारे दहा व ख्याल गाणारे नायक सहा होते. जो केवळ गायन कलेमध्ये निष्णात आहे त्यास 'कलावंत' म्हणतात. हे नायक सुमारे इ. स. तेराव्या शतकापासून इ. स. अठराव्या शतकापर्यंतच्या काळांत होऊन गेले. गोपाळ व बैजू हे नायक प्रचारांतील पद्ये अथवा प्रबंध रागाचे नियम सांभाळून ताल स्वर लावून म्हणत असत. त्यांच्या वेळी आर्या, ओवी, चर्चरी वगैरे सुमारे छत्तीस प्रबंध प्रचारांत होते असे आढळते.

गोपाळ नायकाच्या पराभवानंतर विजयी सरदार अमीर खुशरू चाला आपले वैशिष्ट्य व महत्त्व स्थापन करविसे साहजिक वाटले. त्यासाठी त्याने केवळ गायनोपयोगी अशी नवी पद्यरचना काढली व ती पद्ये मनोहर व सुलभ रीतीने म्हणतां यावीत या हेतूने गाण्याची एक नवीनच पद्धति सुरू केली. तिला 'हिंदुस्थानी' अगर 'उत्तर' पद्धति म्हणतात. त्याने काढिलेल्या नवीन पद्धतीचा प्रसार सुरू झाला परंतु केवळ गाण्याच्या उपयोगाकरिता त्याने मुद्दाम नव्या धर्तीची जी पद्ये रचिली त्याकडे गायक आपलेपणाने पाहीनात; त्यामुळे त्याची ती नवीन तऱ्हेची पद्ये त्यावेळी रूढ झाली नाहीत. असो.

इ. स. चवदाव्या शतकापासून अठराव्या शतकाचा काळ गायनविद्येच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा व घडामोडीचा असा होता. इतकी घडामोड व स्थित्यंतर आजपर्यंत त्यामध्ये झाले नव्हते कारण या काळापर्यंत हा विषय वाढत होता.

परंतु आतां त्याला स्थैर्य आलें होतें. एकाद्या गोष्टीला स्थैर्य प्राप्त झाल्यानंतर, काहीं दिवसांनीं पुन्हां खळबळ उडून त्यांत स्थित्यंतर अथवा क्रान्ति घडून यावी ही जगरहाटीच आहे. यापूर्वीचे काळांत या विषयांत सुधारणा व्हावी अशी उच्छा होती, तर आता, त्या विषयाचे Specialization, त्याचें काठिण्य व आपली विद्वत्ता ह्या गोष्टी इतरांचे नजरेस याव्यात यासाठीं या विषयांत ग्रंथकार आपली पंडितगिरी लढवू लागले. पण याचा परिणाम असा झाला कीं, 'प्रत्यक्ष कला व ग्रंथ यांची मात्र फारकत होऊं लागून शेवटीं शास्त्र व कला यांची फाटाफुट झाली'. इतकेंच नव्हे, तर गायनकलेच्या दृष्टीनें निरुपयोगी पण केवळ पंडितगिरी दाखविणाऱ्या अनेक क्लिष्ट अशा विषयांची संगीत-विषयक ग्रंथांमध्ये भरती होऊं लागली. या शतकापर्यंत अखिल हिंदुस्थानात जी एक गायनपद्धति होती त्याच्याऐवजी 'उत्तर' व 'दक्षिण' अशा दोन पद्धति प्रचारांत आल्या.

या काळांत लोचन, रामामात्य, पुडरीक विठ्ठल, अहोबल, सोमनाथ, नागद, रघुनाथभूपाल, श्रीनिवास, हृदयनारायणदेव, व्यंकटमखी, दामोदर, भावभट्ट, श्रीकंठ, तुळजाजी राजे भोसले वगैरे ग्रंथकारांनीं ग्रंथ लिहिले. यांपैकीं लोचन, अहोबल, श्रीनिवास, हृदयनारायणदेव व दामोदर यांचे ग्रंथ उत्तर पद्धति-प्रतिपादक आहेत या सर्वांमध्ये अहोबलाचा ग्रंथ शास्त्रीय दृष्टीचा, निरर्थक गोष्टीचें अवडंबर न माजविणारा असा उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें लिहिलेला आहे. उत्तर पद्धतीच्या ग्रंथांत अहोबलाचा ग्रंथ श्रेष्ठ आहे.

ग्रंथाची पद्धति त्यानें स्वीकारलेल्या स्वर, राग वगैरे विषयांच्या विवेचनाच्या तऱ्हेवरून समजते.

रामामात्य, पुडरीक विठ्ठल, सोमनाथ, रघुनाथभूपाल, व्यंकटमखी व तुळजाजी भोसले वगैरेचे ग्रंथ दक्षिण पद्धतीचे आहेत. यांपैकीं व्यंकटमखीचा 'चतुर्दीड-प्रकाशिका' दक्षिण पद्धतीचा आधारग्रंथ समजतात. भावभट्टाचे ग्रंथ म्हणजे इतरांच्या ग्रंथाचा केवळ संग्रह असल्यानें त्याचें स्वतःचें असें त्यांत कांहींच नाही.

स्वर, श्रुति इत्यादि विषय मोठे शास्त्रीय व गहन आहेत असा त्यांचा मोठा बाऊ करून त्या एकंदर विषयांचा या काळातील ग्रंथकारांनीं केवळ बोजवारा उडविला आहे! या त्यांच्या कृतीचा परिणाम असा झाला कीं, गायनाची शास्त्रीय बाजू निरर्थक ठरून शिक्षितांनीं त्याकडे दुर्लक्ष्य केलें व संगीत हें केवळ कला म्हणून अशिक्षित लोकांच्या मात्र हातांत गेलें व त्याची

शास्त्रीय परंपरा सुटली परंतु या सर्वांतून मार्ग काढण्याचें व ती स्थिति सुधार-
ण्याचें अवघड काम अहोबलानें स्वरस्थानाच्या जागा सांगून आपल्या परीने
केलें आहे या त्याच्या कामगिरीबद्दल खरोखरी त्याला धन्यवाद देणें योग्य
आहे. सारांश, या काळांत ग्रंथकारांच्या असल्या या निरर्थक पांडित्याने व
धनेडखोरीने गायनाच्या कला ह्या शाखेकडेच लोकांनीं विशेष लक्ष्य पुरविलें;
व त्या दृष्टीने कलेचीं अंगें उपांगें यांची वाढ झाली. शास्त्रीय भाग फक्त नांवा-
पुरता राहिला. सा, प हे स्वर अचल झाले; गाणें एका ग्रामांत आलें होतें. प्रत्यक्ष
शिक्षणाला सोईस्कर अशा 'बिलावल' सप्तकाचा प्रचारांत उपयोग होऊं लागला;
रागांची संख्या वाढली व वाद्यवादनाला स्वतंत्रता प्राप्त झाली. अशा प्रकारें
अठराव्या शतकाच्या अखेरीस एकदर गायनविषयास मोठीशी कौतुकास्पद
नव्हे, पण कलेच्या दृष्टीने प्रगतीची अशी स्थिति प्राप्त झाली. ग्रंथकार एका
दृष्टीने आपली लोकप्रियता गमविषयाचा उपयोग करीत असतां कलावंत मात्र
गायनकलेच्या लौकिकांत भर घालण्याच्या उद्योगास १६ व्या शतकापासून
लागले होते.

गायनशास्त्राच्या स्थित्यंतराच्या व वाढीच्या दृष्टीने एकोणिसाव्या शतकापासून
एक निराळा दृष्टी सुटून झाला आहे व अजून तो चालू आहे. याचे मागील
काळांत म्हणजे अठराव्या शतकाअखेर या शास्त्रामध्ये जी घडामोड अगर
स्थित्यंतरे झालीं त्यापेक्षा या काळांत कांहीं म्हणण्याजोगा फरक झाला नाही.
जर काहीं फरक झाला असेल तर तो एवढाच कीं या काळांत जे ग्रंथ झाले
त्यांनीं प्रत्यक्ष गायनांत जें 'बिलावल' सप्तक होतें तेंच आपल्या ग्रंथाचें 'शुद्धस्वर
सप्तक' म्हणून अंगिकारलें. या काळांत अलिकडे अलिकडे बरेच चांगले
ग्रंथ निष्पन्न झाले आहेत. या ग्रंथांचा विशेष असा आहे कीं त्या ग्रंथाप्रमाणेंच
हल्लींचें गायन चालू आहे असें दिसतें. परंतु याचें मर्म असें आहे कीं, सध्या
काय प्रचार आहे तो निरीक्षण करून तोच त्या ग्रंथांत नमूद केला आहे; या-
मुळे अर्थात् प्रचार आणि ग्रंथ ह्यांत साम्य व एकवाक्यता आढळणारच. या
काळांत ग्रंथ लिहिले आहेत ते मोठमोठ्या विद्वानांनीं व सुशिक्षितांनीं; परंतु असें
जरी आहे, तरी परंपरेची पकड इतकी विलक्षण असते कीं त्यांतून मनुष्य
बाहेर पडू शकत नाही व तीच स्थिति याहि विद्वानांची झाली आहे! खरोखर
शास्त्रामध्ये भाजलेला गोंधळ सुव्यवस्थित करून त्याची व्यवस्थित पायावर
पुनर्रचना करावयाची, तर सांप्रत ज्या गोष्टी निरर्थक व निरुपयोगी आहेत त्या

अजिबात गाळून टाकावयास पाहिजे होत्या. अगर ग्रंथांत त्या नमूद करण्यांत आल्या असल्या तरी आतां त्यांचा कांहीं उपयोग नाही अशी स्पष्ट शब्दांत त्याची तेथेच वासलात लावावयास पाहिजे होती; पण तसा प्रकार मात्र दिसत नाही. मागील गोष्टींचा आज काय उपयोग आहे याचें सुलासेवार दिग्दर्शन करावयास पाहिजे. शिवाय वाचकांच्या सोयीसाठीं ग्रंथकारांनीं आपलीं स्पष्ट व निःसंदिग्ध मते देणें योग्य व अवश्य आहे. परंतु याहि काळांतील ग्रंथांत ही स्थिति आढळत नाही हें आश्चर्य आहे.

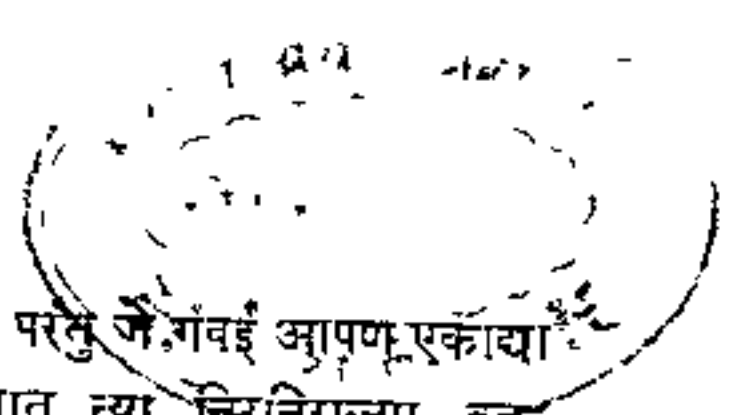
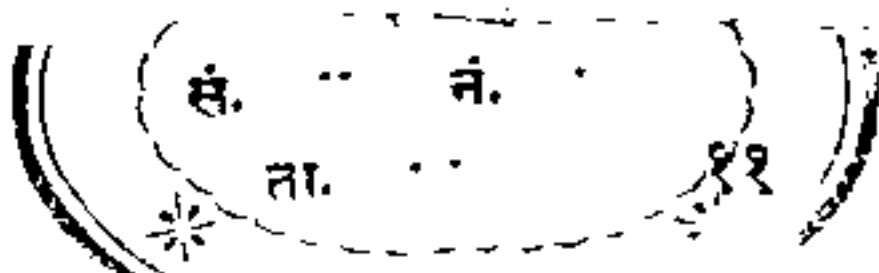
या काळांत रुग्णधन बानर्जी, पं. भातसंडे, आप्पा तुळशी वगैरेंनीं ग्रंथ लिहिले आहेत.

जेता अमीर खुशरू यानें आपलें वैशिष्ट्य स्थापित करण्याकरितां व इतर लोकावर छाप बसविण्याकरितां नवीन पद्धति सुरू करून त्यासाठीं पद्यरचनाहि केली होती. अमीर खुशरू दिल्लीचा रहिवासी व मुसलमान, अर्थात् त्यानें पद्यरचना केली ती उर्दु अगर उत्तरप्रांतीय भाषेत यांत नवल नाही. त्या पद्यास त्यानें 'खयाल' असें नांव दिलें. 'खयाल करना' याचा अर्थ 'ध्यानांत घेणें,' 'विचार करणें' असा आहे. तेव्हां आपण मोठा विचार करून नवीन पद्धति अंमलात आणिली व त्याकरितां पद्यरचना केली हें दाखविण्यासाठीं खुशरूनें 'खयाल' असें नांव त्या पद्यांस दिलें असावें असें वाटतें.

परंतु कोठल्याहि गोष्टींतील सुधारणेची अशी गंमत आहे, कीं ती सुधारणा उत्क्रान्त पद्धतीची असावी लागते; क्रान्तिकारक सुधारणा केल्यास ती लोकांच्या पचनीं पडत नाही. याच दृष्टीनें सुधारणेस अशा लोकांची संमति न मिळाल्यानें ती रूढ होऊ शकत नाही ! सांप्रत चालू असलेल्या स्थितींत योग्य तो थोडासा फेर करून अंमलांत आणलेली सुधारणा सहजीं लोकांच्या अंगवळणीं पडते. अमीर खुशरूच्या पद्यरचनेच्या प्रयत्नाची वर वर्णन केल्याप्रमाणें स्थिति झालेली पाहून कांहीं दिवसांनीं इतरांनाहि थोड्या अन्य दिशेनें प्रयत्न करण्याची इच्छा झाली. या कामीं ग्वालेरचा हिंदु राजा मान (इ. स. १४८६-१५२६) यानें या दिशेनें विशेष प्रयत्न केला, व त्याला या कामीं त्याच्या पदरीं असलेल्या डल्लू, भगवान, धोंडू व चरजू या नायकाचें फार सहाय्य झालें. राजा माननें जो पद्यरचनेचा प्रयत्न केला त्याला 'ध्रुवपद' असें नांव त्यानें दिलें. 'खयाल' व 'ध्रुवपद' ही पद्यरचना केवळ गायनासाठीं व त्याच विशिष्ट हेतूनें मुद्दाम केलेली आहे. त्याचे अगोदर त्या वेळीं रूढ असलेली कवींची

आयतीं तयार असलेलींच पद्ये घेत व तींच गात असत. पद्यात किंवा कवितेंत ध्रुवपद (Burden of Song) अशा तऱ्हेच्या कांहीं ओळी असतात. त्या साम्यावरच ही पद्यरचना करण्यांत आली आहे, अशी लोकांची समजूत व्हावी यासाठीं त्यानें या नव्या रचनेला ' ध्रुवपद ' नाव दिलें असावें शिवाच ही रचना दृढ पायावर रचलेली आहे असेंहि दर्शविण्याचा त्यांत त्याचा हेतु असेल. पद्यांतील ध्रुवपदाच्या ओळी एकाच रीतीनें म्हणण्याची चाल आहे, ही गोष्ट त्या लोकांच्या परिचयाची असल्यामुळे ध्रुवपद हें त्याच प्रकारचें असणार अशा समजूतीनें लोकांत तें प्रिय झालें. ख्यालाची सर्वच तऱ्हा वेगळी ! गायन पद्धतीच्या दृष्टीनें ध्रुवपद गायनापेक्षां ख्याल गायन अधिक गुंतागुंतीचें, तप-शिलाचें व निरनिराळ्या वळणाचें आहे. प्रबंध गायनापासून ख्याल गायनापर्यंतची उडी फार लांब आहे, त्यामुळे ती हुकली व ध्रुवपद गायन प्रचारांत आलें असो.

ध्रुवपदे गणाराला ' ध्रुवपदिया ' अगर ' कलावंत ' म्हणू लागले दिल्लीपति अकबर बादशहा फार गायनप्रेमी होता झाल्हेरच्या राजा मान नंतर त्याच्या दरबारांतील विद्वान् नायक व गायक दिल्ली दरबारीं गेले ध्रुवपदगायन इ. स १६ व्या शतकापासून समाजांत रूढ झालेलें आहे. ध्रुवपद पद्यांत प्रतिपाद्य विषय म्हटले म्हणजे देवादिकांचें वर्णन व स्तुति, मंगल प्रसंगांचें वर्णन, राजांची व राजसभेची स्तुति, गायनशास्त्र वगैरे होत. वीर, शांत, भक्ति व शृंगार हे रस यात दृष्टीस पडतात, अशी ध्रुवपदियाची समजूत आहे. स्थायी, अनरा, सचारी व आभोग असे याचे चार भाग असतात, त्यास ' तूक ' असें म्हणतात. हिंदी, बिज, माळवी, उर्दू, पंजाबी वगैरे भाषात हीं रचिलेलीं असतात. ध्रुवपदे साधारणतः चौताल, ब्रह्म, रुद्र, शंपा, सूल इत्यादि तालांत गातात ध्रुवपदे बहुतेक आलापार्ह व गंभीर प्रकृतीच्या रागात रचिलेलीं असतात. ध्रुवपदे गाण्याची निरनिराळीं वळणें आहेत. त्या वळणास ' बाणी ' अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. अकबर बादशहाचे वेळीं डागुरी, नोहारी, खडारी व गौडारी अशा चार प्रकारच्या बाण्या उत्पन्न झाल्या. तानसेन ज्या प्रकारानें ध्रुवपद गाई त्या वळणास ' गौडारी बाणी ' म्हणत तानसेनाचा जांबई प्रसिद्ध बीनकार राजा समोरसनसिंग याच्या ध्रुवपद गायकीस ' खडारी, ' बिजचंदाच्या तऱ्हेला ' डागुरी ' व श्रीचंद याचे वळणास ' नोहारी ' संज्ञा आहे. या चार प्रकारांच्या गाण्यामध्ये कसा व काय फरक आहे हें माहितीच्या दृष्टीनें सांगणारा व निरनिराळ्या बाणीचे

ध्रुवपद घळने ते गाऊन दाखविणारा गवई विरळाच। परंतु जे गवई आपण एकाद्या विशेष वळणाचे (बाणी) गाणे गातो असे सांगतात त्या निरतिराळ्या वळणांच्या गवयांची गाणी ऐकिली तरी त्यांत फरक कांहीं दिसत नाही। खरी गोष्ट अशी आहे की, या प्रकारचे शिक्षण कोणास मिळत नाही हे फरक केवळ ऐतिहासिक कौतुकाचाच विषय म्हणून आतां तरी उरले आहेत।

ध्रुवपद गायनास आवाज मर्दानी, पछेदार व गभीर असावा लागतो. ध्रुवपद गायनास आरंभ करण्यापूर्वी ज्या रागांत ध्रुवपद गावयाचे असेल त्या रागाचे सामान्य स्वरूप गायक आकाराने गातो त्यास 'नोम धोम' किंवा 'जोड' म्हणतात. यामुळे गायक श्रोत्यांपुढे रागाचे सामान्य स्वरूप उभे करीत असतो. नंतर तो बांधीव ध्रुवपद तालांत म्हणतो. ध्रुवपदाचे चार विभाग मंद्र, मध्य अशा योग्य सप्तकामध्ये म्हणावयाचे असतात. ध्रुवपदामध्ये ताना नसतात. त्यांत निरतिराळ्या गमकांचा उपयोग होत असतो व नंतर तालाच्या खटपटीस व कसरतीस गवई लागतो. निदान सांगत तरी ध्रुवपदगायनाची तन्हा अशी आढळते, मग ही त्या चार बाण्यांपैकी कोणती बाणी आहे अगर त्या चारांचेच मिश्रण आहे याचा उलगडा नीट होत नाही. ध्रुवपदगायनाचा कळस शहाजान बादशहाचे वेळेपर्यंत झाला असे मानतात. सांप्रत ध्रुवपदगायकी त्या उच्च स्थितीत राहिली नाही.

हरिदास स्वामी, तानसेन, बिलासखां, जगन्नाथ, चिंतामण मिश्र, वजीरखां व जाक्रोद्दिनखां असे मोठे नामांकित ध्रुवपदिये आजपर्यंत होऊन गेले आहेत.

ध्रुवपदगायनाच्या समकालीन 'धमार' गायन असे. 'धमार' हे तालाचे नांव आहे. धमार तालात जे पद्य गाईलें जातें त्याला पक्की होरी अगर धमार म्हणतात. या प्रकारच्या चीजामध्ये श्रीकृष्णाच्या फाल्गुनमासातील रगक्रीडेचे वर्णन असावयाचे, असा संकेतच ठरून गेल्यासारखा दिसतो. धमारामध्ये बोलताना ध्यावयान्या असतात व धमार गायनांतीलच बोलताना ख्यालियांनी उचलल्या आहेत. ध्रुवपदे अनेक तालांत गावयाची असतात व तालाची खटपट त्यांत बरीच असते असे म्हणतात त्यामुळे पखवाजीयाच्या तंत्रानेच ध्रुवपदियास चालावे लागून त्याला तितकासा मोकळेपणा सांपडत नाही परंतु धमार हा एकच व ठरलेला ताल असल्यामुळे त्यांत वादकांची कांहीं गडबड फारशी न चालतां गवयाला मोकळीक मिळून आपल्या आवडीप्रमाणे गावयास सांपडत असले पाहिजे; ध्रुवपदातील गमकांचे रूपांतर धमारांतील बोलतानांत झाल्या-

सारसैं दिसतें. ध्रुवपदापासून ख्यालापर्यंतच्या मजलींतील धमार हें मधील स्थान आहे. ख्यालामध्ये दिसणाऱ्या तानांचें बोलतांना हें पूर्वरूप आहे. पद्यां-
तील वर्णित विषयाच्या दृष्टीने पाहिलें तर ध्रुवपदांतील विषय गंभीर व सभ्य
आहेत पण ख्यालांतील विषय पूर्णपणें शृंगारिक ! आतां गंभीर विषयावरून
माणसाची उडी शृंगार रसावर एकदम जाणार नाही. यासाठीं मध्यंतरींची एकादी
स्थिति अवश्य आहे व ती स्थिति धमारामध्ये दिसते. श्रीकृष्णाच्या कालगुनां-
तील रंगलीलांच्या वर्णनानें त्यावेळीं पद्यकारांनीं शृंगारवर्णनाची आपली हौस
धन्याच मजलेपर्यंत फेडून घेतलेली दिसते ! यावरून सहजीं ध्रुपद व ख्याल
यांमधील स्थिति धमार होय असें वाटतें. सध्यां धमार गायन दृष्टीस पडत नाही
परंतु एसादा गवई धमार गातो असें म्हणाला तर त्याच्या त्या धमार व इतर
गायनांत तालावांचून कांहीं फरक दृष्टीस पडतो, असें वाटत नाही. असो.

ध्रुवपदाच्या लोकप्रियतेची परंपरा अदमासें इ. स. १७२० पर्यंत चालूं
राहिली. त्या काळीं पुन्हां गवयानां गायनाकरितां एकादा नवा पद्यप्रकार
काढावा अशी अपेक्षा वाटूं लागली. ध्रुवपद व धमार हें गायन ऐकून लोकांची
मनोभूमिका बरीच तयार झाली असल्यानें त्या वेळीं ख्याल सहजीं मूळ धड
शकले असते व परिस्थितीनें ही गोष्ट घडून आलीहि. महमदशाहाचे दरबारीं
मोठाले ध्रुवपदगायक होते परंतु दरबारची गैरमर्जी झाल्यामुळे त्यांना अज्ञात-
वासांत राहणें भाग पडलें ! कलावंत झाला तरी पोट कांहीं कोणास सुटलें नाही !
दरबारांत पुन्हां यांना प्रवेश हवाच होता. पण तो कांहीं युक्ती केली तरच मिळेल
असा विचार करून व महमदशाहाची गायनविषयक आवड पाहून त्यांना आपल्या
शिष्यांना नवीन तऱ्हेचीं पद्यें शिकवून ती दरबारांत गावून पोळ्या युक्तीनें पुनरपि
दरबारामध्ये आपला प्रवेश करून घेतला. या पद्यांत ते 'ख्याल' म्हणत. हीं पद्यें
त्यांनीं त्यावेळीं प्रचारांत असलेल्या पद्यांच्या वळणावरच बांधलीं. ते गायक म्हणजे
सदारग-आधारग होत. सदारग-आधारगांनीं ख्यालगायनाची पद्धती नवी
काढली असें म्हणण्यापेक्षां अमीरखुशरूनें काढिलेल्या पद्धतीचा अनुकूल काल
पाहून जीर्णोद्धार करून दरबारामध्ये तिचा त्यांनीं शिरकाव करून दिला, हें
म्हणणें जास्त वस्तुस्थितिनिदर्शक व सत्य आहे, असें म्हणणें योग्य होईल.
हेंच ख्यालगायन कांहीं काळापूर्वीं अमीरखुशरू, सुलतान हुसेनशर्की, बाजबहा-
दर, चंचलसेन, चांदसा, सुरजसा वगैरेंनीं प्रस्तुत करण्याचा अटोकाट प्रयत्न
केला होता, पण त्यावेळीं त्यास हें यश लाभलें नाही. असो. अशा प्रकारें
ख्यालगायन प्रचारांत आलें.

ख्यालास दोन विभाग असतात, पहिला स्थायी व दुसरा अंतरा. एकताल, झूमरा, आडा चौताल, तिलवाडा व त्रिवट वगैरे तालांल या चीजा बांधलेल्या असतात जे ध्रुवपदाचे तेच राग बहुधा ख्यालेंच असतात. लयीच्या दृष्टीने ख्यालाचे दोन भेद समजतात एक विलंबित लयीचा व दुसरा जलद लयीचा. या पद्याचा वर्ण्यविषय प्रेमीजनांची वागणूक व शृंगार रस एवढाच असतो. सदारंग, आधारंग, सवरंग, मनरंग, कोडीरंग, हररंग अशीं नावे धारण करणारे ख्याल रचणारे झाले आहेत. गुलाम रसूलपासून ख्याल गायनाची चढती क्रमान सुरू झाली. ख्यालगायकांमध्ये गुलाम रसूल, बडे महंमदसा, हद्दूसां, हरसूसां, रहिमतसां व बाळरुणबुवा वगैरे नामांकित ख्यालिचे होऊन गेले आहेत. त्यामुळे ख्यालगायनाची लोकप्रियता व कला फार उच्च दर्जा प्राप्त करू शकली.

हल्लीं गायक मंडळींत बहुतेक सर्वच ख्यालिये दिसतात; व ते योग्यहि आहे. पूर्वी ख्यालगायनाचीहि निरनिराळी वळणे, घराणीं अगर प्रकार होते. पण आतां ते दृष्टीस पडत नाहींत. सध्या ग्वाल्हेर प्रकार व जयपूर प्रकार असे दोनच प्रकार आहेत असे म्हणतात. जैनुल अबदुलसांचे शिष्य आपले घराणे निराळे असे प्रतिपादन करित असतात, परंतु ग्वालेरचे घराणे व हे घराणे यात कांहीं फरक नाहीं, असे ज्ञात्यांचे मत आहे. जयपूर घराण्याचे ख्याल लहान असतात, परंतु त्यांच्या तानांची तरकीब मोठी मजेदार आहे. लोटण कबुतगप्रमाणे गिरक्या मारीत मारीत वर जावयाचे, व गिरक्या घेत घेत सार्लीं घावयाचे अशी त्यांची तन्हा आहे. परंतु तेव्हा ताना घेऊन एकादी चीज नटवावयाची अशी त्यांची तन्हा अलीकडे फारशी दिसत नाहीं.

ख्यालिचांचे नावाजलेले घराणे म्हणजे ग्वालेरचे. त्या घराण्याची गावयाची पद्धति अशी असे कीं, चीजेची स्थायी व अंतरा म्हणून मग बेलावे, चोलताना रागवाचक्रताना, चीजेच्या बांधणीच्या आंगच्या हरकती व एकडाल ताना घ्यावयाच्या; परंतु हल्लीं हीहि पद्धति फार करून दिसत नाहीं, व त्याहि घराण्याचे हे बळण सुटले आहे. आतां गाण्याला सुरुवात होऊन दोनचार अक्षरे तोंडाबाहेर पडलीं कीं, झाली तानाच्या झडीला सुरुवात! जलद लयीचा ख्याल घेऊन त्याच्या बांधणीकडे न पाहतां वाटेल तशा ताना झोकून घ्यावयाच्या व त्याच त्याच स्वराचे तेच तेच तुकडे घेऊन कंटाळवाणी पुनरावृत्ति करण्याची प्रथा पसरत चालली आहे. विलंबित लयीचा ख्याल प्रथम गाऊन

मग जॅलद लयीचा ख्याल म्हणावयाचा ही तऱ्हा बुडाल्यासारखीच आहे. स्थायी नंतर अतरा अशी समय चीज गायक म्हणताना दिसतच नाही ! सर्वमान्य जुने राग जाऊन अनावट व स्वकल्पित रागांचें प्रदर्शन केलें जातें ! परंतु ह्यामुळें घराणीं व त्यांचीं वळणें नष्ट होत आहेत; व गायनच्या पूर्वपरंपरेची वाताहत होत आहे; ही मोठीशी स्पृहणीय गोष्ट नव्हे. तरी घराण्याच्या अभिमान्यांनीं ही स्थिति ध्यानांत बाळगून आपली पूर्व परंपरा कायम राहील व घराण्याचा विशेष स्पष्ट दिसेल अशी खबरदारी घ्यावी. अशी ही सर्वसामान्य स्थिति आहे, यास कांहीं अपवाद असतील असे

येथपर्यंत ध्रुवपद, धमार व ख्याल वगैरेबद्दलचा विचार झाला. सद्य राहिलेले इतर प्रकार, टप्पा, दुवरी व लावणी याकडे वळू.

प्रसिद्ध ख्यालगायक गुलाम रसूलखां चाला गुलाम नबी या नांवाचा मुलगा होता. गुलाम नबीला अशी कल्पना आली कीं सर्व रागांमध्ये कांहीं सारखा गळा फिरवितां येत नाही. तरी ज्यामध्ये गळ्याच्या कौशल्याला वाव मिळेल असा एकादा गीत प्रकार असावा. गुलाम नबी याचा गळा अतिशय तयार व हलका होता, त्यामुळें त्याची तान फार तयार असे यासाठीं आपल्या योग्य असा ज्यांत पुष्कळ तानांचा पाऊस पाडतां येईल असा टप्पा हा गीतप्रकार त्यानें सुरू केला. टप्पे सर्व रागांत असत नाहीत. टप्पा या पद्यांत अक्षरें थोडीं असतात; त्यामुळें पुष्कळ तानां मारतां येतात व त्या शोभून दिसतात. टप्पा गायकीस आवाज फार हलका लागतो. पुष्कळांना ही गळ्याची देणगी असत नाही, त्यामुळें टप्पे म्हणणारे धोडे असतात. आज काल हा प्रकार दुर्मिळ होत चालला आहे. मीया शौरी, गम्मू, बाबूराम सहाई, मीर अल्लीसाहेब, गोगटे वगैरे नामांकित टप्पेवाले होऊन गेले.

ध्रुवपदापासून टप्पा ही मजल म्हणजे गाण्याची सर्वांगीण दृष्टीची पायरी पायरीनें झालेली सुधारणा होय. केवळ गाण्याकरिता रचिलेलीं पद्यें, राग व स्वरकौशल्याची वाढ, शिस्तीच्या सुव्यवस्थित ताना अशी स्थिति आली यानंतर ज्यामध्ये अर्थाचा व भावनांचा परिपोष जास्त होऊं शकेल असा गायन प्रकार अपेक्षित व क्रमप्राप्त आहे. या दृष्टीनें योग्य असा प्रकार दुमरी होय. आवाजाच्या नैसर्गिक देणगीच्या दृष्टीनें विचार केला तर गायनाला पुरुषाच्या गळ्यापेक्षां स्त्रीचा गळा अधिक योग्य होय परंतु आतापर्यंतच्या गायनप्रकारच्या एकदर पद्धतीमुळें स्त्रियांना त्यात विशेष वाव मिळून नांव होण्याला जागा नव्हती, पण दुमरी हा

प्रकार प्रचारांत येऊन स्त्रियांनाहि सोय चांगली झाली स्त्रियांचा गळा दुमरीला योग्य असतो. टप्पा गावकीतूनच दुमरी गायकी निघाली टप्प्याचें जे राग तेच बहुतेक राग दुमरीचे असतात. परंतु दुमरी अर्थप्रधान असल्यामुळे त्यांत टप्प्या-इतक्या ताना शोभत नाहीत. दुमरी म्हणून नाचावयाचें व नंतर वसून गायिकेने त्या पद्यानील अर्थ हावभाव करून व्यक्त करावयाचा असतो. दुमऱ्या प्रायः स्त्रिया म्हणतात प्रत्येक रागांत दुमरी नसते व ठराविक रागांखेरीज इतर रागांत गाविल्यात ती शोभत नाही. दुमरी हें भावनाप्रधान गीत गाणें, वाटतें तितकें सोपें नाही या गायकीची स्वतंत्र तालीम घ्यावी लागते दुमरी गातांना त्या मधील अर्थ व्यक्त करण्याकरितां आवाज लहान मोठा करणें भागच आहे व त्यांतच कौशल्य आहे. हें काम दांडग्या पुरुषांपेक्षा जातीचें मार्दव असलेल्या स्त्रियांना योग्य होय. एकाद्या रागात दुमरी सुरू करून योग्य जागी तिच्यामध्ये इतर रागांचें शोभेलसें मिश्रण करून पुन्हां मूळ रागावर येणें यांत खरोखर कलेचे कौशल्य आहे दुमरी शिकविणारेहि वेगळे आहेत. सध्यां दुमरी गायनाची स्थिति मोठी समाधानकारक आहे असें नाही.

अरुतरपिया, कदरपिया, सनदपिया व ललनपिया असे चार दुमरी चरणारे होऊन गेले काशीस दुमरी नामांकित म्हणतात. दुमरी गायनात मोजुद्धित, दिलीपराय वगैरे पुरुष व छटाकी, झोराबाई, गोव्हरजान वगैरे स्त्रिया होऊन गेल्या.

लावणी हा पद्यप्रकार महाराष्ट्राचा विशेष आहे. लावणी हेंच महाराष्ट्राचें सारें संगीत आहे. लावणीला महाराष्ट्रीय दुमरी म्हणजे चुकीचें होणार नाही. लावण्या बहुतेक मराठी भाषेत रचिलेल्या असतात. लावण्या रचणारे शाहीर महाराष्ट्रात झाले आहेत महाराष्ट्रातील इतर विशेष प्रबंध म्हणजे कटाव, पोवाडे होत; पण ह्या चीजा भावनात्मक असण्यापेक्षां केवळ उपदेश अगर वर्णनपर अशा अर्थानें अर्थप्रधान असल्यामुळे खऱ्या अर्थानें त्या गायनोपयोगी होत नाहीत. अर्थात् यांत ताना वगैरे घेणें अगदीं विसगत आहे. पद्याचा अर्थ व्यक्त करणें अगर गायनाची रक्ति वाढविणें ह्या दृष्टीनें तानेचा कांहीं उपयोग नाही. गवयाला आपला गळा किती तयार आहे हें दाखविण्याचें तान एक साधन होय कुस्तीचे कामी वेताच्या मल्लखांध्याचा जो उपयोग व इष्टता तितकीच इष्टता तानेची गायनाचे हेतूला आहे अर्थहानि होऊ नये म्हणून कटाव, पोवाडे वगैरे पद्यांस एक ठराविक साधी चाल लाविलेली असते. या दृष्टीनें हें पूर्वकालीन जाति-गायनाचें राहिलेलें प्रतिक आहे असें म्हणजे वावगें होणार नाही. पण लावणी हें

भावगीत असून सामान्यतः पुष्कळशा लावण्या शृंगारपर असल्याने त्यांत गायकी सहजी शोभून जाते. अनेक रागांत लावण्या रचिल्या जात. श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांच्या वेळेपासून महाराष्ट्रांत लावणीचें गाणें सुरू झालें व श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्यावेळीं त्या गायनाची सीमा झाली.

लावण्या गाण्याची एक स्वतंत्रच तऱ्हा आहे. परंतु सांप्रत ही तऱ्हा नाहीशी होत आहे व लावण्यांमध्ये तानबाजी शिरली आहे. सामान्यतः गोंधळी व तमा-सगीर लावण्या म्हणतात; सध्यां लावणीगायन नाटकातील पदांच्या वळणावर बहुतेक गेलें आहे. लावणीगायनाच्या दृष्टीने ही स्थिति समाधानकारक नाही.

आजपर्यंत रामजोशी, होनाजी बाळ, प्रभाकर, सगनभाऊ, परशराम इत्यादि नामांकित शाहीर होऊन गेले तसेच सगुणा, हिरा, बया, रुष्णा, विठा वगैरे चांगल्या लावणी म्हणणाऱ्या होऊन गेल्या.

इ. स. १८८० सालीं संगीत नाटकाचा जन्म झाला; त्या वेळेपासून ध्रुवपद, ख्याल, ठुमरी, लावणी ह्या गायनाला उतरती कळा लागून महाराष्ट्रांत नाटकां-तील पदे म्हणण्याचा प्रघात पडत चालला आहे व तो असाच वाढत जाईल असा रंग दिसतो. याहिपेक्षां अलिकडे गज्जलावर श्रोत्यांची भक्ती फार वाढत आहे. गज्जल हें अर्थप्रधान भावगीत आहे त्याची एक ठरलेली चाल आहे. त्याची खरी खुबी त्याच्या गाण्याच्या चालीत नसून अर्थामध्ये त्याचें मर्म आहे. बरें, गज्जल हें पद्य उर्दू किंवा पर्शन भाषेत असतें. तेव्हां अशा गीताचे अर्थमर्म महाराष्ट्रीय श्रोत्यांस कितपत कळणार व खरा आनंद होणार ? गायनाची खरी मजा अनुभवावयाची तर स्वभाषेतील भावात्मक पद्यच त्या कामीं योग्य आहे. पण ही खरी गोष्ट कांहीं लोकांस पटत नाही. कारण ते परपरेच्या पलीकडे जाऊन गतस्थितीचें सिंहावलोकन करीत नाहींत. त्यांनीं गायन म्हणजे उत्तरीय अगर हिंदी भाषा असें जणू समीकरणच बसवून टाकलें आहे ! हिंदी हीच गायनाला योग्य अशी भाषा आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे. आगण ज्या पद्धतींत गाणें गातों ती उत्तर पद्धति अमीर खुशरू यानें दिल्ली प्रांतामध्ये स्थापिली व वाढविली असल्यामुळे व त्या प्रांताची भाषा हिंदी असल्याने तीमध्ये साहजिक त्यानें पद्यरचना केली; व मुसलमानी अमलामुळे राजकीय सत्ता व श्रीमंत लोक यांची भाषा हिंदी असल्याकारणानें ती प्रतिष्ठित मानली गेली आणि त्यामुळे अनेक शतके त्याच भाषेत पद्यें रचिलीं गेलीं. परंतु अमीर खुशरू पूर्वी प्रबंध गात, ते संस्कृत व इतर प्रांतीय भाषेत असत. हल्लीं दक्षिणेकडे तामिल, तेलगू व कानडी ह्या भाषेतील पद्यें म्हणत नाहींत कां ?

मराठी ही भाषा गायनास योग्य नाही असे कांहीं म्हणतात; परंतु खरे गाणे म्हणजे भावनाची अथस्पृष्टता आवाजाच्या मदतीने डोळ्यासमोर उभी करणे. मनुष्याचा स्वभाव व भावना ह्या तो रहात असलेल्या देशाची अगर प्रांताची भौगोलिक रचना, त्याची सामाजिक परंपरा आणि परिस्थिति यांनी बनत असतात. भाषा ही त्याच्या भावनांचे व विचारांच्या सक्रमणांचे साधन आहे. तेव्हा त्याच्या भावनाना व स्वभावाला अनुकूल, त्यांशीं सभरस असेच स्वरूप त्याच्या भाषेला येणार हे उघड आहे. मनुष्याचे भाव प्रगट करण्याचे काम स्वभावेइतके उत्तम दुसऱ्या कोठल्याहि भाषेमुळे होणार नाही. अशा स्थितीत महाराष्ट्रीय मनुष्याला खरे आनंददायक गायन मराठी भाषेव्यतिरिक्त असलेल्या पद्यांत अनुभवावयास सांपडेल हे म्हणणे, खोटा अभिमान सोडून, शास्त्रीय विचार व प्रत्यक्ष अनुभव हेच ध्यानांत घेतां, कोणीहि योग्य आहे असे म्हणणार नाही. असो

येथपर्यंत संगीताचा मुख्य विषय जो गायन त्यावद्दलचा विचार झाला. आतां संगीतांतील दुसरा भाग जो वादन त्याकडे वळूं

वादन ही गायनाची निर्जीव पदार्थापासून तयार केलेल्या यंत्र Machine ने केलेली नकल आहे. गायनाला साधारण स्थिर स्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर गवयाला आवाजाला मदत म्हणून वाद्ये प्रचारांत आलीं असलीं पाहिजेत. शिवाय पुढे गवयाला गाण्याला सोयीचे व्हावे यासाठीं आरंभस्थान म्हणून व त्याच्या आवाजाच्या पल्ल्याची कल्पना येण्याकडे वाद्याचा उपयोग होऊं लागला. तसेच गवई काही सारखा गाऊ शकत नाही तेव्हा मध्यतरीं जेव्हां जेव्हां गवई गात नाही त्या वेळीं स्वराचे Atmosphere सारखे कायम ठेवण्यासाठीं वाद्य उपयोगी होतें. गवयाचे पूरक म्हणून वाद्य प्रचारांत आले. गायनाच्या क्षेत्रांत पूरक म्हणून जशीं स्वरोत्पादक वाद्ये अस्तित्वांत आलीं तशीच ताल धरण्याकरितां तालदर्शक वाद्येहि निघालीं. उपयोगाचे दृष्टीने वाद्यांचे हे दोन प्रकार आहेत. ज्या प्रकारानें वाद्ये बनवितात त्या दृष्टीने वाद्याचे प्रकार चार आहेत. तांती अगर तारा लावून व वारा भरून जीं वाद्ये वाजतात तीं गायनाचे अनुकरण अगर साथ करितात कातड्यांनीं मदविलेलीं वाद्ये गायनाची कालमर्यादा दाखविणारी म्हणजे ताल देणारी आहेत. दक्षिणेकडे मातीचे मडके पालथे घालूनहि त्यावर ताल वाजवितात, त्याला घटवाद्य म्हणतात. कांहीं वाद्ये अशीं आहेत कीं, तीं स्वतंत्र वाजवून देखील जनमन रजन करितां येतें.

वाद्ये पहिल्यानें स्वर भरतीकरितां, व मग स्वतंत्र वादनासाठीं अशीं प्रचारांत आलीं. वाद्यांचें बाबतींतहि उत्क्रांतीनेंच त्यांची प्रगति होत आली आहे. पहिलें वाद्य पावा अगर अलगूज हें असलें पाहिजे, कारण कळकळा भोंकें पाडून त्यात तोंडानें हवा भरणें इतकी सोपी याची कृति आहे. यांतील पहिला स्वर मध्यम असे व वाद्यांतील मध्यमाचें हें महत्त्व अजूनहि दिसत आहे. यानंतर वाद्य प्राणिजन्य पदार्थापासूनच झालेलें आहे वाद्यास पहिल्यानें तांती लावीत व तालवाद्ये कातड्यानें मढविलेलीं असत तार ही तांतीच्या उपयोगानंतर बराच काळानें प्रचारांत आलेली सुवारणा होय प्रथम वाद्याची Tuning-box कातड्यानें मढवीत मग लाकूड कोरू लागलें. त्यानंतरची सुवारणा म्हणजे भोपळा होय. वाद्याला लावण्यांत येणाऱ्या तारांच्या बाबतीमध्येहि सुरवातीस एक, दोन व चार असा फरक होत आला. पहिल्यानें वाद्य जव्यानें वाजवीत, त्यानंतर गज व गजानंतर नखी प्रचारांत आली वाद्यास प्रथमतः पडदे नव्हते. वाद्य-वादनाचा पुरक हा दर्जा जाऊन वाद्य-वादन स्वतंत्र झालें त्यावेळीं वाद्यांत पडदे दिसूं लागले. अशी एकदर वाद्याची वाढ आहे. तालदर्शक वाद्यांत कांहीं विशेष फरक झाला नाही. पखवाज आडवा होता त्याचे दोन तुकडे होऊन तो उभा होऊन तयला बनला. असो स्वरोत्पादक वाद्यांमध्ये बीन, सतार, सारंगी, सरोद, सुरसिंगार, रबाब, हामानियम हींच वाद्ये मुख्य आहेत

वाद्यांमध्ये बीन हें वाद्य गजा असें तज्ज्ञ म्हणतात. या वाद्याचा साथीकडे उपयोग करीत नाहीत, याचें वादन स्वतंत्र असतें याचे वादनामध्ये रागाचें मडन योग्य होतें. यांचे वादन सावकाश व गभीर असतें यास पखवाजाची साथ नसते. अनेक प्रकारचीं ध्रुवपदे आल्याशिवाय चांगला बीनकार निपजत नाही व बीन चांगलें वाजविता येत नाही कारण रागाचें सामान्यस्वरूप उत्तम प्रकारें उठविण्यास अनेक ध्रुवपदांची अवश्य जरूर असते. तीन सप्तकांतहि याचें वादन कर्णमधुर लागतें विशेषकरून मद्र सप्तकांतील स्वर चांगले निघाल्यास मनास फार आनंद होतो. बीनाचा बाज विशेष आहे; परंपरेंत याचें योग्य शिक्षण घेतलेले वादक सांप्रत दिसत नाहीत. इतर वाद्यांच्या आगमनानें हळूहळू हें मार्गेंच पडलें आहे व पडणार असें स्पष्ट दिसत आहे.

संमोखनसिंग, रसबीनसां, अमीरसां, अल्लीहुसेन, बंदेअल्ली, वजीरसां इत्यादि नामांकित बीनकार झाले आहेत

प्रसिद्ध नायक अमीर खुशरू यानें सतार हे वाद्य आपल्या मुलांकरितां

काढिलें. अर्थात् ही कल्पना त्याला वीणें करूनच सुचली हें उघड आहे. वीणेंत त्याला योग्य वाटले ते फरक करून त्यानें तेंचो सतार बनविलो. वीणेंतील चार तारां ऐवजीं यांनें तीन तारा केल्या. तारा लावण्याचा जो क्रम होता त्यामुळे वाजविण्यास त्रास होई, सवय सुलभता यावी यासाठीं तो क्रम यांनें उलट केला व पडदे अचल होते ते सरकणारे केले. यामुळे वीणेचा बोजडपणा जाऊन सतार हें सुटसुटीत वाद्य बनलें व हस्तकौशल्य दाखविण्यास वादकांस सहज अवसर सांपडला. सतारीचे वादन द्रुतगतीचें असतें यांत गती वाजवितात. सतारीला तबल्याची साथ असते. गतीच्या बांधणीच्या अनुरोधानें त्यांचें 'तोडे' वाजवितात. सतार वादनांत हाताच्या जलदीची तयारी दाखविता येते. सतारींत बिलंपद लयीचें काम करणें ही गोष्ट बीन वादनांतून उसनी घेतलेली आहे. तसेंच बीनांत जलदलयीचें वादन ही सतार वादनांतील उसनवारी होय. सतारीचे कायदे बीनाच्या कायद्यापेक्षा निराळे आहेत परंतु सांप्रत ही गोष्ट वादक दृष्टीआड करितात असें दिसत आहे. सतारवादन येण्याकरितां द्रुत-लयीच्या ख्यालाचें चांगलें ज्ञान असावें लागतें. वाद्यवादनाला स्वरज्ञान फार चांगलें असावें लागतें. हल्लीं सतारवादन निदान महाराष्ट्रांत तरी मागे पडत चाललें आहे असें दिसत आहे.

मसजीदखानानें स्वतःचा एक बाज काढिला होता तो मसजीदखानी बाज या नांवानें प्रसिद्ध आहे. गुलामरझानेंहि एक बाज काढिला होता फिरोजखां, मसजीदखां, गुलामरझा, बाबू इसरीप्रसाद, इम्रतसेन, अमीरखां वगैरे प्रसिद्ध सतारिये झाले आहेत.

सारंगी हे वाद्य ताती व तारा लाविलेलें असतें यास पडदे नसतात व हें गजानें वाजवितात. यास पडदे नसल्यामुळे हें वाद्य शिकण्यास व वाजविण्यास अवघड आहे; परंतु यासारखें साधीला अनुकूल वाद्य दुसरें नाही साधारणतः नाच-किणीच्या साधीला सारंगी असते. या परिस्थितीमुळे हें वाद्य हलकें समजलें जातें व त्यामुळे त्याचा प्रसार आणि तें शिकण्याची विशेष आवड शिष्ट समाजांत नाही. शिवाय सुलभ व शिष्ट वाद्यें प्रचारांत येऊ लागल्यामुळे कांहीं विशिष्ट मर्यादेपलीकडे या वाद्याचा प्रसार झाला नाही. संकुचित क्षेत्रांत याचा प्रसार असल्यानें व लोकांस हें शिकण्याची विशेष आवड नसल्यानें हें वाद्य लोप पावत आहे.

रमजानी, देवीदास, हुसेनबक्ष, इब्राहिमखां, अलादाद, काळू, हैदरबक्ष वगैरे प्रसिद्ध सारंगीवादक झाले आहेत.

सरोद, रबाब व सुरसिंघार हीं वाद्ये वाजविणारे कर्माच. जे लोक झाले ते उत्तरेकडेच झाले आहेत. महाराष्ट्रांत या वादनाचा पहिल्यापासून अभावच आहे. सांप्रत तर बोलावयासच नको.

प्यारखां, जाफरखां, निसारअल्ली, शिखरसेन, हयाति वंगरे रबाबवादक; गुलाम-अल्ली, नहेखां, फिदाहुसेन, हाफीजखा वंगरे सरोदवादक; बादुरहुसेनखां, साहेब-जादा हैदरअल्लीखां व छमनसाहेब हे सुरसिंघार वादक, असे लोक या वाद्यवादनांत प्रसिद्ध होऊन गेले आहेत.

सांप्रत सर्वांत अतिशय प्रसार पावलेले व बायका मुलांचे तसेच धंदेवाईक गवयांचे देखील कोणचे एकादे आवडते वाद्य असेल तर ते हार्मोनियम होच. हे वाद्य इतके आवडते होण्याची दोन कारणे आहेत. एकतर, हे वाद्य ज्यांना आपण मोठे व शहाणे समजतो आणि ज्याचे अनुकरण करण्यांत भूषण मानतो त्या पाश्चिमात्यांकडून आलेले आहे. तेव्हां श्रीमत व फॅशनेबल लोकांच्या घरांत ते फॅशनच्या नावासाठी शिरलेच. देखल, खुर्ची, कपाटे, तसबिरी, आरसे, शिवण्याचे यंत्र व बाजाची पेटी हीं सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी श्रीमत सुशिक्षित घरांतील Hali Decoration ची साधने होती. दुसरे कारण असे की, इतर वाद्यांप्रमाणे हार्मोनियममध्ये त्रास अगर अवघडपणा नाही. स्वर कायम बांधलेले आहेत. बोट ठेविले की, झाली सुरवात; त्यामुळे पेटी शिकणे व वाजविणे फार सोपे झाले आहे, व म्हणून तिचा फार प्रसार झाला आहे. नाटक कपण्या, कथाकीर्तने, भजने इत्यादि सर्व ठिकाणी पेटी लागते. एवढेच नव्हे तर, स्वतः तज्ज्ञ व मोठे गवई मानणारांना देखील तबोरा लावणे झाल्यास तो पेटीच्या स्वराबरोबरच लावावा लागतो. शास्त्रीय दृष्टीने पाहिल्यास हार्मोनियममधील स्वर आपल्या गाण्याला योग्य नाहीत. त्यांतील स्वर Tempered असल्याने ते स्वरसप्तक शुद्ध व शास्त्रीय नाही. अलीकडे बरेच लोक पेटीचा वाईट आहेत असे म्हणतात मात्र आपणाला शास्त्रांतील गम्य आहे असे वाटणारे व दासविणारे कलावंतहि पेटीस नावे ठेवितात, पण त्या वाद्याचा मात्र मनसोक्त उपयोग करितात ! असो

हार्मोनियम वादकांमध्ये गणपतराव भैर्या अप्रतिम होऊन गेले; गोविंदराव टेंभ्यांचा पेटीवादनपटुत्वाबद्दल फार लौकिक आहे.

आतां तालदर्शक वाद्ये, पखवाज व तबला, याबद्दल विचार ओघानेच आला. या तबलेच्या वाद्यांचे वर निर्दिष्ट केलेले दोन प्रकार आहेत. जेव्हां ध्रुवपदांची

प्रगती झाली त्या बरोबर साथीच्या दृष्टीने पखवाज वादन सुरू झाले व त्यामुळे या वादनाचीहि वाढ झाली. होतां होता पुढे स्वतंत्र असे पखवाजवादनहि होऊ लागले. वादनाच्या कामी गणिताची आवश्यकता व जोड असल्याने ही कला व तिच शास्त्र बदिस्त झाले आहे; त्यामुळे सुव्यवस्थित रीतीने सहजी ने प्रगती करू शकले. जसे ध्रुवपद गायन मार्गे पडले व ख्यालगायकी लोकप्रिय होऊ लागली तसे पखवाज वादन हळू हळू माजी पडून तबला वादन पुढे सरसावले. ख्याल, ठप्पा, ठुमरी वगैरे गायनांत तबल्याचीच साथ असते, तेव्हा त्याचा प्रसार सहजी झाला. या पद्यास जलद लय शोभते व ते काम तबला चांगल्या तऱ्हेने करू शकतो. या दोनहि वाद्यवादनांत हात फार हलका, गोड व मृदु असा लागतो. तबलावादनामध्ये चाटी चांगली बोलविण्यांत खरे कौशल्य आहे. तसेच एकदां स्वीकारिलेली लय त्यांत कमी जास्त होऊ न देतां कायम ठेवणे हे फार अवघड काम आहे या सर्व गोष्टीस मेहनत फार करावी लागते. अलीकडे तबला वादनाचा प्रसार बराच झालेला दिसतो परंतु सख्या वाढली म्हणजे गुणांचे प्रमाण कमी होतें, हा जो सिद्धांत काहीं जण मांडितात, त्याची या कामी प्रतीति येणार नाहीना, अशी भिती वाटते.

धर्मा गुरव, फिरोजखां धाडी, लाला भगवानदास, कुद्वसिंग, जोरावरसिंग, नाना पानशे, नासरखां, बळवंतराव वैद्य, कान्ताप्रसाद, अबीद हुसेन वगैरे प्रसिद्ध पखवाज व तबलावादक झाले आहेत.

सर्गीत विषयाचा तिसरा विभाग नर्तन होय. नर्तनामध्ये दक्षिण व उत्तर अशा दोन पद्धति आहेत नर्तनावर संस्कृतांत भरत, शाङ्गदेव, पार्श्वदेव, नारद, नंदिकेश्वर, विठ्ठल, अहोबल, दामोदर इत्यादि ग्रंथकारांनी लिहिलेले आहे. परंतु त्या ग्रंथांत प्रतिपादिलेल्या इतर विषयांत जसे परिवर्तन घडून आले आहे तीच स्थिति नर्तनावद्दलची आहे. आज शंभर वर्षांत नृत्यावर त्याच्या सांप्रतच्या स्थितीशीं अनुरूप, मार्गदर्शक व मान्य होईल असा ग्रंथ झालेला प्रस्तुत लेखकास माहित नाही. हल्लीं नर्तनाचे शिक्षण म्हणजे जुने कथक व मुसलमान उस्ताद यांना परंपरागत आलेले जे काहीं त्याबद्दल ज्ञान आहे तेच पुढे चालू ठेवणे हे होय.

नर्तनामध्ये नृत्त व नृत्य असे दोन प्रकार आहेत 'नृत्य' म्हणजे तोंडाने पद्य म्हणून त्या पद्याचा अर्थ व मर्म अभिनयाने म्हणजे चेहऱ्याच्या व

हातांच्या हालचालीने व्यक्त करून दाखविणे. 'नृत्य' म्हणजे उभें राहून ताल व लय ह्या दृष्टीने पदादि अवयवांच्या हालचाली करणे. नृत्तामध्ये तालाचा भाग जास्त आहे. नृत्य हा भावनांचा प्रांत आहे स्त्रिया व पुरुष दोघेहि नर्तनाचें काम करितात. नर्तनाचें काम करणाऱ्या पुरुषास कथक म्हणतात.

'नृत्य' करणे हें फार कुशलतेचें व समजुतीचें काम आहे. गायनाचा जो इच्छित हेतू आहे तो, भावगीत म्हणून त्याचें नृत्य करून दाखविलें असतां, साध्य होणार आहे. नृत्य म्हणजे नाटकांतील Soliloquy होय, आणि नाटकांतील उत्तम भाग जर कोणता असेल तर तो Soliloquy असतो असें म्हणतात. मध्यतरी नाटकाची कला बरीच वाढली होती पण तूर्त बोलपटाची प्रथा वाढत आहे. तेव्हां त्या दृष्टीने नृत्याची पायरी प्रगतीवर आहे असें म्हणणें चुकीचें होणार नाही. बोलपटामध्ये नृत्ताचेहि देखावे दाखवावे लागतात, त्या दृष्टीने नृत्तालाहि उर्जित दशा येईल, निदान त्याचा प्रसार व प्रचार होऊन त्याबद्दल अभिरुची तरी वाढेल असें दिसते.

कन्हैया, कालिकादीन, बिंदादीन, बांदा, गुलबदन, मोहना, हिरा, व्यकट-नरशी, बिचवा वगैरे या कलेंत फार प्रसिद्ध झाले आहेत, अशी यांची ख्याती आहे.

वेथपर्यंत गायन, वादन व नर्तन या सवधांची त्यांच्या उत्पत्तिपासून आज तागायत काय स्थिती आहे याचें विहंगम दृष्टीने समालोचन केलें आहे. आतां गायनाची स्थिती पुढील काळांत कशी होईल किंवा असावी, या दृष्टीने दोन शब्द लिहिणें विसंगत होणार नाही.

साप्रतकाळीं सर्व विषयांमध्ये Specialization चालूं आहे. पण गायना-मध्ये मात्र तशी स्थिति दिसत नाही प्रत्येकजण Something of everything आहे. पण कला अगर विद्या यांच्या प्रगतीच्या व व्यक्तीच्या कौशल्याच्या दृष्टीने ही स्थिति समाधानकारक नाही. तरी कलेची प्रगति व वैयक्तिक कौशल्य या गोष्टींकडे लक्ष पुरवून त्या दृष्टीने प्रयत्न व्हावा व होईल अशी आगा आहे. सुशिक्षित लोकांत ही कला धिरली आहे, व त्यांचें तिकडे लक्ष आहे ही गोष्ट चांगली होत आहे. वाईटांतून चांगली गोष्ट निघावी तद्वत सध्याच्या बेकारीने बऱ्याच सुशिक्षितांना या कलाकडे वळविलें आहे. एजि-नाचें तोंड प्रथमतः वळविण्याकरितां Turn table लागते. एकदां तोंड फिरलें कीं, त्या मार्गावर हवा त्या लांबीचा प्रवास मग सरळ होतो.

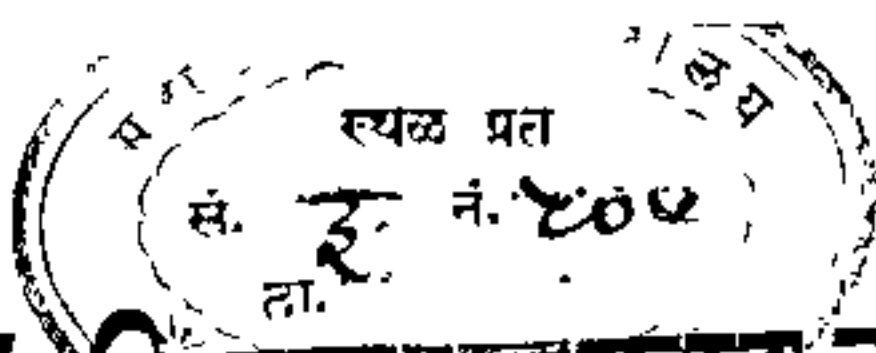
सध्यां गायनातील रसात्मक भागाकडेहि वन्याच लोकाचें लक्ष लागलें आहे व त्या दृष्टीनें प्रयत्न चालूं आहे ही अभिनदनीय गोष्ट होय, याचा परिणाम असा होईल की, ख्याल इत्यादि जुनीं पद्यें माजी पडून त्या जागीं भावात्मक तुमरी गायन लवकरच प्रचारांत येईल. महाराष्ट्रामध्ये मराठी गायनोपयोगी पद्यरचना होऊ लागेल; व त्या दृष्टीची सुधारणा अत्यंत इष्ट आहे. या सुधारणेला बोलपटाचा प्रचार सरोखर उपकारक ठरेल. दिवसें दिवस बोलपटाची कला वाढणारच; त्यामुळे रसपरिपोषक गायनाची वाढ झाल्यावांचून राहाणार नाही व तेंच होणें इष्ट आहे. येथें हेंहि सांगणें अवश्य आहे की, गायनोपयोगी रस म्हणजे शृंगाररसच होय. शृंगाराशिवाय इतर रस हे गायनोपयोगी नाहीत. प्रचारांत जे नवरस म्हणतात त्यांपैकीं तीनच रस मुख्य आहेत. शृंगाररस ही नेहमीची साधारण भावना आहे. कारण equality ही या रसांतील मुख्य गोष्ट आहे व या रसार्च अधिष्ठान Sex attraction वर आहे Sex attraction ही Instinct असल्यामुळे तद्विषयक आकर्षण ह्या मनुष्याचा जन्मजात गुण व तद्गभूत शृंगाराची आवड स्वाभाविक आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करितां गायनाचा हेतू सिद्धीस नेणारीं जीं भावगीतें त्यांमध्ये शृंगाररस असणेंच योग्य आहे. सबब यापुढील काळांत प्रत्येक प्रांतीय भाषेतील, ज्यांत मनोविकार व भावना यांचा स्पष्ट उठाव आहे अशीं, उत्तम अर्थप्रधान पद्ये तयार होऊन त्यांचेंच गायन सरस व लोकप्रिय होईल व व्हावें असा लेखकाचा अंदाज आहे. असो एसादे भविष्य वर्तवावयाचें म्हणजे ज्योतिषी पहिल्यानें भूतकाळांतील गोष्टी सांगतो, त्याच न्यायानें या पुस्तकांतील पुढील भागांमध्ये गत व्यक्तीची कामगिरी व चरित्रे वर्णिली आहेत; तरी त्यांचें अवलोकन अवश्य होईल अशी इच्छा प्रदर्शित करून वाचकांची रजा घेतों.

वस्तुसंग्रह.

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
प्रस्तावना ...	१—४	वीन वादक ...	१४०
उपोद्घात ...	१—२३	सतार वादक ...	१५०
भाग १.		सारंगी वादक ...	१५९
शास्त्रकार (३५) ...	१	रवाय वादक ...	१६२
भाग २.		सरोद वादक ...	१६४
कलावंत (४२२)		सुरसिंघार वादक ...	१६५
गायक (२१९)		हर्मोनियम वादक ...	१६६
नायक ...	२५	जलतरंग वादक ...	१६७
ध्रुवपद गायक ...	३०	पखवाज व तबला वादक ...	१६७
ख्याल गायक ...	५२	भाग ४.	
टप्पा गायक ...	१२२	नर्तक (१६) ...	१८५
ठुमरी गायक ...	१२८	भाग ५.	
लावणी गायक ...	१३१	स्त्रिया (५२) ...	१८९
भाग ३.		सूची.	१—९
वादक (१३५)			

७३२५

संगीतशास्त्रकार व कलावंत

यांचा इतिहास.

भाग १.

शास्त्रकार.

मंगलाचरण.

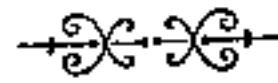
अंबाया मम तातस्य वन्दे पादान् सगौरवम् ।

ममांगीकृतकार्याणि सफलानि सदाशिषा-॥१॥

नारद.

संगीतावरील बरेच ग्रंथ नारदाच्या नांवावर मोडतात परंतु ते ग्रंथ पाहिले असता एका व्यक्तीने ते सर्व लिहिले असतील असे वरवर पहाणाराला सुद्धा म्हणता यावयाचे नाही. तेव्हा या नावाच्या दोन तीन तरी व्यक्ती होऊन गेल्या असे दिसते; यावरून नारद हे गोत्रवाचक नाम असावे असे वाटते तेव्हा साहजिकच नारद या नांवाचे निरनिराळे ग्रंथकार निरनिराळ्या वेळी झाले असले पाहिजेत. या ग्रंथकाराचा ग्रंथ नारदी शिक्षा या नावाने प्रसिद्ध आहे अर्थात् 'नारदी शिक्षा' ह्या ग्रंथाचा कर्ता नारद हा देवर्षि नसून व्यवहारांतील एक व्यक्ति होता. हा ग्रंथ बराच लहान आहे व ह्याची भाषाहि साधी व सोपी आहे. ह्या ग्रंथात संगीताशिवायहि इतर माहिती आली आहे. ह्याने सामवेदाच्या वेळची कांही माहिती आपल्या ग्रंथात दिली आहे. श्रुति = स्वराचा भाग अशा अर्थाचा शब्द इ स चौथ्या शतकांत लिहिलेल्या कोशात सापडत नाही श्रुति शब्द इतिलाने व भरताने, आपल्या ग्रंथांत ज्या अर्थाने योजिला आहे तसा ह्या

ग्रंथकाराने आपल्या ग्रंथांत तो चोजिला नाही. वर दिग्दर्शित केलेल्या परिस्थितीवरून हा ग्रंथकार चौथ्या शतकापूर्वीचा आहे असे दिसते. 'नारदी शिक्षा' या ग्रंथात 'राग' शब्द २१३ वेळा आला आहे, परंतु त्याचे लक्षण या ग्रंथात कोठे सांगितलेले नाही. परंतु 'राग' हा विषय त्यावेळी सांप्रतच्या अर्थाने अस्तित्वांत नव्हता; हा त्याचा उद्देश व लक्षण वगैरे सविस्तर विचार इ. स १० व्या शतकाच्या नंतरच्या कालांत झाला. त्याचा हा ग्रंथ आता छापला गेला आहे.

दत्तिल.

संगीतावर सस्कृतांत 'दत्तिल' नांवाचा ग्रंथ याने लिहिला आहे. ग्रंथ लहानच आहे. त्यांत स्वर, ताल व जाति ह्या विषयांचे वर्णन संक्षेपाने केले आहे. 'नाट्यशास्त्रकर्ता' भरत याने आपल्या ग्रंथांत दत्तिलाच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून हा ग्रंथकार इ. स पांचव्या शतकापूर्वी होऊन गेला हे स्पष्टच आहे. पुढील अनेक ग्रंथकारांनीही ह्या ग्रंथकाराचा उल्लेख केलेला आढळतो पण तेवढ्यावरून त्याचा काल निश्चितपणे ठरविणेचे कामी या उल्लेखांचा फारसा उपयोग होईल असे दिसत नाही. दत्तिलानेही आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या नारद, कोहल व विशाखिल ह्या ग्रंथकाराचा उल्लेख केला आहे. परंतु ह्यांच्या ग्रंथाचा कालनिर्णय झाल्यावाचून दत्तिलाचा काल ठरविणेस त्याचा कांही उपयोग नाही हा ग्रंथकार इ स च्या चौथ्या शतकात झाला असावा असे अनुमान आहे. पण ते ठरविण्यास चांगलासा ग्रंथाधार नाही. शिवाय ह्या ग्रंथकाराचा ठावठिकाण कांहीच समजत नाही असो हा ग्रंथ आता छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

भरत.

नाट्यशास्त्र या ग्रंथाचा कर्ता भरत हा इ स च्या पांचवे शतकात झाला असे हल्लीच्या पुराव्यावरून इतिहासकार मानितात. संगीतशास्त्रात ह्या ग्रंथाचे व ग्रंथकाराचे महत्त्व फार आहे कारण 'नाट्यशास्त्र' ह्या ग्रंथांत २८ व्या अध्यायामध्ये त्याने संगीताची माहिती सांगितली आहे. ह्या ग्रंथापूर्वीचे संगीतावरील दत्तिलाशिवाय दुसरे ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत. साहजिकच संगीतास आरंभ करणे झाल्यास आरंभीचा मान ह्याच ग्रंथास आहे; कारण ह्याच्या ग्रंथांत संगीत विषय दत्तिलापेक्षा अधिक विस्ताराने लिहिलेला आहे.

संगीत शास्त्रासंबंधाची ह्याच्या ग्रंथांत प्रमेयें खालीलप्रमाणें आढळतात :—

(१) सर्व भरतखंडांत गायनाची पद्धति एकच होती.

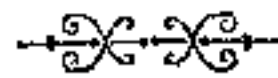
(२) ध्वनि मोजण्याचे मापाम श्रुति म्हणत सप्तकांतले नाद, श्रुति या एकाच सारख्या मापानें मोजीत एका सप्तकांत अशा श्रुति २२ होत्या श्रुतीचें माप म्हणजे सोळाव्या व सतराव्या श्रुतीमधील ध्वनीचें अंतर.

(३) शुद्ध स्वर सात व विकृत स्वर दोन होते.

(४) षड्ज व पंचम हे दोन स्वर इतर पांच स्वरांप्रमाणें विकृती पावत असत.

(५) षड्ज व मध्यम हे दोन ग्राम प्रचारांत होते.

‘ राग ’ हा शब्दहि त्या ग्रंथांत नाही ! तेव्हां त्याची व्याख्या, त्याचा गायनप्रचार ह्याबद्दल बोलावयास नकोच ! मग भरतापूर्वी झालेल्या काली-
दासाच्या नाटकांत राग गायन आहे हें म्हणणें युक्तिसंगत ठरेल काय ?
‘ भरतनाट्यशास्त्र ’ हा ग्रंथ आतां बनारस येथें छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

मतंग.

हा ग्रंथकार कोठें झाला ह्याबद्दल कांहीच माहिती मिळत नाही ह्यानें बृहत्
देशी नावाचा संगीतावरील ग्रंथ संस्कृत भाषेंत लिहिला आहे. ह्या विषयावरील
सर्वमान्य ग्रंथांत ह्या ग्रंथाची गणना विद्वान् करितात मतंगानें हा ग्रंथ नार-
दाच्या मांगण्यावरून लिहिला असें म्हणतात पण हा कोणचा नारद ? हा
नारद म्हणजे देवऋषि नारद असें कसें म्हणतां येईल ? मतंगाच्या ‘ बृहत्देशी ’
ग्रंथांतील अनेक उतारे शार्ङ्गदेवानें आपल्या ‘ रत्नाकर ’ ग्रंथांत घेतले आहेत
ह्यावरून तो इ. स. च्या तेराव्या शतकापूर्वी झाला हें निर्विवाद आहे. मतंग
आपल्या ग्रंथांत म्हणतो, ‘ रागमार्गस्य यद् रूपं यन्नोक्तं भरतादिभिः । निरूप्यते
तदस्माभिरलक्ष्यलक्षणसंयुतम् । ’ ह्यावरून तो भरतानंतर म्हणजे इ. स. पांचव्या
शतका नंतर झाला हें ओघानेंच आलें. भरत व त्या पूर्वीचे ग्रंथकार यांच्या
वेळेस रागगायन प्रचारांत नव्हतें तेव्हां मतंग पांचव्या शतकानंतर व १३
शतकापूर्वी झाला असला पाहिजे कारण दहाव्या शतकापूर्वी राग गायन नव्हतें
असें आमचें मत असल्यानें हा ग्रंथकार दहाव्या शतका नंतर म्हणजे ११
व्या शतकांत झाला असला पाहिजे मतंगाच्या वरील उताऱ्यावरून या आमच्या
म्हणण्यास बळकटी येते श्रुतीचें आपल्या वेळचें ठराविक माप कोणतें नें
त्यानें ग्रंथांत स्पष्ट सांगितलें आहे ह्याच्या वेळीं दोन ग्रामाचें गाणें प्रचारांत

होतें षड्ज पंचम हे स्वर ह्याच्यावेळी विकृत होते, व ह्या दोन ग्रामांत गायक गात. प्रचारांतील कवितांचे छंदाचा समावेश प्रवधामध्ये करीत असत, म्हणजे ते छंद गायक गात त्या वेळीं एकच एक गायनपद्धति सर्व देशभर होती हा ग्रंथ आता छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

पार्श्वदेव.

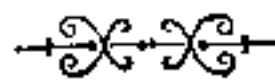
नांवावरून हा जैनधर्मी असावा असें वाटतें, ह्यानें 'संगीत समयसार' नांवाचा ग्रंथ संस्कृतात लिहिला आहे हा कोठला गहणारा हें नक्की सांगतां येत नाहीं ह्यानें 'बृहत् देशी' ग्रंथाचा कर्ता मतग ह्याचा उल्लेख आपले ग्रंथात केला आहे. तेव्हां त्या ग्रंथाकडच्या मागून हा झाला हें सांगणें नकोच आपल्या ग्रंथात 'आभोग' ह्या पारिभाषिक शब्दाची व्याख्या सांगतांना परमर्दीमहीपतीचा उल्लेख ह्यानें केला आहे हा परमर्दीराजा चंदलवंशातील १८ वा पुरुष होय. हा इ. स. ११६५ मध्ये झाला तेव्हा सदर ग्रंथकार बाराव्या शतकाच्या शेवटी अगर तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला असावा. या ग्रंथाचीं ९ प्रकरणें आहेत. त्यांत स्वर, राग, वाद्य, ताल, नृत्य वगैरे विषय आहेत. ह्याची विवेचनपद्धति, मांडणी, विषय वगैरे गोष्टी इ. स. ५ पासून तेराव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडास साजेशा आहेत. हा ग्रंथ आतां छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

पं. शार्ङ्गदेव.

इ. स. ११८७ मध्ये भिल्लम राजानें देवगिरीस यादव घराणें स्थापिलें. त्याचा नातु सिंघण (१२१०-१२४७) हा फार पराक्रमी निघाला त्यानें आपलें राज्य गुजराथपर्यंत वाढविलें हा जसा पराक्रमी होता तसा विद्येचा भोक्ता होता. ह्यानें अनेक विद्वानास आश्रय दिला होता. हा मोठा उदारहि होता ह्यानें अनेक देवालयास देणग्या दिल्या सातारा जिल्ह्यांत डोंगरावर सिंघणापुर म्हणून जें देवस्थान आहे तें ह्यानेंच स्थापून त्या देवास आपलें नांव दिलें व देवस्थानास इनाम करून दिलें आहे. ह्याचा कारभारी सोढळ नांवाचा होता त्याला 'श्रीकरणाग्रणी' अशी पदवी होती. हा मोठा संगतिज्ञ होता. सोढळ वारल्यावर त्याच्यामागून हेमाडपतास सिंघणानें आपला कारभारी नेमिलें व आपल्या पूर्वीच्या कारभारीपुत्रास दरवार गवयी केलें तोच हा

शार्ङ्गदेव पंडित होय. सिंधुणाच्या स्वारीबरीकर हा पंडित होता. ओवी छंदान्त मराठी भाषेत काविते लिहिणाऱ्या कवी त्या वेळच्या कवीनां सुरू केला होता. तेव्हा ओवी हा छंद शार्ङ्गदेवाने प्रबंधाध्यायांत एक प्रबंध म्हणून नमूद केला आहे. त्यानेच सिंधुण राजाच्या पदरी असता संगीतरत्नाकर नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यांत त्याच्यापूर्वी जे संगीतविशारद होऊन गेले त्याचा त्याने प्रारंभी नामनिर्देश केला आहे. त्याचा काल म्हणजे इ. स. तेरावें शतक होय. संगीतशास्त्राच्या दृष्टीने हा काल फार महत्त्वाचा आहे. कारण इ. स. पांचव्या शतकापासून तेराव्या शतकापर्यंत जे संगीत सस्कृत ग्रंथकार झाले त्यांची परंपरा एक, अगदी एक होती. मासल्याकरितां कांहीं प्रमेयांचा उल्लेख येथे करितों - श्रुतीचें एक नियत प्रमाण, पड्ज व पचम हे स्वर विकृत, त्रचारांत पड्ज व मध्यम ग्राम, मूर्छना, रागाचें वर्गीकरण, ग्रामराग, रागाग इत्यादि, कवितेंत जे छंद बोजिले असतील त्यांस प्रबंध मानून ते रागदारींत गाणें, सर्व भरतखडभर एकच गायनपद्धति, शुद्ध स्वर सात व त्यांत बावीस श्रुतींची ग३३२ ग३३२ अशी क्रमानें वांटणी, विकृत-स्वर सात, शुद्धस्वर सप्तक मुखारी सारखें, च्युत पड्ज व काकली हे स्वर ध्वनीने पड्ज स्वरापेक्षा ध्वनीने कमी इत्यादि परंतु पुढें १४१५ व्या शतकांत संगीतात फार फेरफार झाल्याने हा ग्रंथ लागेनासा झाला ह्या ग्रंथाचे स्वराध्याय, रागाध्याय, प्रकीर्णाध्याय, प्रबंधाध्याय, तालाध्याय, वाद्याध्याय व नर्तनाध्याय असे सात अध्याय आहेत कल्लिनाथ पंडिताने ह्यावर टीका लिहिली आहे हा ग्रंथ पुण्यातील आनंदाश्रम संस्थेने छापून प्रसिद्ध केला आहे

चतुर कल्लिनाथ.

हा विद्वान् ब्राह्मण विजयानगरच्या प्रताप देवराजाच्या पदरी होता. ह्या राजाने इ. स. १४५६-१४७७ पर्यंत राज्य केलें हा राजा कलावंत व शास्त्रज्ञ यांस आश्रयस्थान होतें. ह्या राजाच्या आज्ञेने चतुर कल्लिनाथाने संगीत रत्नाकर नावाच्या सस्कृत ग्रंथावर टीका लिहिली आहे ह्याची टीका नसती तर तो ग्रंथ लागण्यास बराच त्रास झाला असता. कल्लिनाथाचा संगीतावर एकादा स्वतंत्र ग्रंथ असावा असा विद्वानाचा तर्क आहे. परंतु अद्यापि त्याचा शोध लागला नाही. ह्याला 'चतुर' ही पदवी होती ह्यावरून संगीत कलेंत हा निष्णात असावा असे वाटते

अमीर खुशरू.

अमीर खुशरू हा अमीर महमद सैफुद्दिन याचा मुलगा महमद सैफुद्दिन हा प्रथमतः बलबनमध्ये राहत असे, तेथून तो हिंदुस्थानांत राहावयास आला हिंदुस्थानांत आल्यानंतर त्यास इ. स. १२५३ मध्ये जो मुलगा झाला तोच हा अमीर खुशरू होय. हा अतिशय चलास व हुषार होता त्या काळांत योग्य तें शिक्षण संपादन केल्यावर अमीर खुशरू त्या वेळच्या गुलाम घराण्यांतील दिल्लीपाति म्यासुद्दिन बलबन यांचे पदरी राहिला परंतु काही वर्षांनी या गुलाम घराण्याचा शेवट होऊन त्या ठिकाणी खिलजी घराणे तख्तावर आले. अर्थातच अमीर खुशरू हा त्यामुळे खिलजी घराण्याचा नोकर झाला. खिलजी घराण्यातील पहिला पुरुष जलालुद्दिन तख्तावर आला त्या वेळी फार म्हतारा होता त्याचा पुतण्या अल्लाउद्दिन हा फार महत्त्वाकांक्षी होता दक्षिण हिंदुस्थानांतील राजे अतिशय संपत्तिमान आहेत असे कळल्यावर तिकडून संपत्ति आणावी अशा हेतूने अल्लाउद्दिनाने इ. स. १२९४ मध्ये देवगिरीच्या राजावर स्वारी केली. त्या वेळी त्या स्वारीत अमीर खुशरू त्याचेचरोबर होता. अल्लाउद्दिनाने देवगिरीच्या राजाचा पराभव केला. परंतु नेहमी अशा पराभवापेक्षा सांस्कृतिक पराभव हा फार टिकाऊ व परिणामकारक असतो कारण जेते नेहमी आपल्या सर्व बाजूचा मोठेपणा व सर्व तऱ्हांचा दिमाख दाखवून जित लोकाना दिपवून सोडण्याचा प्रयत्न करीत असतात आपल्या संस्कृतीचा वरचढपणा दाखवून जित राष्ट्रांतील लोकांना त्यांचा हिणकसपणा त्यांच्या नजरेस आणून त्यांच्यांत मानसिक दौर्बल्य उत्पन्न करण्यांत जेत्यांना मोठा अभिमान वाटतो असो.

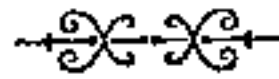
अमीर खुशरू हा उत्तमांपैकी संगीतज्ञ, गाणारा व मुत्सद्दी होता. देवगिरीच्या राजाचे पदरी **नायक गोपाळ** या नांवाचा विद्वान गवई होता हे त्यास माहीत होते. त्याने आदले दिवशी नायक गोपाळाचे गाणे ऐकिले व दुसरे दिवशी त्याच्या ऐकलेल्या गाण्यांत मोडतोड करून, कांहीं परिंयन शब्द व कांहीं परिंयन रागाचे मिश्रण करून त्याने गावून दाखविले व तसे नायक गोपाळाने गाऊन दाखवावे अगर हार कबूल करावी असा पैच घालून मोठ्या युक्तीने त्याने त्यास जिंकले. नायक गोपाळाचा जरी त्याने पराभव केला तरी तो गुणज्ञ असल्याने त्याची किंमत जाणत होता त्यामुळे नायक गोपाळ यास दिल्लीस जावे लागले.

अमीर खुशरू दिल्लीस परत गेल्यावर संगीतामध्ये त्याने अपूर्व कांति घडवून आणून मोठी कामगिरी केली त्याने दक्षिणेतील शुद्धसप्तकापेक्षा निराळ्या शुद्ध-

यांचा इतिहास

स्वरसप्तकाची योजना करून ते प्रसृत केले; प्रचलित रागांपेक्षां अभिरुचीकडे लक्ष पुरवून लोकांना आवडतील असे वैचित्र्यपूर्ण व नवे राग प्रचारांत आणिले. तसेंच रागवर्गीकरणाचा रागांच्या स्वरावरून एक नवा प्रकार त्याने काढिला. रागांत म्हणण्यास नवीन पद्येहि तद्देशीय भाषेत त्याने रचिलीं. हींच पद्ये पुढे ख्याल म्हणून प्रसिद्धीस आलीं, ह्यामुळे ख्यालाचें उत्पादकत्व अमीर खुशरूकडे सहजच आलें त्याचप्रमाणे बायांतही त्याने क्रांति घडवून आणिली. त्याला ती दक्षिणी वीणा आवडली नाहीं त्या वीणेस चार तारा होत्या तिच्या यानें तीन केल्या; तसेंच तारांचा क्रम उलट केला व पडदे चल लाविले. शिवाय जलद लयींत वाजवितां येतील अशा गती बांधिल्या व त्यास तालाची साथ दिली, त्यामुळे वीणेपेक्षां लोकांना ती अधिक प्रिय झाली. ह्या बायास तीन तारा लाविल्यामुळे त्यास 'सतार' असें पर्शन नांव त्याने ठेविलें.

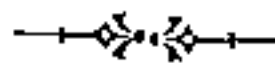
अमीर खुशरू हा अल्लाउद्दिनाचा मित्र असल्याने फेरफार केलेल्या या नव्या गायनाचा लोकांत प्रसार करण्याची सवि त्यास मिळाळी अशा प्रकारें सध्यां जिला 'हिंदुस्थानी' अगर 'उत्तरपद्धति' म्हणतात त्या पद्धतीचा उत्पादक, प्रस्थापक व प्रवर्तक अमीर खुशरू होता हें ह्यावरून दिसून येतें. यानें निरनिराळ्या विषयांवर ७२ ग्रंथ लिहिले आहेत. हा इ. स. १३२५ मध्ये दिल्ली येथें वयाच्या ७२ व्या वर्षी मरण पावला याची कचर जुन्या दिल्लींत आहे

पं. लोचन.

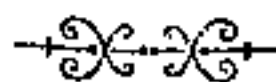
हा संगीतज्ञ पंडित मिथिला म्हणजे हल्लींच्या बहार प्रांतांतील मुझफरपूरचा राहाणारा होता. हा तद्देशीय ब्राह्मण जातीचा होता. संस्कृत भाषेचा अभ्यास झाल्यावर ह्याने प्राचीन संगीत व अर्वाचीन संगीताचा चांगला अभ्यास केला. संगीतशास्त्रांत चांगले प्राविण्य संपादल्यावर ह्याने संगीतकलेचा अभ्यास केला हा चतुर, व्यवहारदक्ष व बुद्धिमान होता. शास्त्र व कला ह्यांत चांगली प्रगति झाल्यावर त्यास दिसून आलें कीं, अमीर खुशरूने जी नवी संगीतपद्धति आपल्या व आपल्या सभोवतालच्या प्रांतांत चालू केली आहे, ती केवळ नवी नसून जुन्या पद्धतीत कांहीं फेरफार करूनच काढिली आहे. हिचे उगमस्थान आपल्या देशांतच आहे हें यानें ओळखिलें. ह्या पंडिताच्या वेळचा काल संगीतपरिवर्तनाचा असल्यामुळे त्याला जुन्या नव्यातील भेद दिसून आला. तेराव्या शतकाअखेर श्रुतिसंख्या एका सप्तकांत बावीस व श्रुति हें ध्वनीचें माप असे बावीस श्रुति

सात शुद्ध स्वरांत अनुक्रमें १।३।२।१।३।२ अशा वांटल्या जात. षड्ज व पचम विकृत होत असत म्हणून त्यांपासून विकृत स्वरांची प्राप्ति होत असे. कैशिक, काकली व मृदु षड्ज ह्या तीन षड्जांच्या विकृती असून त्या अनुक्रमें १।२।३ ह्या श्रुतींचे ध्वनि असत म्हणून हे मध्य सप्तकांतील षड्जापेक्षा ध्वनीने कमी असत तसेंच मृदु पचम हा पचम स्वराचा विकृत स्वर असून तो १६ व्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होत असे रागांचें वर्गीकरण, गंगांग वगैरे प्रकारें करीत व रागाचे स्वर मूर्च्छनेच्या साहाय्याने आणीत पण पंडित लोचनाच्या वेळी म्हणजे चौदाव्या शतकाच्या अखेरीस व पंधराव्या शतकाच्या प्रारंभी या प्रकारामध्ये पालट झाला होता. तेव्हा ह्या झालेल्या फेरफागाच्या अनुरोधाने ग्रंथ लिहून झालेला पालट प्रथम ग्रंथगन करण्याचा मान भिळविण्याच्या इच्छेने त्याने राग सर्वसंग्रह व राग तरंगिणी हे दोन ग्रंथ लिहिले त्यामुळे ह्या पंडितास चांगली कीर्ती लाभून तो दीर्घायु होऊन इ. स. च्या पंधराव्या शतकाच्या पूर्वार्धाने कालवश झाला.

पं. रामामात्य.

पंडित रामामात्य हा विजयानगरचा रहाणारा होता. विजयानगरच्या राजांमध्ये रुण्णराय हा फार पराक्रमी असून सर्व कलाची त्याला आवड होती त्याच्या मागून त्याचा चुलत भाऊ अच्युतराय हा गादीवर आला याने इ. स. १५३० पासून १५४२ पर्यंत राज्य केले चालाहि कलांची मोठी आवड होती; परंतु हा दुर्गुणी व दुर्बल असल्याने त्याची सर्व सत्ता त्याचा प्रधान (अमात्य) तिम्मराज याने बळकावली अच्युतरायाने कर्नूलचा किल्ला बांधिला. याच्या वेळी वैष्णवपंथाचा फार प्रसार झाला प्रख्यात पुरंदरदास हा अच्युतरायाच्या पदरी असून विजयानगरातच रहात होता. आपल्या अमात्याच्या पुत्रावर म्हणजे रामामात्यावर अच्युतरायाची फार रुपा होती. अच्युतरायानंतर सदाशिवराय गादीवर आला याने इ. १५४२ पासून १५६७ पर्यंत राज्य केले याचाही प्रधान तिम्मराज हाच होता याचा पुत्र जो राम त्यास आपल्या बापाची अमात्य पदवी होती, का तो सदाशिवरायाचा सरोसरीच प्रधान होना हे ऐतिहासिक पुराव्याच्या अभावी नक्की सांगता येत नाही ह्याने 'स्वरमेलकलानिधी' ग्रंथ संस्कृतांत लिहिला हा दीर्घायु होऊन विजयानगरांतच कालवश झाला

पं. पुडरीक विठ्ठल.

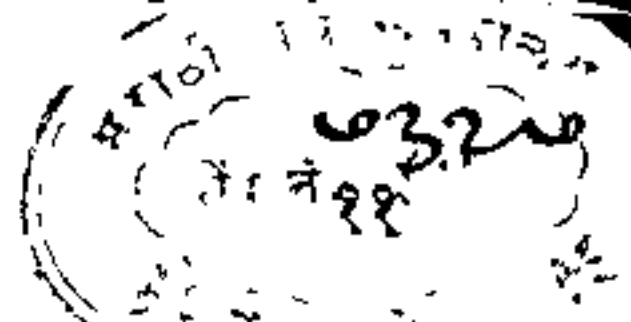
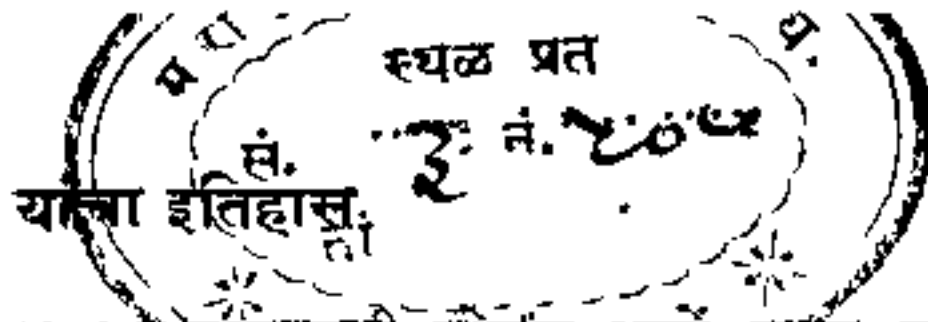
मद्रास इलाख्यात रामनाड जिल्ह्यांतील शिवगंगा तालुक्यांत एक खेडे आहे. त्याचें नांव सात्तनूर. तेथें एक जामदग्न्य गोत्री ब्राह्मणाचा मुलगा राहत होता तो मोठा झाल्यावर संगीतप्रवीण म्हणून त्याची कीर्ति झाली. तोच हा **पुंडरीक विठ्ठल** संस्कृत भाषा व संगीत विद्या यांचा उत्तम अभ्यास करून त्यांत प्राविण्य संपादल्यावर निर्वाहासाठी व कीर्तिलोभानें त्याला परदेशांत जाण्याची इच्छा झाली व त्याप्रमाणें इ. स. १५७० च्या सुमारास तो घर सोडून बाहेर पडला; तो प्रथम खानदेशांत गेला त्यावेळीं खानदेश स्वतंत्र असून तेथें **फरुखी** घराण्यांतील राजे राज्य करीत होते तेथील राजे गुणग्राहक, शूर, उदार व विद्वानांस आश्रय देणारे असे होते. तेव्हां या तरुण व विद्यासपन्न ब्राह्मणास तेथें आश्रय मिळाला खानदेशाची त्यावेळीं राजधानी बन्हाणपूर ही होती. राजे प्रजावत्सल व लोक सुखी असल्यावर कलाकौशल्याची वाढ साहजिकच होते. संगीतशास्त्र व संगीतप्रचार यांत मोठें अंतर पडलें आहे हें या तरुण विद्वानास दिसून आलें; ती गोष्ट त्यानें राजाच्या कानावर घातली तेव्हां आपल्या पदरच्या या विद्वानाची परीक्षा पाहण्याची ही संधि ठीक आहे असें जाणून राजानें त्यास विचारलें कीं, 'संगीतशास्त्र व प्रचार यांचें ऐक्य घडवून आणण्याची एकादी योजना तुम्हांला सुचत असल्यास सांगा.' तेव्हां पुंडरीक म्हणाला, 'आपण आज्ञा कराल तर हल्लीं जसा प्रचार रूढ आहे, तदनुसार निधम बांधून प्रचार व शास्त्र यांचा मेल ज्यांत दृष्टीस पडेल असा ग्रंथ तयार करितों. या विद्येंत शास्त्रापेक्षां प्रचाराला अधिक महत्त्व दिलें जावें अशी पर्वाचार्यांची अनुमतिहि आहेच.' तेव्हां पुंडरीकाचा हा उल्हास पाहून राजानें मोठ्या आनंदानें तसा ग्रंथ तयार करण्यास हुकूम केला हुकुमानुसार पुंडरीकानें '**सद्भागचन्द्रोदय**' नांवाचा ग्रंथ तयार केला. हा पुंडरीकाचा पहिला ग्रंथ होय या ग्रंथारमीं अहमदखान, ताजखान व बुन्हाणखाण हे फरुखी वंशांतील राजे, मोठे शूर, उदार, चतुर असून विद्वानांस आश्रय देणारे, कलाचे भोक्ते अशी त्यांची स्तुति त्यानें गाडली आहे. त्यांची राजधानी जें बन्हाणपूर तीस तो 'आनदवल्ली' या नांवानें संबोधितो. तसें करण्यात त्यानें पडितगिरी लढविली आहे कारण फरुख म्हणजे आनंद, समाधान असा अर्थ फारशी भाषेत आहे. तेव्हां अर्थात् फरुखी घराण्याचे राजे ज्या नगरींत राहतात ती आनंदवल्ली होय खानदेशांत असतांना अकबर बादशहा व त्याचा दरबार यांची

रसभरित वर्णने त्याच्या कानावर येऊ लागली, तेव्हा तो बादशहा व त्याचा दर-
बार पहावा अशी उत्कंठा पुंडरिकास लागली. भवानसिंग या जयपूरच्या रजपूत
राजाने आपली बहीण व मुलगी यांना बादशहाच्या जनानखान्यात घालून त्याची
मर्जी प्रसन्न करून घेतली आहे, ही हकीगत त्याच्या कानावर आली; तेव्हा
त्याच्या द्वारे आपली मनीषा तृप्त करण्याचा त्याने निश्चय केला. भवानसिंगाचे मुलगे
माधवसिंग व मानसिंग हे मोठे उदार व गुणाचे चाहते आहेत, असे समजताच तो
त्यांच्या आश्रयास गेला व मानसिंगाने या पडिताला आपल्या पदरी ठेवले.
मानसिंगाच्या द्वारा पुंडरिकास बादशहाची ओळख झाली व त्याच्या पदरच्या
गुणी व विद्वान् लोकांचा परिचय झाला. मानसिंगाच्या आज्ञेने त्याने आपला
दुसरा ग्रंथ, 'रागमंजरी' हा लिहिला. या ग्रंथांत प्रारंभी भगवानदास, मान-
सिंग, माधवसिंग व अकबर यांच्या स्तुतिपर श्लोक त्याने घातले आहेत. पुढे
संगीतज्ञ म्हणून जेव्हा याची कीर्ति झाली, तेव्हा अकबराचा व त्याचा परि-
चय झाल्यावर घाला अकबराने एकादा ग्रंथ लिहिण्यास हुकूम केला; तेव्हा
मोठ्या हौसेने, 'रागमाला' नांवाचा तिसरा ग्रंथ लिहिला. तो ग्रंथ
बादशहास पसंत पडल्यावर संगीताचे तिसरे अंग जे नृत्य तत्प्रतिपादक ग्रंथ
लिहिण्याची बादशहाने त्यास आज्ञा केली तेव्हा बादशहाच्या इच्छेनुसार
'नृत्यनिर्णय' नांवाचा ग्रंथ याने लिहिला हा याचा चवथा ग्रंथ होय अशा
प्रकारे कीर्ति व आयुष्य यांचा भरपूर लाभ झाल्यावर तो तेथेच कालवश झाला-

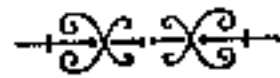

पं. अहोबल.

अहोबल हा मूळचा दक्षिणेकडील द्रविड ब्राह्मण त्याच्या वडिलांचे नांव
श्रीकृष्ण पंडित. अहोबलाने संस्कृत भाषेचा उत्तम अभ्यास आपल्या वडिलां-
जवळ केला. नंतर संगीत शास्त्र व कला यांचा अभ्यास पूर्ण झाल्यावर कीर्तीच्या
लोभाने व निर्वाहासाठी तो उत्तरेकडे निघाला. उत्तरेकडे जाता जाता धनवड
नांवाच्या शहरी तो गेला. धनवड हे त्यावेळीं एका लहानशा संस्थानाचे राज-
धानीचे शहर होते त्या वेळचा तेथील राजा लोकप्रिय, उदार व विद्वानांचा आणि
कलावंतांचा भोक्ता असून त्यांचा आश्रयदाता होता. त्या शहरी राहून अहो-
बलाने उत्तरेकडील संगीताचा चांगला अभ्यास केला व शाखासाठी प. लोच-
नाच्या ग्रंथाचे परिशीलन केले. उत्तरेकडील शास्त्र व कला ह्यांत चांगले प्राविण्य
संपादल्यावर राजाची गांठ घेऊन त्याने आपली विद्वत्ता त्याच्या नजरेस आणिली.

राजा वंशजद्वारा लौकिक त्याचे गायन पसत पडल्यावर राजाने त्यास आपल्या पदरी ठेविले. दरबारांत चांगले वजन बसल्यावर व सर्व लोकांत मान्यता पडल्यावर प. अहोबलाने आपणहि उत्तर पद्धतीवर संपूर्ण ग्रंथ लिहून त्यात लौकिक मिळवावा अशी हाव धरिली राजाश्रय, शिष्यशास्त्रा मोठी, तेव्हां ग्रंथ लिहिण्यास काय उशीर त्याने उत्तर पद्धतीवर 'संगीत पारिजात' नांवाचा संस्कृतांत मोठा ग्रंथ लिहिला त्यामुळे त्याची वाहवा फार झाली. तो ग्रंथ उत्तर पद्धतीत सर्व मान्य समजला जात आहे. त्याने आपल्या ग्रंथात ज्या तीन गोष्टी ग्रंथित केल्या त्यामुळे सर्व ग्रंथांत त्याचा ग्रंथ श्रेष्ठ समजला जात आहे. श्रुति आणि स्वर हे भिन्न नसून एकच आहेत. षड्ज ग्रामांतील पहिल्या चार स्वरांच्या दिढीने पुढील चार स्वर ध्वनि दृष्टीने उच्च आहेत तो आपल्या रागांत सात शुद्ध व पांच विकृत असे जे बारा स्वर योजी, त्या स्वरांची स्थाने त्याने तारेच्या लांबीने कायम करून ठेविली आहेत म्हणजे अमुक स्वराचा ध्वनि निघण्यास अमुक लांबीची तार पाहिजे हीच गोष्ट पाश्चात्य शास्त्रकारांनी इ. स. १९ व्या शतकांत शोधिली पण त्यांस गणितज्ञ व पदार्थ शास्त्रवेत्ते यांची मदत मिळाली पण त्याच्यावेळी साधनसामुग्रीचा अभाव असता त्याने ते काम केले म्हणून तो संगीतज्ञाच्या स्तुतीस पात्र झाला आहे. पंडित इ. स. १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेला.

पं. सोमनाथ.

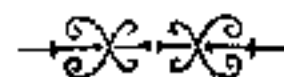
सकलकल या आडनांवार्चे एक कुटुंब राजमहेन्द्री शहरी इ. स. १५१० च्या सुमारास राहत असे त्या कुटुंबांतील कुलपति मंगनाथ नावाचा होता हा मोठा विद्वान असून पंडित होता. त्याला एक मुलगा होता, त्याचे नांव मुद्गल असे होते. तोहि मोठा पंडित अशी त्याची ख्याति होती तो मोठा धर्मनिष्ठ व दानधर्मशील असा होता त्याला एक मुलगा झाला. तोच हा सोमनाथ होय. हा सोमनाथ पुढे मोठा विद्वान निघाला. याला संस्कृत भाषा चांगली येत होती व्याकरण व अलंकारशास्त्र यांमध्ये तो प्रवीण होता. संगीतविद्येत तर तो चांगलाच पारंगत झाला. याच्या वेळी संगीताचा प्रचार व संगीतशास्त्र यांमध्ये मोठा विरोध पडलेला याच्या ध्यानांत आला, तेव्हां आपल्या वेळी जसा गायन-प्रचार आहे तत्प्रतिपादक एसादा ग्रंथ लिहावा असे याच्या मनांत आले व तो प्रचार ज्यांत उत्तम वर्णिला आहे असा 'रागविबोध' नांवाचा ग्रंथ त्याने संस्कृतात लिहिला. या पंडिताचा हा विशेष आहे की, याने आपल्या ग्रंथावर

आपणच सुबोध टीका लिहिली, त्यामुळे तो ग्रंथ समजण्यास मोठे सुलभ झाले आहे. शिवाय त्याने या टीकेमध्ये आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ इतर ग्रंथकारांचे अनेक उतारे घेतले आहेत, त्यामुळे ती टीका एक प्रकारे ग्रंथपरिपूरकहि झाली आहे. टीकेमध्ये जागजागी व्याकरणातील सूत्रे व मंमट, रुद्रट यांच्या ग्रंथांतील उतारे दिले आहेत, यावरून व्याकरण व अलंकार ही शास्त्रे त्यास चांगली अवगत होती असे वाचकांस वाटणे साहजिकच आहे आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या संगीत ग्रंथातून त्याने अनेक उतारे टीकेत घेतले आहेत, यावरून त्या शास्त्राचे त्याचे ज्ञानहि अभिव्यक्त होत आहे हा मोठा वैशेषिक होता. त्याने वीणावादनार्ची अनेक नवीन चिन्हे आपल्या ग्रंथात योजिली आहेत. याचा ग्रंथ दक्षिण संगीतप्रतिपादक आहे. परंतु याने उत्तरेकडील प लोचनाचा तरंगिणी नांवाचा ग्रंथ चांगला अभ्यासिला होता अशा तर्कास या पंडिताने आपल्या स्वरविवेकांत त्याच्या ग्रंथातील पारिभाषक शब्द घेतले आहेत यामुळे जागा झाली आहे. हा पंडित गमभक्त होता, असे त्याच्या नमनावरील श्लोकावरून अनुमान होतं हा पंडित कीर्ति व आयुष्य लाभून ह्याच गांधी इ. स. १७ शतकाच्या उत्तर अर्धात कालवश झाला

नारद. (२)

या नांवाचे ग्रंथकार संगीतशास्त्रामध्ये तीन झाले आहेत हल्लीं हरी, कृष्ण, राम हीं नांवे अशीं अनेक व्यक्तींचीं दिसून येतात त्याप्रमाणे नारद हे नाम प्राचीन काळी ब्राह्मण जातीमध्ये ठेवण्याची चाल असावी, किंवा हे गोत्रनाम असावे अशी प्रस्तुत लेखकाची समजूत आहे असो. 'चत्वारिंशत्शत राग-निरूपणम्' ह्या संगीतावरील ग्रंथाचा कर्ता नारद या नांवाचा आहे त्याचे राहण्याचे ठिकाण व त्याच्या वाडवडिलांची कांहीच माहिती ग्रंथात किंवा इतर ठिकाणी लिहिलेली उपलब्ध नाही सदर ग्रंथांत 'नवरोचिका,' 'माहुरी' अशीं रागांचीं नांवे आढळतात; तसेंच रागांचे वर्गीकरण पुरुष, स्त्री, पुत्र, स्नुषा ह्या प्रकारे केलेले आहे; पण असे विवेचन इ. स. च्या पंधराव्या शतकापूर्वी ग्रंथांत कोठे उपलब्ध नाही तेव्हा ह्या ग्रंथाचा कर्ता नारद इ. स. च्या १५ व्या शतकापूर्वी झाला नसावा असा प्रस्तुत लेखकाचा तर्क आहे.

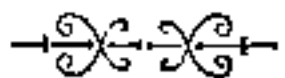
धुनाथ भूपाल.

तंजावरच्या गादीवरील नायकवंशातील हा तिसरा राजा. हा मोठा शूर, पराक्रमी व विद्याभिलाषी होता, ह्याने अनेक देवालयें बांधिली कलावत व शास्त्रज्ञ ह्यास ह्याचा चांगला आश्रय होता ह्याने 'संगीत सुधा' नावाचा ग्रंथ संस्कृतींत लिहिला त्यातील विचारसरणविरून ह्याची मार्मिकता प्रतीत होते हा तंजावरच्या गादीवर इ. स. १६०४ पासून १६६० पर्यंत होता नंतर त्याचा मुलगा गादीवर आला सदर ग्रंथ अद्यापि छापिलेला नाही तो तंजावर येथील प्यालेस लायबरीमध्ये आहे.

नारद. (३)

'संगीत मकरंद' हा ग्रंथ चाने लिहिला ह्याच्या कालाबद्दल विचार करिता ह्या ग्रंथात स्वर मूर्च्छना, राग, ताल नृत्य वगैरे विषय आले आहेत पुरुषराग, स्त्री-राग अशा प्रकारची या ग्रंथांत केलेली रागांची वर्गवारी तेराव्या शतकाच्या अखेर-पर्यंतच्या कोणत्याहि ग्रंथांत दिसून येत नाही; म्हणून सदर ग्रंथकार १४।१५ व्या शतकांपुढील काळांत झाला असावा असे दिसते ह्या ग्रंथकाराने आपल्या डोक्यापुढे 'गुत्ताकर' ग्रंथ ठेवून त्याचा सक्षेप केला असावा व आपल्या वेळचे रागवर्गीकरण त्यांत सामिल केले असावे असे वाटते, कारण त्याच्या वेळेचा व कालाचा अंमल त्यास झुगारता आला नाही याच्या ग्रंथामध्ये 'माहुरी' हे राग नाम आढळते शिवाय संस्कृत रागांस मुसलमानी नावे दिलेलीं आढळतात. माहुरी हे रागनाम सारंग रागास पुडरीक विठ्ठलाने आपल्या ग्रंथांत योजिले आहे संस्कृत राग नामास मुसलमानी रागनामे देण्याची योजना १६।१७ व्या शतकांतिल दिसते ह्या सर्व कारणांवरून सदर ग्रंथकार १५।१६ व्या शतका-पूर्वीचा नसावा असा प्रस्तुर लेखकाचा तर्क आहे कोणी त्यास ८ व्या शतकांत घालतात, पण त्याचे राग व त्याचे वर्गीकरण वगैरे गोष्टी तो काळ ठरविण्यास नडतात हे त्याचा तो काल ठरवितांना त्यांच्या ध्यानांत कसे आले नाही ह्याचे आश्चर्य वाटते ।

पं. श्रीनिवास.

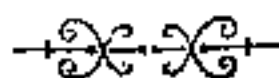
हा पंडित अहोबलाचा अनुयायी आहे हे स्पष्ट दिसते. अर्थात् तो अहो-बलांतून झाला हे उघड आहे; म्हणजे हा इ. स. सतराव्या शतकाच्या उत्त-

राधांत झाला असें मानणें चुकीचें होणार नाही ह्यानें जो ग्रंथ लिहिला त्याचें नाव 'रागतत्त्वविबोध' असें आहे. ह्या ग्रंथात ह्यानें जेथें अहोबल पडिनाची भाषा त्याच्या ग्रंथांत संदिग्ध होती, तेथें ती स्पष्ट करून नेच मत प्रस्थापित केलें आहे. रागास बागच स्वर लावावे वगैरे ह्याचीं मते स्पष्ट व खुलासेवार आहेत ह्याचा रागतत्त्वविबोध हा ग्रंथ प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांचे संपादकत्वाखालीं प्रसिद्ध झाला आहे.

हृदयनारायणदेव.

हा गढा देशाचा राजा ह्याच्या बापाचें नाव प्रेमशहा ऊर्फ प्रेमनारायण ओरछाचा राजा वीरसिंग याचा पुत्र दुस्रारसिंग ह्यानें प्रेमशहास इ. स. १६३४ मध्ये पराभूत करून ठार मारिलें. तेव्हां त्याचा हा मुलगा हृदयनारायण तेथून पळाला. त्यानें दिल्लीपति शहाजहान बादशहाच्या मदतीनें आपली गादी पुनः मिळविली परंतु त्यास सभोंवारच्या प्रचळ राजांनीं पुनः इ. स. १६५१ मध्ये गादीवरून हांकून लाविलें तेव्हा तो जयलपूरच्या दक्षिणेस मडळाचेथें जाऊन राहिला तेव्हापासून ह्या राजांस 'गढामडळा' चे राजे म्हणूं लागले हृदयनारायण राजास दोन पुत्र होते, एक उत्तरशहा व दुसरा हरसिंग. हा राजा इ. स. सतराव्या शतकात झाला ह्यानें संगीतावर दोन ग्रंथ लिहिले (१) हृदयकौतुक (२) हृदयप्रकाश 'तरेगिणी' ग्रंथ पाहून त्यास पहिला ग्रंथ लिहिण्याची इच्छा झाली असावी असें त्या ग्रंथाच्या मांडणीवरून वाटतें. दुसरा ग्रंथ हृदयप्रकाश हा अहोबल पडिताचा पारिजात ग्रंथ पाहून त्या धर्तीवर लिहिण्याचें त्याच्या मनानें घेतलें असावें असें दिमतें. ह्या ग्रंथांत त्याच्या वेळच्या बारा स्वरांच्या निश्चित जागा त्यानें तारेच्या लांबीनें स्पष्ट सांगितल्या आहेत तसेंच या ग्रंथांतील मेळव्यवस्था त्यानें मोठ्या चतुराईनें योजिली आहे. हे दोनहि ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिले आहेत. हे दोनहि ग्रंथ उत्तमपद्धति प्रतिपादक सर्वमान्य ग्रंथांत मोडतात. ह्या राजानें आपल्या पदरच्या जय गोविंद नांवाच्या पडिताकडून आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहवून तो शिळेवर खोदवून आपल्या राजवाड्यावर इ. स. १६६७ त ती शिळा लावविली हे दोन ग्रंथ आतां छापून प्रसिद्ध झाले आहेत ते संपादन करण्याचें काम प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांनीं केलें आहे.

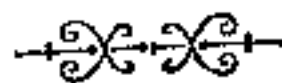

पं. व्यंकटमखी.

व्यंकटेशाच्या वडिलांचे नाव गोविंद दीक्षित व मातोश्रीचे नाव नागमांचा. जायक घराण्यातील शेवटचा राजा विजयराघव इ. स. १६६० मध्ये गादीवर चसला. तंजावरच्या गादीवरील हा राजा मोठा शूर असून विद्येचा व कलेचा मोठा भोक्ता होता व्यंकटेश्वर पंडिताचा पिता गोविंद दीक्षित हा याचा दिवाण होता. राजा जसा शस्त्रात प्रवीण तसा त्याचा दिवाण शास्त्रांत प्रवीण होता. विजयराघव युवराज असतां व्यंकटेश्वराची व त्याची मैत्री जडली. पुढे तो गादीवर आल्यानंतर त्याने आपला मित्र व्यंकटेश्वर यास दरबार-गायक नेमिले.

व्यंकटेश्वराचे गायनगुरु तानापाचार्य होते त्याच्या वडिलांचे नांव हौनैय्या-चार्य ते आपली गुरुपरंपरा शार्ङ्गदेवापर्यंत आहे असे म्हणत गुरूजवळ संगीताचा अभ्यास केल्यावर ' गंधर्व जनता सर्व ' हे गीत त्याने आरम्भी रागांत गुरुवर्णनपर प्रथम रचिले हे गीत अद्यापि तिकडे प्रचारांत आहे. अप्पय दीक्षिताच्या भावाचे पौत्र नीलकंठ दीक्षित नांवाचे होते. त्यांनी ' नीलकंठ-विजय ' नांवाचा ग्रंथ इ. स. १६३८ च्या सुमारास लिहिला. त्यांचा दुसरा ग्रंथ ' गंगावतरण ' हा होय त्यांत दीक्षित लिहितात की, ' मी व्यंकटेश्वराचा शिष्य आहे. '

चतुर्दण्डप्रकाशिका नावाचा संगीतावर ह्याने ग्रंथ लिहिला. तो दाक्षिण पद्धति प्रतिपादक ग्रंथांत श्रेष्ठ म्हणून गणिला जातो. हा ग्रंथ आतां छापला आहे. याचे संपादकत्व प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलाकडे आहे. हा पंडित इ. स. च्या १७ शतकाच्या अखेरीस तंजावर येथे कालवश झाला.

पं. दामोदर.

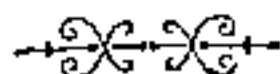
दामोदराच्या पित्याचे नांव लक्ष्मीधर हा पंडित कोठल्या प्रांताचा हे नीटसे समजत नाही पंडित दामोदर दिल्लीपति जहांगिर बादशहाच्या वेळेस झाला त्याने ' संगीतदर्पण ' नांवाचा ग्रंथ संस्कृतांत लिहिला. स्वराध्याय, रागाध्याय, प्रवधाध्याय, वाद्याध्याय, तालाध्याय व नृत्याध्याय असे ह्याचे सहा अध्याय आहेत ह्याने स्वराध्याय रत्नाकरांतून घेतला, परंतु रत्नाकरकार इ. स. १३ व्या शतकांत झाला, त्यावेळीं श्रुती एका प्रमाणाच्या होत्या. षड्ज, पंचम हे स्वर विकृत होत होते, पण इ. स. १७ व्या शतकांत जेव्हां श्रुती एका प्रमाणाच्या नव्हत्या; षड्ज, पंचम अविकृत झाले होते तेव्हां इ. स. तेरावे

शतकातील स्वर आपल्याला कसे चालतील ह्याचा विचार ह्याने केला नाही ह्यामुळे संगीतदर्पण ग्रंथाच्या स्वराचा खुलासा नीट होत नाही रागाध्याय त्याने दुसऱ्या कोणत्यातरी ग्रंथातून घेतला आहे, कारण रत्नाकराचे राग त्याच्या-वेळी उपयोगी येतेना, कारण रत्नाकराच्या वेळचे रागवर्गीकरण निराळे व ह्याच्या वेळचे निराळे झाले होते. ह्याने रागांची देवतात्मक वर्णने दिली आहेत त्याचा उपयोग श्रद्धालू उपासकांसच होईल ! संगीत जिज्ञासूस त्याचा काय उपयोग होणार ! स्वरांचे जे राग ह्याने सांगितले आहेत त्या रंगाने तीं चित्रे रंगविलीं जाणार नाहीत पण आज २० व्या शतकात काही लोकांस त्या रागांचीं चित्रे रंगविण्याचा मोह पडत आहे हे पाहून आश्चर्य वाटते एक तर ग्रंथातील स्वराचा खुलासा होत नाही असे असता केदार रागाचे चित्र काढावयाचे ! १७ व्या शतकातील केदार रागाचे स्वर व आजच्या केदार रागाचे स्वर भिन्न आहेत; तरी देखील दर्पणांत सांगितल्याप्रमाणे रागांचीं चित्रे काढणे समजत आहे काय ! ह्याचा विचार सूझ वाचकांनी करावा ह्या ग्रंथाचे परिचयनमध्येहि भाषांतर झाले आहे हा ग्रंथ आता छापला गेला आहे

भावभट्ट.

हा ग्रंथकार आभीर देशांत धवलपूर येथील राहणारा हा जातीने ब्राह्मण असून ह्याचे गोत्र कृष्णात्र असे होते ह्याच्या मातेचे नांव स्वप्नभवा व पित्याचे नांव जनार्दन भट्ट होते हा पंडित बिकानेरचे महाराज अनूपसिंह (१६७४-१७०९) ह्याच्या पदरी होता ह्याने महाराजाचे आज्ञेवरून अनूपसंगीत विलास, अनूपसंगीत रत्नाकर, अनूपसंगीतांकुश व सुरलीप्रकाश वगैरे ग्रंथ संस्कृतात रचिले ह्याचे संस्कृतभाषेचे ज्ञान मोठे होते असे ह्याच्या ग्रंथाच्या भाषेवरून वाटते आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या ग्रंथकारांचा त्याने जागोजाग उल्लेख केला आहे. ह्याचे हे तीन ग्रंथ आता छापून प्रसिद्ध झाले आहेत प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांनी ते संपादित केले आहेत

श्रीकंठ.

श्रीकंठ हा नवानगर येथील राहणारा. ह्याने इ. स. च्या १८ व्या शतकांत रसकौमुदी नांवाचा ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिला. त्यामध्ये पहिल्या भागात संगीताची माहिती दिली आहे व दुसऱ्या भागांत साहित्याबद्दल लिहिले आहे. प्राचीन

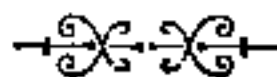
यांचा इतिहास.

संगीत ग्रंथातील माहिती ह्याने आपल्या भाषेत दिली आहे. स्वरपरिभाषा व मेळ-परिभाषा दक्षिण पद्धतीची आहे. उत्तरेत राहून दक्षिण पद्धति प्रतिपादक ग्रंथ लिहिणे चमत्कारिक वाटेल, परंतु त्यांतील रहस्य असे आहे की, उत्तरेकडील संगीतज्ञांस दक्षिण पद्धतीचा ग्रंथ लवकर लागणार नाही; तेव्हा साहजिकच लोकावर ग्रंथकाराची छाप पडणार की, विद्वान म्हणविणारासहि हा ग्रंथ समजत नाही. असो. असे अनेक ग्रंथकार आहेत त्यांपैकीच हा एक होय. हा ग्रंथ अद्यापि छापून प्रसिद्ध झाला नाही ह्याची हस्तलिखित प्रत बडोद्याच्या लायब्ररीत आहे.

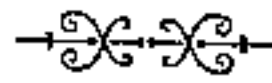
तुळाजीराजे भोसले.

तंजावरचे श्रीमंत तुळाजीराजे भोसले हे महाराज, शिवाजीमहाराजांच्याच वंशांतील एक पुरुष होत. तंजावरच्या गादीवर प्रसिद्ध शूर राजा प्रतापसिंग हा कैलासवासी झाल्यावर त्याचा हा पुत्र इ. स. १७६५ ह्या वर्षी त्या गादीवर बसला. हा राजा विशेष पराक्रमी नव्हता विद्या व कला यांचा तो प्रेमी असून मोठा धर्मशील होता. देवालय व धर्मशाळा बांधणे, तीर्थयात्रा करणे अशा धर्मकृत्यांत त्याने बराच पैसा खर्च केला हा राजा गादीवर आल्यावर कांहीं वर्षांनी म्हणजे इ. स. १७७१ साली अर्काटचा नवाब महंमदअल्ली याने तंजा-वरावर स्वारी केली. त्या झटापटीत अर्काटचा नवाब विजयी झाला; मग त्याने तुळाजीस कैदेत टाकिले व तंजावरचा राज्यकारभार आपण करू लागला. अशीं दोन वर्षे गेलीं. पुढे तुळाजीने इंग्रजांशी संधान बांधून, महंमदअल्लीची समजूत त्यांच्याकडून करविली मग इंग्रजांनी तुळाजीस कैदेतून सोडवून त्यास तंजावरच्या गादीवर बसविले ही गोष्ट इ. स. १७७३ त घडली या गोष्टीचा परिणाम असा झाला की, त्यास इंग्रजांचे स्वामित्व पत्करावे लागले या वेळे-पासून तंजावरचे राजे इंग्रजांचे मांडलिक बनले या राजास तीन पुत्र व तीन कन्या झाल्या. हीं सर्व अपत्ये त्याच्या देखत वारल्याने राजा फार कष्टी व उदास झाला व इ. स. १७८६ मध्ये मरण पावला. त्याने संगीतसारा-मृतोद्धार नांवाचा ग्रंथ संस्कृतांत लिहिला. या ग्रंथाची भाषा सरळ व स्पष्ट आहे यांमध्ये प्रतिपादिलेलीं मते ठाम आहेत. या ग्रंथांतील मते या राज्यात शंभर वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या ग्रंथकाराच्या ग्रंथांशी बहूशीं भिळतात हा ग्रंथ दक्षिण-पद्धति-प्रतिपादक सर्वमान्य ग्रंथांत मोडतो असे विद्वानांचे मत आहे.

मिर्झा खान.

हा ग्रंथकार इ स च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वी झाला असावा, कारण ह्याने लिहिलेल्या तोफेतुल हिंद ह्या उर्दू ग्रंथाचे उतारे इ. स. १८१३ त लिहिलेल्या नगमाते आसफी ह्या उर्दू ग्रंथांत घेतलेले दिसतात ह्या ग्रंथकारास हिंदुस्थानी संगीताचे चांगले ज्ञान असावे असे त्याच्या ग्रंथावरून दिसते. ह्याने आपल्या ग्रंथास 'संगीत दर्पण,' 'रागार्णव,' 'सभाविनोद' वगैरे संस्कृत ग्रंथाचे आधार घेतले आहेत. ह्या ग्रंथकारास अझमशहाचा आश्रय होता. हिंदुस्थानी संगीतास ह्याचा ग्रंथ बराच आधारभूत आहे, ह्याचे शुद्धस्वर-सप्तक 'बिलावल' असावे असे ह्याच्या लिहिण्यावरून वाटते.

महंमद रझा.

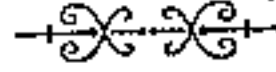
हा लखनऊचा नवाब आसफ उद्दौल्ला (१७७५-१७९५) ह्याच्या पदरी होता हा मोठा शोधक व विद्वान होता ह्याने संगीतावरील जुने ग्रंथ समजून घेऊन आपल्या वेळचे संगीत 'नगमाते आसफी' ह्या ग्रंथांत लिहून ठेविले आहे. हा ग्रंथ उर्दू भाषेत इ स १८१३ लिहिला. आसफउद्दौल्ला याच्या पदरी जे गायकवादक होते त्यांचे सहाय हा ग्रंथ लिहीत असतांना ह्या ग्रंथकारास झाले. ह्या ग्रंथकाराने आपल्या आश्रयदात्याचे नांव पुस्तकास दिले आहे ह्या ग्रंथांत मुख्य सहा राग व त्यांच्या भार्या, स्तुषा, असे रागांचे वर्गीकरण करून त्यांची माहिती सविस्तर दिली आहे ह्याच्या लिहिण्यावरून ह्याच्या ग्रंथाचे शुद्धसप्तक बिलावल असावे असे दिसते हा इ स आठराव्या शतकाच्या शेवटी व एकोणी-साव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला हा ग्रंथ अद्यापि छापिला गेला नाही. ह्या ग्रंथाचे काही उतारे हिंदुस्थानी संगीत पद्धति ह्या मराठी ग्रंथांत घेतलेले दृष्टीस पडतात.

हकीम महंमद करमझमाम

हे लखनऊचे राहणारे. हे एक विद्वान गृहस्थ असून इंग्लिशसरकारच्या नोकरीत होते पुढे काही वर्षांनी म्हणजे इ स. १८५४ च्या सुमारास ते नोकरी सोडून लखनऊस गहाण्यास आले, व पुढे मरेपर्यंत ते तेथेच होते ह्यांच्या बड्ड्याचे नांव दिलावरखां, हे मोठे संगीतज्ञ होते ह्याने संगीताचा अभ्यास आपल्या बड्डिलांजवळ केला. लखनऊस परत आल्यावर त्यांनी नवाब वाजिद अल्ली-

शहा याचा सासरा नवाब इकरामउदौला यांजपाशीं नोकरी धरली. तेथे अस-
ताना त्यांनीं **मादनूल मुसिकी** नांवाचा उर्दू मध्ये एक ग्रंथ लिहिला. त्या
पुस्तकाचा विशेष हा, कीं, त्यात कलावंतांच्या घराण्याचा इतिहास ग्रथित
केला आहे हे गृहस्थ इ स १८६५ च्या सुमारास कालवश झाले, मादनूल
मुसिकी हा ग्रंथ इ स १९२५ सुमारास छापून प्रसिद्ध झाला आहे

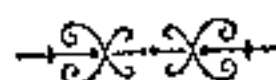
कृष्णानंद व्यास.

हा दिल्लीचा राहणारा. त्याच्या आजार्चे नांव अमरानंददेव व्यास, बापाचे
नाव आहीरकानंददेव व्यास ह्यानें **रागकल्पद्रुम** नांवाचा ग्रंथ लिहिला, व तो
इ स १८४२ मध्ये कलकत्ता येथे छापिला ह्यानें ग्रंथारंभी प्रथम जी शास्त्रीय
माहिती ग्रंथास जोडली आहे तिचा उपयोग संगीताचा अभ्यास करणाऱ्या
विद्यार्थ्यांस फारसा होण्याजोगा नाही त्याच्या लिहिण्यावरून त्याच्या शुद्ध
स्वरांचे सप्तक 'बिलावल' असावे असे वाटते. ह्यानें तीस वर्षे खपून दीर्घ
प्रयत्नाने व चिकाटीने एक काम केले ते म्हणजे सर्व देशभर हिंडून अनेक
लोकांची पायधरणी करून ध्रुवपद, धमार, ख्याल, टप्पा, ठुमरी वगैरे त्यावेळीं
प्रचलित असलेल्या चीजा जमा करून त्या छापिल्या. वेब्स्टरच्या इग्रजी
कोशासारखे त्याचे चार भाग आहेत. त्या चीजांचा उपयोग प्रत्यक्ष गाणारास
काही होणार नाही कारण त्या सताल व सस्वर अशा नाहीत. बरे, कविता ह्या
दृष्टीने त्यांचे महत्त्व नाहीच. कारण त्या कविता कनिष्ठ प्रतीच्याच आहेत.
जुन्या चिजा व त्यांचीं अक्षरे कशीं होती ह्या कौतुकाने त्यांकडे पाहणारास
त्यांचे महत्त्व ।

क्षेत्र मोहनस्वामी.

राजा शैरीन्द्र मोहन टागोर याचे हे गायन गुरु. हे आपल्यास बंगाल्या-
मधील 'विष्णुपुरी' पद्धतीचे परंपरेतील समजत होते टागोर साहेबांनीं जे ग्रंथ
प्रकाशित केले त्याचे काम ह्यास त्यांनीं सांगितले होते. संस्कृतांतील आर्य-
संगीतावरील प्राचीन ग्रंथांचे शुद्ध स्वर सप्तक बिलावल आहे अशी यांची सम-
जूत होती. ह्यावरून प्राचीन ग्रंथांचे यथार्थज्ञान त्यांस नीट झाले नव्हते असें
निरुपायाने म्हणजे भाग आहे. बंगालमध्ये हे संगीतशास्त्रज्ञ म्हणून समजले जात
हे स्वभावाने नम्र असत हे इ स च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात
कालवश झाले.

राजा शैरींद्रमोहन टागोर.

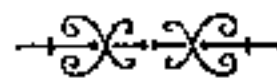
‘हिंदुस्थानची पूर्वीची राजधानी जे कलकत्ता शहर त्यामध्ये जी श्रीमान् व विद्वान् घराणीं इंग्रजी अमदानीत प्रसिद्धीस आलीं त्यांपैकीं टागोर घराणें हें एक आहे. शैरींद्रमोहन हे विद्वान् व श्रीमान् असून सरकारच्या कर्पेतले होते त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ व लोककल्याणकारण होता तसेंच त्यांना संगीताचा मोठा नाद होता. त्यांनीं संगीतावरील जुनें संस्कृत ग्रंथ मोठ्या प्रयासानें व द्रव्य खर्च करून जमा केले व त्यांची मोठी लायबरी सजविली होती; तसेंच अनेक गायक, वादक आपल्या नोकरीस ठेविले होते कोणीकडून संगीतचा उत्कर्ष होईल असे उपाय योजण्यांत त्यांनीं कमी केलें नाहीं. संगीतावरील अनेक सर्वमान्य संस्कृत ग्रंथ छापविले व तज्ञास ते फुकट दिले. त्यांनीं आपल्या वेळचे या विषयांतील विद्वान् **शेन्त्र मोहनस्वामी** यास गुरु केलें होतें शेन्त्र मोहनस्वामींना जुन्या संगीत ग्रंथांच्या स्वरांचें योग्य ज्ञान न झाल्यानें जुन्या सर्व संस्कृत ग्रंथांचा शुद्ध धाट ते ‘बिलावल’ मानीत. ह्यामुळे त्यांच्या लेखांत अनेक चुकीचीं विधानें ग्रथित झालीं. आपल्या गुरूकडून राजा टागोर ह्यांनीं संगीतावर ‘**संगीतसारसंग्रह**’ नांवाचा ग्रंथ लिहविला. संगीताच्या माहितीसंबंधानें त्यांनीं अनेक ग्रंथ इंग्रजी भाषेंतहि लिहविले. एकंदरींत ह्याच्या परिश्रमानें संगीताच्या उन्नतीस उत्तम मदत झाली आहे. ‘**संगीताचा इतिहास**’ ह्या नांवाचें त्यांनीं एक उत्तम पुस्तक इंग्रजीत लिहिलें आहे. हे इ. स. १९१५ च्या सुमारास कलकत्ता येथें कालवश झाले.

कृष्णधन बानर्जी.

इतर प्रांतांपेक्षां बंगालमध्ये संगीताची गोडी जास्त आहे. तेथील लोक श्रीमान् व विद्वान् आहेत इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी संगीताच्या व्यासंग करणारीं जीं विद्वान् माणसें निघालीं त्यांत **कृष्णधन बानर्जी**चें नांव प्रामुख्येकरून कलकत्त्याच्या लोकांच्या तोंडीं आहे. हे गृहस्थ शिकलेले असून त्यांनीं कांहीं दिवस सरकारी नोकरीहि केली होती. ह्यांनीं संगीताचा अभ्यास मनापासून करून ‘**गीतासूत्र**’ नांवाचा या विषयावर एक बंगाली भाषेंत उत्तम ग्रंथ लिहिला त्यांत संगीतावरील अनेक विषयांची चर्चा मोठ्या मार्मिकपणें केली आहे. मूर्च्छना, ग्राम, राम वगैरेबहुल त्यांनीं सविस्तर विवेचन केलें आहे. एकंदरींत ते पुस्तक हल्लींच्या उत्तम पुस्तकांत गणण्याजोगें आहे.

शेवटी शेवटी बानजी हे कुचबिहार सस्थानांत जाऊन राहिले होते पुढे कांहीं दिवसांनी तेथेच ते कालावश झाले ह्यानी आपल्या ग्रंथांत अनेक ध्रुवपदे व ख्याल 'स्टाफ' नोटेशनने छापिली आहेत. ह्यांच्या ग्रंथांची नवी आवृत्ति निघणे योग्य आहे. ती निघेल तो सुदीन प भातखडे ह्यांनी आपल्या यथात कोठे कोठे त्याच्या मतांचे सार दिले आहे, ही गोष्ट हिंदुस्थानी संगीतपद्धति ग्रंथाचे वाचकांस आठवत असेलच त्यास एक मुलगा आहे. पण त्यास संगीताचे ज्ञान वेताचेच आहे असे म्हणतात.

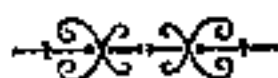
सवाई प्रतापसिंह.

हे गजे जयपूरच्या गादीवर असता (इ. स. १७७९-१८०४) त्यांच्या मनात संगीतावर एक सर्वमान्य ग्रंथ लिहवावा असे आले ह्यांना त्या विद्येची आवड फार असे त्यावेळचे कलावंत व शास्त्रज्ञ त्यांच्या बोलावण्याने त्यांच्या राजधानीत हजर झाले. कलावंत चांगल्या प्रतीचे जमले परंतु पहिल्या प्रतीचे शास्त्रज्ञ त्यांत आले नसावेत असे ग्रंथावरून दिसून येते. महाराजांच्या हुकुमाने त्यांनी 'संगीतसार' नांवाचा ग्रंथ हिंदीत तयार केला. ह्या ग्रंथाचे शुद्ध सप्तक 'चिलावल' आहे. पुष्कळ वर्षे तो ग्रंथ न छापतांच राहिला होता, पण पुणे गायनसमजाचे सेक्रेटरी कै ब ज्य सहस्रबुद्धे यांनी तो इ स १९१३/१४ म छापिला प्रतापसिंहमहाराजांस ह्याचे श्रेय आहे.

आप्पा तुळशी.

हे दक्षिण हैद्राबाद येथे राहून असत निजामाचे पदरी हे गायक म्हणून नोकर असत हे ध्रुवपद गात. हे चांगले संस्कृतज्ञ असत ह्यांची संस्कृत कविता करण्याची हतोटी चांगली असे. ह्यांनी संगीतावर सुरुतांत संगीत सुधाकर, राग कल्पद्रुमांकुर, रागचंद्रिका, अभिनवतालमंजरी व हिंदीमध्ये रागचंद्रिकासार, अशी पुस्तके लिहिली आहेत. प्रचलित संगीतास याची पुस्तके आधार ग्रंथ समजली जात आहेत. ह्यांचे लिहिणे स्पष्ट व सुबोध असे संगीतावरील संस्कृत ग्रंथ ह्यांनी वाचिले होते हे बरेच वयातति होऊन इ. स. १९२० च्या सुमारास हैद्राबाद येथे कालावश झाले ह्यांचे सारे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. मुंबईचे प्रसिद्ध गायनाचार्य वि. ना. भातखडे यांचा व अप्पा तुळशी यांचा चांगला परिचय होता.

पं. विष्णु नारायण भातखंडे.

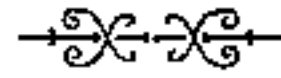
हे चित्तपावन ब्राह्मण मुंबईचे राहणारे ह्यास लहानपणापासून गायनाचा नाद होता. शाळेत व कॉलेजांत अभ्यास करीत असताहि त्यांनी ह्या नादाकडे दुर्लक्ष केलें नाहीं पण इ. स. १८९० मध्ये LL B. पास होऊन मुंबईस वकिली करू लागल्यावर त्यास मूर्त स्वरूप आलें त्यांनी हिंदुस्थानी संगीत पद्धति नांवाचे चार भाग मराठीत लिहून त्यात सुमारे दोनशें रागांचें उत्तम विवरण केलें आहे जुने संगीत ग्रंथ, काश्मीरापासून गमेश्वरापर्यंत फिरून जमा केले व त्यांचा उत्तम अभ्यास केला. त्यांच्या पूर्वी, संगीत संस्कृत ग्रंथांचा इतका अभ्यास कोणी केल्याचें ऐकिल्यात नाहीं हस्तलिखित प्रती मिळवून तें छापण्याचें कामहि त्यांनी केलें. त्या संस्कृत ग्रंथांचें संपादकत्व त्यांनी आपले पुण्याचे मित्र पांडित जोशी यांजकडे सौंपविलें इ. स. १९१० मध्ये त्यांनी संस्कृतात 'लक्ष्यसंगीत' ग्रंथ लिहून छापून प्रकाशित केला. तो ग्रंथ म्हणजे हल्लींच्या गायनाचा आधारग्रंथच आहे. पुढें 'अभिनवरागमंजरी' नावाचा संस्कृत ग्रंथ लिहून छापला. तो ग्रंथहि चांगला आहे. त्यांनी प्रत्यक्ष गायनाचा अभ्यास प्रथम रावजीबुवा बलबागकर यांजपाशीं केला. नंतर जयपूरचे प्रसिद्ध गायक महमद अल्लीसां व त्यांचा मुलगा याजपाशीं केला. महमद अल्लीसापासून सुमारे ३०० चीजांची रेकॉर्ड्‌हि त्यांनी घेऊन ठेविली आहेत प्रस्तुत लेखकाप्रमाणें त्यांचें गाणें ऐकण्याचा लाभ ज्यास झाला असेल त्यास त्यांच्या गायनांतील खुब्या कशा आहेत हे कळलें असेल त्यांचें स्वरज्ञान फार उत्तम व धिनचुक आहे चीजाचें 'नोटेशन' करण्याची हतवटी त्यांच्यासारखी आजतरी कोणास साधलेली नाहीं. त्यांच्या परिश्रमानें अखिल भारतीय संगीत परिषदा पांच निर- निराळ्या शहरी भरून रागाची चर्चा वगैरे होऊन संगीताचा फार फायदा झाला आहे त्यांच्याच प्रयत्नानें ग्वालेरीस व लखनऊस संगीत कॉलेजें स्थापन झाली आहेत हे हिंमण्याच्या युनिव्हर्सिटीचे परीक्षक होते इ. स. १९२० मध्ये त्यांनी कामिक चार पुस्तकें चीजांच्या तालस्वरासह छापून प्रसिद्ध केली आहेत. चार पुस्तकें मिळून सुमारे १५०० शें. चीजा भरतील. राजा ठाकुरनबाब, कै० आप्पा तुळशी, पुण्याचे पं. जोशी वगैरे संगीतज्ञ त्याचे मित्र होते व आहेत. आतां वृद्धापकाळ झाल्याने ते निवळ विश्रांति घेत आहेत

पं. दत्तात्रेय केशव जोशी.

इ. स. १८९६ मध्ये पुण्यांत नूतन मराठी विद्यालयात नोकरी धरल्यापासून त्यांनी गायनशास्त्राचा व कलेचा अभ्यास सुरू केला त्यावेळीं जीं संस्कृत व मराठी पुस्तके प्रकाशित झालीं होती त्याचा त्यांनी चांगलाच अभ्यास केला पुढे इ. स. १९०५ मध्ये त्यांचे परमस्नेही कै. हरीभाऊ आपटे ह्यांच्या मध्यस्तीने त्यांनी 'पुणे गायन समाजाचे' सेक्रेटरीचें ऑनररी काम पत्करिलें. मुख्य अधिकार कै. बळवंत व्यबक सहस्रबुद्धे ह्यांच्याकडे होता. यानी नू. म. विद्यालय, भाव्यांची शाळा व नवीन मराठी शाळा ह्या तीन शाळेंत मराठी शास्त्रेकडे गायन समाजाचे शिक्षक देऊन गायन सुरू केलें; व सरकारी ग्रँट दोनशेंपासून १ हजारपर्यंत मिळवून दिली. नू. म. विद्यालयाच्या इयर्जी तीन इयत्तेमधील मुलास हें शास्त्रीय शिक्षण विनामूल्य देत असत. ह्यावेळीं ह्यांनी कै. गणपतीबुवा मिलवडीकर याजपार्शी प्रत्यक्ष गायनाचा अभ्यास सुरू केला प्रत्यक्ष गायनाचा अभ्यास त्यांनीं सात वर्षे केला सहस्रबुद्धे यांच्याशीं मतभेद झाल्यामुळे त्यांनीं गायनसमाज सोडला. इ. स. १९१२ सालीं त्यांनीं पं. भातखडे यांजकडे ग्वालेर घराण्यांतील आपणास घेत असलेल्या सुमारे ४०० चीजांचें नोटेशन करून पाठविलें. इ. स. १९१० सालापासून पं. भातखडे यांच्याशी त्यांचा स्नेह जडला तो अद्यापि कायम आहे. यांनीं मराठी ज्ञानकोशांत राग व ताल, संगति, वाद्य, वृत्तसंगीत वगैरे संगति विषयांवर केतकरांच्या विनतीवरून लेख लिहिले आहेत. त्याबद्दल त्यांजपासून काही मोबदला घेतला नाही तसेंच **महाराष्ट्र-शब्द-कोशांत** संगीताचे सुमारे अठराशें शब्द विनामूल्य लिहून दिले आहेत. संगीताच्या परिषदेमध्ये भारदस्त निबंध त्यांनीं लिहून वाचिले आहेत त्याबद्दल त्यांची वाहवा झाली आहे इ. स. १३ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत श्रुति हें ध्वनिचें माप होतें म्हणजे श्रुती समप्रमाण होत्या इ. स. १३ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत भरतसंडभर एकच गायनपद्धति होती रागगायन इ. स. च्या १० व्या शतकापूर्वी नव्हतें. बिलावल सप्तक मीयां तानसेनाच्या वेळीं प्रचारांत आलें. उत्तरसंगीत पद्धतीचा जनक अमीरखुषरु; वगैरे प्रमेथे जीं त्यांच्या लेखात दृष्टीस पडतात ते त्यांच्या तीन तपांच्या संगीताच्या व्यासगाचें फळ आहे

हिंगणे युनिव्हर्सिटीमध्ये दोन वर्षे संगतिशास्त्रावर त्यांनीं विद्यार्थिनींस विनामूल्य व्याख्यानें दिलीं आहेत तेथें संगीत विषयाचे ते अनेक वर्षे परीक्षक होते तेथील संगीताचा अभ्यासक्रम त्यांनींच तयार करून दिला आहे. कर्वे

युनिव्हर्सिटीमध्ये संगीत विषयाच्या धुक कमिटीचे अद्यापि ते मेंबर आहेत इ. स १९२० मध्ये जी क्रमिक पुस्तकमालिका प्रसिद्ध झाली तिचे ते संपादक आहेत त्याचप्रमाणे अनेक संगीत संस्कृत ग्रंथ त्यांनी संपादिले आहेत लखनऊ-मधील मॉरिस संगीत कॉलेजमध्ये विनामूल्य त्यांनी दोन वर्षे व्हाइस प्रिन्सि-पालचे काम व प्रत्यक्ष गायन शिकविण्याचे काम केले आहे. अनेक विद्यार्थ्यांस आजवर त्यांनी शास्त्र व प्रत्यक्ष गायन शिकविले आहे 'रागकोश' 'हिंदुस्थानी-संगीतप्रकाश' वगैरे पुस्तके त्यांनी लिहिली आहेत. आता त्यांचे वय पंचा-हत्तराच्या घरांत आहे. तरीहि संगीत विषयाबद्दलचा त्यांचा लेखनव्यवसाय अद्यापि चालू आहे

राजा ठाकुर नवाब.

हे गृहस्थ अकबरपुरचे तालुकदार आहेत. हे उत्तम सुशिक्षित आहेत. ह्यांचा स्वभाव फार प्रेमळ, दिलदार व मनमिळाऊ आहे. संगीतशास्त्र व कला हे उत्तम जाणतात ह्यांचे स्वरज्ञान चिन्चुक व मार्मिक आहे. ह्यांनी 'मारिफत उल नगमात' नांवाचे उर्दूमध्ये संगीतावर उत्तम पुस्तक लिहिले आहे, व पुढील दोन भागांत ध्रुवपदे व धमार अनेक रागांत नोटेशनसह छापले आहेत मारिफत उलनगमात हे पुस्तक उत्तर हिंदुस्थानांतील गायकांचे आवडते पुस्तक झाले आहे मुंबईचे प भातखडे व पुण्याचे पं द के जोशी यांचे हे मित्र आहेत. लखनऊ येथील संगीत कॉलेज काढण्यांत ह्यांनी पुष्कळ श्रम केले आहेत. गृहस्थात ह्यांच्यासारखा मार्मिक संगीतज्ञ फार विरळा हे हार्मोनियम हे वाद्य उत्तम वाजवि-तात लखनऊमध्ये गायक वादकास हे एक आश्रयस्थान आहे.

भाग २

कलावंत.

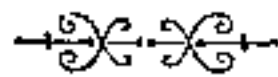
नायक.

संगीतशास्त्र व संगीतकला या दोहोंमध्ये जो प्रवीण त्यास ' नायक ' अशी पदवी पूर्वी देत असत असे नायक आजपर्यंत बारा होऊन गेले आहेत हे नायक इ. स. बाराव्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंत झाले त्यांची नावे:-
१ गोपाळ २ † अमीरखुशरू ३ बैजू ४ भन्नु ५ लोहग ६ डल्लू ७ भगवान.
८ धोंडू ९ पांड्ये. १० चरजु ११ बक्षू व १२ निजामौद्दिन

गोपाल.

अल्लाउद्दिनाने जेव्हा देवगिरीवर स्वारी केली (इ. स. १२१४) तेव्हा तेथील गादीवर राजा रामदेवराव यादव हा होता याच्या पदरी गोपाळ नायक दरबार-गवई म्हणून होता अल्लाउद्दिनाच्या बरोबर शूर वीर, मुत्सद्दी, विद्वान, कवि व संगीतज्ञ सरदार अमीर खुशरू हा होता खुशरूने त्याचे गाणे ऐकिले. दुसरे दिवशी त्यांत पर्शियन रागाचे मिश्रण करून आपण स्वतः तो राग गायला, " मजप्रमाणे गा नाही तर 'हरलो' असे कबूल कर " असा पेंच खुशरूने त्याला घातला पर्शियन मिश्र गाणे त्यास गाता येईना, तेव्हा त्याने 'हरलो' असे कबूल केले. अल्लाउद्दिनाने परत जातांना अपार संपत्ति व विद्वान् लोक दिल्लीस नेले. त्यांत गोपालनायकासहि नेले दिल्लीस गवयी म्हणून त्याचा मोठा मान असे. दक्षिणेतील संगीनाचे परिपूर्ण ज्ञान खुशरूने त्याजपासून संपादन केले गोपालनायक दिल्लीस असतां बाहेर जातांना आपल्या गाडीच्या बैलाच्या गळ्यांत वेळेच्या अनुरोधाने रागवाचक ध्वनि निघणाऱ्या घटा बांधित असे अशी दंतकथा आहे. रत्नाकर ग्रंथावरील तालाध्यायाच्या टीकेत नायक गोपाळाच्या नावाचा उल्लेख चतुर कल्लिनाथाने ' कुडुक ' तालावर लिहित असताना केला आहे. यावरून नायक गोपाळाच्या विद्वत्तेबद्दल विद्वानांत त्या वेळी किती आदर होता हे दिसून येते.

गोपाळ नायक इ. स १२९५ मध्ये दिल्लीस गेला असावा असें आपणास इतिहास सांगतो त्या वेळच्या प्रसिद्ध व उपलब्ध संस्कृत ग्रंथांत जे प्रबंध निर्दिष्ट केले आहेत त्यांत ध्रुवपद या नांवाचा प्रबंध उल्लेखलेला प्रस्तुत लेखकांस तरी आढळला नाही. यावरून गोपाळ नायक ध्रुवपद हा प्रबंध गात नव्हता हे सिद्ध आहे. त्याच्या वेळीं इतर प्रबंध प्रचारांत होते व ते संस्कृत, तामीळ, तेलगू या भाषेंत होते गोपाळ नायक दिल्लीस गेल्यावर तेथेंच कालवश झाला हा जातीचा ब्राह्मण होता. अमीर खुशरूनें जरी त्याचा गायनांत पराभव केला होता, तरी त्याजबद्दल त्याच्या मनांत आदर वाटत असे, म्हणूनच तो त्याला उत्तम प्रकारें वागवी व सरकारदरबारांत त्याचा चांगला मान ठेवीत असे

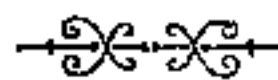
बैजू.

हा जातीनें मुसलमान होता हा नायक गोपाळ याचा समकालीन होता, इतकेंच नव्हे तर त्याचा मित्रहि होता हा दौलताबादेमध्ये राहत असे यानें कोणाची नोकरी केली नाही हा अतिशय विरक्तपणानें राहत असे याची एकदर वागणूक एकाद्या साधूसारखी अगर मुसलमान फकिराप्रमाणें होती. नायक ही पदवी त्यास असल्यामुळे याच्या गायनशास्त्राच्या विद्वत्तेबद्दल व पारंगतपणाबद्दल सहजां कल्पना करता येईल. आपण सध्यां ज्याला ध्रुवपद म्हणतो अशा प्रकारचा गायनप्रबंध इ स तेराव्या शतकाचे वेळीं प्रचारांत नव्हता, अशी प्रस्तुत लेखकाची समजूत आहे तेव्हा साहाजिकच हा नायक ध्रुवपदे गात नसून प्रबंध गात असे हे उघड झालें

भानू.

हा जातीनें हिंदु होता याचा काल व राहाण्याचें ठिकाण यांसबधीं विश्वासाहें व सुसंगत अशी माहिती उपलब्ध नाही सर्व नायकांमध्ये हा फार नामांकित विद्वान् होऊन गेला अशी याच्याबद्दल समजूत आहे.

लोहंग.

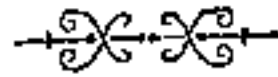
हा जातीनें हिंदु होता हा नायक होता तेव्हां संगीत शास्त्र व कला ह्यांत तो निष्णात होताच याशिवाय याबद्दलची कांहीं माहिती मिळत नाही

यांचा इतिहास

डल्लू.

हा जातीनें मुसलमान होता. ग्वालेरच्या तुनुवार घराण्यांतील राजा मान (इ. स. ११८६-१५२६) याचे पदरीं हा होता. राजा मान यानें ध्रुवपदगायन सभ्य समाजांत प्रचलित करण्याची जी खटपट केली तीमध्ये या नायकाची त्याला फार मदत झाली

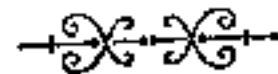
भगवान.

हा जातीनें हिंदु होता. ग्वालेरचा राजा मान ह्याच्या वेळीं हा झाला. ध्रुवपदगायन प्रचलित करण्याची राजा मानची खटपट यशस्वी करण्याचें बरेंचसें श्रेय चाला आहे.

धोंडू.

नावावरून हा हिंदु असावा असें वाटतें ग्वालेरचा राजा मान हा संगीतकलेचा मोठा ज्ञाता व प्रेमी असल्यामुळे त्याचे पदरीं मोठाले विद्वान् व कलावन चरेच होते. त्यामध्ये धोंडू हा एक होता. यानेंहि मान राजास त्याचे ध्रुवपदप्रसागच्या प्रयत्नांत बरेंच सहाय्य केलें

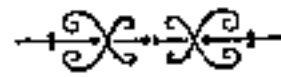
चरजू.

हा जातीनें मुसलमान होता. हा ग्वाल्हेरच्या तुनुवार घराण्यांतील राजा मान याचे वेळीं झाला हा गायनशास्त्र व कला यांमध्ये प्रवीण होता हें त्याला नायक पदवी मिळाली यावरून स्पष्ट होत आहे परंतु त्याच्या विद्वत्तेची दुसरीहि खूण आज उपलब्ध आहे. त्यानें कांहीं नवे राग बनवून प्रचारांत आणिले होते त्यां- पैकीं मल्लार रागाचा एक प्रकार अद्यापि प्रचारांत आहे. तो प्रकार ' चरजूचा मल्लार ' या नावानें प्रसिद्ध आहे बक्षूशिवाय इतर नायकांनीं कोणी नवे राग तयार करून प्रचारांत आणल्याची माहिती अजून उपलब्ध नाही. त्या अभावीं याचा हा विशेष आहे हे म्हणणें वावगें होणार नाही. हा रागप्रकार इतर गवथात अप्रसिद्ध आहे; परंतु रामपूर येथील गवई तो गातात यावरून रामपूरच्या घराण्याचा संबंध या नायकाशीं असावा असें वाटतें.

पांड्ये.

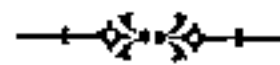
नांवावरून हा जातीनें हिंदु असावा असें दिसतें, याशिवाय याच्या काळाची व राहण्याचें ठिकाण वगैरे संबधाची काहींच माहिती मिळत नाहीं. हा नायक होता ह्यावरून संगीत कलेंत व शास्त्रांत तो प्रवीण होता, हें अगदीं उघड आहे.

बक्षू.

प्राचीन काळीं गायनवादनाचा धंदा करणारास धाडी म्हणत, हे पूर्वी हिंदु होते. पुढे हे मुसलमान झाले. ते 'करका' नांवाचीं गीतें गात असत. बक्षू हा ह्या जातीतील होता हा जातीनें मुसमान होता ग्वाल्हेरचा राजा मान (इ स १४८६-१५१६) याच्या पदरीं हा दरबार गवई होता राजा नंतर त्याचा मुलगा विक्रमाजित् हा गादीवर बसला. परंतु त्याच्या शत्रूनी त्याला गादीवरून काढून टाकिल्यामुळे बक्षूला तो दरबार सोडावा लागला तेथून तो कालिंजरच्या राजाकडे गेला व कांही वर्षे त्याच्या पदरीं राहिला त्यानंतर तो गुजराथेंत गेला. त्यावेळीं गुजराथचा राजा सुलतान बहादुरशहा हा अहमदाबाद येथें राज्य करीत होता (इ स १५२६-१५३६). हा गायनप्रेमी असल्यामुळे त्यानें बक्षूस आपल्या पदरीं ठेविलें तेथें असतांना त्यानें एक तोडीचा नवा प्रकार तयार केला व त्यास आपला आश्रयदाता जो बहादुरशहा त्याचें नांव दिलें. तो तोडीचा प्रकार ' बहादुरी तोडी ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा बराच वयातीत होऊन इ. स. १५३५ च्या सुमारास वारला.

अलीकडे कांहीं लोकांस नायक बक्षू हा तानसेनाचा गुरु होता असें म्हणण्याचा मोह पडतो परंतु तानसेन हा इ स १५३२ मध्ये ग्वालेर येथें जन्मला व त्या वेळीं बक्षू अहमदाबादेस होता, आणि बक्षू वारला त्या वेळीं तानसेनाचें वय फक्त तीन वर्षांचें होतें ! यावरून या लोकांचें हें म्हणणें वस्तुस्थितीशीं सुसंगत दिसत नाहीं !

सय्यद निजामोद्दीन.

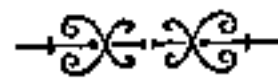
हा जातीनें मुसलमान होता. हा बिलियाम शहरी राहत असे. हा मुसलमानी शक १०९८ मध्ये म्हणजे इ स. १७२० च्या सुमारास होऊन गेला; असें मुसलमान ग्रंथकारांचें मत आहे. याच्या वेळीं ध्रुवपदगायकी चांगलीच प्रचारांत आली होती; तेव्हां त्यात तो प्रवीण असणें साहजिकच आहे. याचें रोपण नांव ' मीरमधनायक ' असें होतें. कालानुक्रमानें हा नायक शेवटचा ठरतो

सुलतान हुसेन शर्की.

तघलक घराण्यांतील दुसरा महमद दिल्लीच्या गादीवर इ. स. १३९४ त बसला त्यावेळीं ख्वाजा यास दरबारनें जोनपूरचा सुभेदार नेमिला. दिल्लीपति लहान, व देशांत अंदाधुर्दी पाहून ख्वाजानें जोनपूर येथें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें (इ. स. १३९९). जोनपूरचा शेवटचा राजा हुसेन इ. स. १४५८ त गादीवर बसला. त्यावेळचा दिल्लीचा बादशहा बलोल याची व हुसेनची लढाई झाली. त्यांत हुसेनचा पराजय झाला. हुसेन जोनपुरांतून पळून बगालच्या राजाच्या आश्रयास राहिला. तो तेथें इ. स. १४९९ मध्ये मरण पावला. हा मोठा गायनप्रेमी असे.

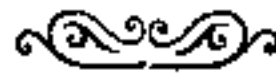
त्या वेळीं समाजांत प्रसृत होत असलेल्या ख्यालगायनाचे प्रसारास याची मदत होती ख्यालगायनास नवें वळण देण्याचा जो यानें प्रयत्न केला त्यावरून त्या वळणास 'जौनपुरी' प्रकार असें नांव पडलें. हुसेन यानें सभ्य लोकांत हें ख्यालगायन मान्य व्हावें म्हणून जी खटपट केली तीति त्यावेळीं त्यास यश आलें नाहीं.

बाजबहादूर

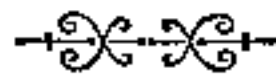
हा माळव्याचा शेवटचा राजा. याच्या राजधर्नीचें नांव मांडवगड असें होतें. यानें इ. स. १५५४ पासून १५६४ पर्यंत राज्य केलें. हा राजा विलासी व संगीत-लोलुप होता. रजपूत कन्या रूपमती ही याची पट्टराणी होती हिच्या प्राप्तिसाठी नर्मदा नदीचा ओघ फिरविण्याचा यानें आटोकाट प्रयत्न केला. ही जशी देखणी तशीच गायनप्रवीण होती. बाजबहादूरच्या पदरच्या मानखान नामक गवयानें अकबर बादशहापार्शी रूपमतीच्या लावण्याची व गानकौशल्याची तारीफ केली, तेव्हां बादशहानें तिला दिल्लीस पाठविण्याचढल बाजबहादुरास हुकूम फर्माविला. तेव्हां बाजबहादुरानें "आपल्या जनानखान्यांतील सौंदर्यलतिका व संगीत-प्रवीण एकादी स्त्री मजकडे पाठवा" असा उलट निरोप पाठविला ! या उत्तरानें चिडून जाऊन अकबरानें माळव्यावर सैन्य रवाना केलें. इ. स. १५६४ मध्ये लढाई झाली. त्यांत बाजबहादूर ठार झाला. पतीचें मरण ऐकतांच त्या रजपूत कन्येनें आत्महत्या करून पतीच्या मागोमाग स्वर्गाचा मार्ग धरिला. रूपमती व बाजबहादूर या जोडप्यास कविता करण्याचा फार नाद असे. कविता करून एकमेकांस त्या गाऊन दाखविण्यांत तें जोडपें दंग असे. माळवा प्रांतांत भूपाळी राग रूपमती राणीनें फार लोकप्रिय केला अशी दंतकथा आहे. या जोडप्यानें ख्याल

गायन सभ्य समाजांत प्रसृत करण्याची फार खटपट केली. ध्रुवपदाच्या जशा चार बाण्या आहेत तशा ख्यालाच्या काही बाण्या आहेत असे म्हणतात त्यांपैकी 'बाजखानी' म्हणून एका बाणीचे नांव आहे. यावरून सदर राजाने ख्यालगायनांत सुधारणा करून ते समाजांत प्रसृत करण्याची किती खटपट केली असावी हे दिसून येते. ख्यालगायनप्रवर्तक व्यक्तींमध्ये याचा नंबर बराच वर लागतो.

चंचलसेन

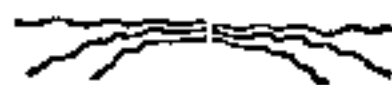
हा पंजाब प्रांतांत राहणारा होता. हा चांगला गायक होता. नवी पद्ये रचून ती शिष्ट समाजांत लोकप्रिय करण्याची याने पुष्कळ खटपट केली. ती पद्ये म्हणजे ख्याल होत, परंतु त्याच्या त्या प्रयत्नास यश आले नाही !

चांदखां व सूरजखां

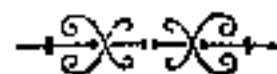
हे दोघे बंधू पंजाब प्रांतांत खैराबाद गांवी राहत असत. हे नामांकित गवई होते. प्रचलित गाण्यात बदल करून नवा गायनप्रकार समाजांत प्रसृत करावा अशी यांची फार इच्छा होती. त्या दिशेने त्यांनी फार प्रयत्न केले. पण त्यांत त्यांना यश आले नाही. गायनाच्या नादाने या उभयतां बंधूंनी महंमदी धर्माचा स्वीकार केला. यांची पहिली नावे सुधाकर व दिवाकर अशी होती. यांनी ख्यालगायनास जे नवे वळण दिले त्यास 'खैराबादी' प्रकार असे म्हणतात. हे इ. स. १६ व्या शतकांत होऊन गेले.

ध्रुवपदगायक.

त्रिजचंद.

हा जातीचा ब्राह्मण असून दिल्लीनजिक डागूर म्हणून एक खेडे आहे तेथला राहणारा हा तानसेनाच्या तोडीचा ध्रुवपदगायक होता. याने ध्रुवपद गायनाची एक नवी पद्धत सुरू केली तिला डागुरी असे म्हणतात. हे नांव पडण्याचे कारण ही पद्धत सुरू करणारा जो त्रिजचंद तो डागूर या गांवाचा राहणारा होता.

श्रीचंद.

हा जातीचा रजपूत होता हा नोहार गांवी रहात असे हा सुद्धा तानसेनाच्या चरोबरीचा ध्रुवपदगायक मानला गेला होता याच्या ध्रुवपदगायनाच्या पद्धतीस ' नोहारी ' अशी याच्या राहण्याच्या गावावरून सज्ञा मिळाली आहे.

हरिदासस्वामी.

हे महान् कृष्णभक्त होते, हे मधुरेनजिक वृंदावन येथें राहत असत. हे परम वैराग्यशील होते. हे तानसेनाचे गुरु, यांनीं अनेक रागांत अनेक ध्रुवपदे, होण्या वगैरे कवनें रचिलीं आहेत त्यांचें गायन म्हणजे एक मोहिनी होती असें सांगतात त्यांचें गाणें ऐकून दिल्लीपति अकबर बादशहा खूष झाला व राज्याचा त्याग करून वृंदावनांत त्यांच्या जवळ राहण्याचें त्यांच्या मनांत आलें व त्याप्रमाणें त्यानें हरिदास यास कळविलें त्यावेळीं हरिदासस्वामी त्यास म्हणाले, " आपल्यासारखा दिल्लीपति दुसरा मिळणार नाही, तरी आपण दिल्लीचें राज्यच करावें आपणांस गायनानें खुष करणारे गवई अनेक मिळतील " तेव्हां अकबराच्या मनातील ही वेडी कल्पना गेली व तो दिल्लीस गेला. हे पूर्ण वयातील होऊन वृंदावनांतच देवलोकीं गेले

मीया तानसेन.

मकरद पाडे नांवाचा गौड ब्राह्मण ग्वाल्हेरीस इ. स. १५०० च्या सुमारास राहत असे त्याची बायको ही सुस्वभावी, विनयशील व धार्मिक बुद्धीची होती. यास बरेच दिवस मूल नव्हतें. ग्वाल्हेरीस त्या वेळीं महमद घोष नांवाचा मुसलमान साधु राहत असे या जोडप्याची बाहेर जाण्याची वाट त्या साधूच्या घरावरून होती ती साधू त्या साधूस रोज नमस्कार करी. एक दिवस साधूस नमस्कार करून तिनें मनात असा नवस केला कीं, " हे साधो, तुझ्या रुपेनें मला जर पुत्र झाला तर तो मी तुझ्या पायांवर घालीन. " कर्मधर्मसंयोगानें वर्ष दोन वर्षांत आईस पुत्र झाला. उभयतां मातापितरांस आनंद झाला बायकोनें नवऱ्यास साधूला नवस केल्याची हकीगत सांगितली. मुलाचें नांव तन्नामिश्र ठेविलें. तन्नामिश्र इ. स. १५३२ मध्ये जन्मला. मुलगा पांच वर्षांचा झाल्यावर आईबापांबरोबर साधूच्या दारावरून नित्य जात असे एक दिवस

मुलगा बरोबर घेऊन आईबाप साधूच्या दागवरून जात असतां साधूने त्या उभयतास हाक मारिली. तेव्हां सर्वजण साधूजवळ गेले. त्या वेळीं साधू म्हणाले, “बाई, मला नवस करून तुला पुत्ररत्न झालें; त्याला पायांवर घालण्याचा नवस आतां कधीं फेडणार!” हें ऐकून त्या दोघांस महमद घोषाच्या साधुत्वाचढूल खात्री झाली. त्यांनीं हात जोडून साधूस विनविलें कीं, “महाराज, आम्हांला आपल्या रुपेनें फारा दिवसांनीं मूल झालें, आम्ही हिंदु ब्राह्मण तेव्हां त्याचा व्रतबंध वगैरे सोहाळे करावयाचे. तर ती हौस फिटेल्यंत नवस न फेडण्याची आम्हांस रुपा करून मोकळीक द्यावी ” मातापितराची ती केविलवाणी अवस्था व पुत्र-प्रेम ध्यानांत आणून साधूनें त्यांस मोकळीक दिली व मुलाच्या अंगावरून हात फिरवून म्हटलें, “बेना, चांगला लौकिकवान् हो ” असा आशीर्वाद व प्रसाद देऊन त्यांची खानगी केल्यानें आईबापांस किती समाधान झालें असेल याचें वर्णन कोण करील !

एकदां तानसेन बापाबरोबर बाहेर गेला असतां त्यानें वाघ ओरडतांना ऐकलें; घरीं आल्याबरोबर त्यानें हुबेहुब वाघासारखी डरकाळी मारून दाखविली. तेव्हां बापास आश्चर्य वाटलें. पुढें त्याचा व्रतबंध झाला. कांहीं दिवसांनीं तो आपल्या बापाबरोबर बागेत गेला तेथें पांखरें ओरडत होती, तीं त्यानें ऐकिलीं व त्यांसारखें किलविलुं लागला त्याची ही विलक्षण अनुकरणशक्ति पाहून बापास आश्चर्य वाटलें पुढें दहा वर्षांचा झाल्यावर बापानें त्यास आपली बाग राखण्याची कामगिरी सांगितली. तेव्हां या मुलानें बागेत गेल्यावर वाघासारख्या चारदोन वेळां डरकाळ्या फोडाव्या; त्या ऐकून इतर श्यापदे वाघाच्या भयानें तेथें येईनाशीं झालीं. त्याचप्रमाणें माणसेंहि कोणी फळ तोडण्यास आंत जाण्यास धजेनात बापास मुलाच्या राखणीनें समाधान झालें

एकदां हरिदासस्वामी त्या रस्त्यानें जात असतां वाघाची डरकाळी त्याच्या कानीं आली. अशा वस्तीच्या जागीं वाघ कसा राहतो या कौतुकानें ते बागेत शिरले व पाहतात तों एक मुलगा वाघासारखा ओरडत आहे ! तेव्हां त्यांस हें चमत्कारिक वाटून त्यांनीं त्या मुलास जवळ बोलावून निरनिराळ्या श्यापदांचे शब्द काढावयास सांगितलें. तेव्हां त्याच्या अनुकरणशक्तीचा त्यांस चमत्कार वाटला ते त्याच्या बरोबर त्याच्या बापाकडे गेले व म्हणाले, “हा मुलगा मज-पाशी ठेव. पांच वर्षांत मी यास नामांकित गवयी बनवून तुझ्या हवालीं करिनि ” हरिदासस्वामीचा तो तेजःपुंज चेहरा व भाषण ऐकून मकरंद पांड्यानें मुलगा

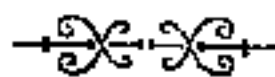
यांचा इतिहास

त्याच्या हवाली केला. हरिदासस्वामींनी त्यास उत्तम गवई बनवून मकरंदाच्या हवाली केलें. हरिदासस्वामींची त्याजवर पूर्ण रुपा होती. ग्वाल्हेरीस आल्यावर आर्ड्यापांचा आनंद गगनांत मावेना. नंतर ही गोष्ट त्यांनीं महमद घोष यांस निवेदन केली. साधु फार खूष झाले व तानसेन भेटेस आल्यावर त्यास आगी-वाट देऊन त्यांनी आपल्या तोंडांतील विडा त्याच्या तोंडांत घातला. झालें त्या दिवसापासून तो हिंदु मुलगा मुसलमान झाला. त्याच्या गायनपटुत्वाची कीर्ति दिवसेंदिवस चोहोंकडे पसरत चालली. रेवाच्या महाराजांनी तानसेनास आपला दरबार-गवई म्हणून चाकरीस ठेविलें. तानसेनाच्या गायनपटुत्वाची कीर्ति दिल्लीपति अकबर बादशहा याच्या कानावर गेली. तेव्हा अकबरानें रेवाच्या महाराजांपाशीं त्याची मागणी केली. परंतु त्यांकडून नकार आला. तेव्हां तानसेनाच्या भारंभार सोनें देऊन अकबरानें त्यास रेवाच्या महाराजांपासून आपल्या दरबारी आणविलें. यांत अकबराच्या औदार्याची व गायन-प्रेमाची तारिफ करावी तेवढी थोडीच होईल. यांत त्याचें सौजन्यहि दिसून येतें; नाहीतर स्वारी करून बलात्कारानें त्यास तसें करताहि आलें असतें. ही गोष्ट इ. स. १५६१ मध्ये घडली. गुणी तानसेन, गुणज्ञ दिल्लीपति व श्रोता दिल्ली-दरबार, मग त्या आनदास काय पारावर! अकबरानें त्याच्यावर अतोनात प्रेम जडलें. त्यानें आपल्या 'नवरत्न दरबारांत' त्यास दाखल केलें. त्या वेळच्या मुसलमान इतिहासकारांनीं असा शेरा मारला आहे की, तानसेनासारखा गवई हजार वर्षांत झाला नाही.

एकदां बादशहा व तानसेन नावेत बसून फिरावयास गेले असतां बाद-शहानें त्याच्या संगीत-पटुत्वाची तारिफ केली. तेव्हां तानसेनानें नदींत आपली करगळी बुडविली व ती झाडून तो बादशहास म्हणाला, "महाराज, यमुना नदीतील पाणी व माझ्या करगळीस लागलेलें पाणी याच्या प्रमाणांत संगीत-विद्या व माझे संगीतज्ञान हीं आहेत." हें तानसेनाचें उत्तर ऐकून वाचकांस न्यूटनच्या म्हणण्याची आठवण झाल्यावांचून राहणार नाही. जो जो मनुष्य ज्ञान-वृद्ध होतो, तो तो तो विनयानें नम्र होत जातो. एकदां अकबरानें तानसेनास विचारलें "मला तुझें गाणें तुझ्या गुरूच्या गाण्याइतकें चांगलें कां बरें वाटत नाही?" त्यावर तानसेन हात जोडून नम्रपणानें म्हणाला, "सुदावत, माझे गुरु आपल्या इच्छेनें वाटेल तेव्हां गातात, पण मी पडलों आपल्या हुकुमाचा बदा." तानसेनाचा आवाज मर्दानी, पळेदार, गोल व गोड असे, अशी प्रसिद्धी आहे. तो

ध्रुवपद गायत असे त्याच्या वेळी ध्रुवपदगायकी शिखरास पोहोचली त्याच्याच वेळी ध्रुवपदाच्या चार वाण्या अस्तित्वांत आल्या तानसेन गौड ब्राह्मण म्हणून त्याच्या ध्रुवपदगायकीस गौडारी अशी संज्ञा प्राप्त झाली त्याने अनेक नवे राग रचून आपल्या अन्नदात्यास खूप केले त्यांपैकी काहींची नावे:—मीयां मल्लार, मीयां तोडी, मीयां सारंग इत्यादि त्याने अनेक ध्रुवपदे नवीं रचिली आहेत. त्यांत आपले नांव, आपल्या अन्नदात्याचे नांव व आपले भिन्न जे जेजू बावरे व गोपाळलाल याची नावे गोंविली आहेत. असा हा अपूर्व गायक इ. स. १५९५ मध्ये वारला त्याची कबर जुन्या ग्वाल्हेरीस आहे. त्याच्या शेजारी त्याचा मुलगा बिलासखा याची कबर व थोड्या अनंतरावर महमद घोष याधु याची कबर पाहाण्यास सांपडते तानसेन यास तीन मुलगे व एक मुलगी अशीं चार अपत्ये होती. रबाब वाद्य तानसेनाने काढिले असे म्हणतात तानसेनाच्या मुला-कडील वंशज 'सेनिये' या नावाने प्रसिद्ध आहेत शिवाय ते रबाब वाद्य वाजवितात म्हणून त्यास 'रबाबिये' असे म्हणण्याची चाल आहे. तानसेनाची मुलगी नौचादस यांस दिली होती ते चीन वाजवीत म्हणून तानसेनाच्या मुलीकडील वंशजास 'चीनकार' अशी संज्ञा देतात.

तानसेनासारखा गायनपटु, अकबरासारखा दिल्लीपति त्याचा चाहता, असे असता त्याने 'नायक' ही जी संगीत विद्यापारगतेची पदवी ती तानसेनास का बहाल केली नाही? त्याला हे करणे अशक्य होते काय? अशी शंका कोणाचेहि मनांत येईल पण त्यावेळी पदवीला किंमत होती. पदवी देण्यामध्ये पदवी देणार व पदवी स्वीकारणार या दोघांची परीक्षा होत असते! म्हणून कदाचित् त्याने पदवी दिली नसेल किंवा पोकळ पदव्या देणे दिल्लीपतीस आवडले नसेल. एक संगीत इतिहासकार म्हणतो की, नायक ही पदवी संगीतशास्त्र व कला ही दोन्ही अंगे ज्यास पूर्णपणे अवगत असतात त्यास देण्याचा पाठ असे. तानसेन कलापरिपूर्ण होता हे खास; पण त्यास संगीतशास्त्र पूर्णपणे अवगत नव्हते! म्हणून त्याला 'नायक' म्हणता येत नाही. कसेहि असो, अशा अलौकिक गायकास त्याच्या वरील प्रेमाने सुद्धा कोणी केव्हाहि 'नायक तानसेन' असे संबोधिलेले आढळून येत नाही. पदव्यांचा सुळसुळाट तेव्हा नव्हता. आतांच मात्र तो झाला आहे!

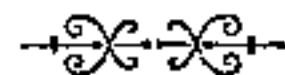
बैजू बावरे.

हा नामांकित गवयी व तानसेनाचा मित्र अकबर बादशहाच्या वेळीं दिल्लीत राहत असे. हा गोपाळलाल नांवाच्या त्याच्या वेळच्या गायकाचा मित्र होता. याने अनेक ध्रुवपदे रचली आहेत त्यात गोपाळलाल, तानसेन, व दिल्लीपति अकबर बादशहा यांचे उल्लेख केलेले दृष्टीस पडतात नाथक बैजू व हा बैजू बावरे हे दोन गायक निरनिराळ्या वेळीं झाले हे विसरतां कामा नये बैजू बावरे याने दिल्लीपतीची नोकरी कधीं पत्करिली नाही. हा त्याच कागकीर्दीत कालवश झाला.

गोपाळलाल.

हा एक हिंदु गायक अकबर बादशहान्या वेळीं दिल्लीस राहत असे. अकबर बादशहाने त्यास दरबार गायक म्हणून राहाण्यास अनेकवार आग्रह केला; पण त्याने ती विनंति मान्य केली नाही. हा तानसेनाचा मित्र होता व ध्रुवपद गायनांत फार प्रवीण होता. याने जीं नवीं ध्रुवपदे रचिलीं त्यांत “ सुनो मियां तानसेन ” अशी रचना केली; हेतु हा कीं, आपण त्याचे मित्र आहों हे ध्वनित जावें हा अकबरान्या कागकीर्दीतच कालवश झाला. गोपालनायक व हा अशा निराळ्या दोन व्यक्ती होऊन गेल्या हे आतांच्या कलावतांनीं विसरू नये. पहिला तेराव्या शतकांत व हा सोळाव्या शतकांत होऊन गेला.

रामदास.

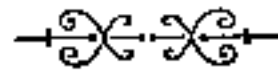
हा हिंदु ध्रुवपदगायक पूर्वी गुजराथेची राजधानी अहमदाबाद येथे इस्लामशहाच्या पदरीं दरबार-गायक म्हणून होता पुढे दिल्लीपति अकबर बादशहाच्या निमंत्रणावरून तो दिल्लीस गेला त्याच्या गाण्याचे तेज तानसेनाच्यापुढे जरी पडले नाही तरी तो एकदर गवयांत फार श्रेष्ठ प्रतीचा होता. याचा आवाज जोरकस व गोड असून ध्रुवपद म्हणण्याची त्याची शैली फार डोलदार होती, म्हणूनच त्याचे गाणे फार मोहक असे. तानसेनाप्रमाणे त्यानेहि कांहीं नवे राग तयार केले त्यांपैकी हल्लीं प्रचारांत ‘रामदासीमल्लार’ हा एक ऐकण्यांत येतो. अकबरान्या दरबारांत हिंदु गायक फार थोडे होते त्यांत त्याचा दुर्जा श्रेष्ठ होता. कित्येकांचे म्हणणे असे आहे कीं, तानसेनाच्या सालोसाल हाच दरबार-गायक श्रेष्ठ होता हा वयानीत होऊन दिल्ली येथे कालवश झाला त्याला एक मुलगा

होता व तोहि गायनकलेंत अप्रतिम निघाला त्याचें नांव सुरदास. मल्लार रागाचें. नवीन प्रकार त्यावेळच्या सर्व गायकांनीं काढिले; यास कारणें दोन सभवतात एक चढाओढ; तानसेनांनीं एक मल्लार प्रकार काढिला, आपण काय कमी आहोंत, आपणहि काढू आणि अकबर बादशहास कोमल गधार व कोमल निषाद स्वराचे राग ऐकण्याचा मोठा शौक होता, हें दुसरें.

सुरदास.

हा गायक प्रसिद्ध ध्रुवपद गायक रामदास ह्याचा पुत्र. हा जन्माध होता. अकबराच्या दरबार-गायकांत नामांकित ध्रुवपद-गायक म्हणून ह्याची गणना असे. ह्यानें गानविद्येचा अभ्यास आपल्या वडिलांपाशीं केला व त्यांत तो निष्णात झाला. ह्याच्या गायनाची तरकीब फार मोहक होती आवाज मोठा पण मधुर असे ह्यानेंहि कांहीं नवे राग बनविले होते. त्यांपैकी 'सुरदासी मल्लार' हा हल्लीं ऐकण्यांत येतो बापाच्या मार्गे ह्याचा लौकिक फार झाला होता.

महिपति.

महिपति हा हिंदु ध्रुवपदगायक असून रामदास नावाच्या ध्रुवपद गायकाचा मोठा मित्र होता. हे दोघेहि प्रारंभीं इस्लामशहाचे पदरी होते. पुढे दिल्लीपति अकबर बादशहाच्या इच्छेनें ते दिल्लीस गेले महिपतीचा आवाज गोड व जोरकस होता. त्याची ध्रुवपद म्हणण्याची पद्धति फार मोहक होती. त्याचें गाणें बादशहास फार प्रिय असे मीयां तानसेनाच्या खालोखाल रामदास, सुरदास महिपति हेच हिंदु गायक ध्रुवपदगायनांत त्या वेळीं प्रसिद्ध होते जगन्नाथ तर प्रतितानसेनच होता बादशहाच्या दरबारीं गायक सुमारे ३६ होते, त्यांत हिंदु गायक जगन्नाथ, रामदास, सुरदास व महिपति हेच अव्वल दरजाचे होते. हा गायक बादशहाच्या अमदानींतच कालवश झाला.

विलासखां.

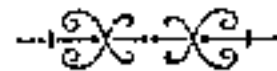
हा मीया तानसेनाचा वडील मुलगा. याची अप्रतिम गायक म्हणून फार प्रसिद्धी होती. मीया तानसेन यांच्या मुलांमध्ये जेव्हां गायनकौशल्याबद्दल चढाओढ सुरू झाली त्या वेळीं आपले वडील मीया तानसेन यांस जो आपल्या गायनानें खूष करील तो श्रेष्ठ होय असें ठरलें. त्याप्रमाणें विलासखानें एक

तोडीचा प्रकार अशा खुयीने गाडला की, मीचा तानसेन फार खुष झाले हा राग सध्या बिलासखानी तोडी या नांवाने प्रसिद्ध आहे. या रागाचा विशेष असा आहे की, याचे सर्व स्वर भैरवीचे असून हा राग म्हणण्याचे चलन तोडीचे आहे. यावरून रागाच्या चलनाचे महत्त्व किती आहे हे ध्यानांत घेण्याजोगे आहे. बिलासखांच्या मुलाचे नांव **सुरतसेनखां**. हाहि मोठा अप्रतिम गायक होता **लालखां** हा याचा जांवई हा मोठा नामांकित गवई असून शहाजान बादशाहाचे पदरी होता. याचा शिष्य **मिस्त्रिखां धाडी** म्हणून होता तो नावाजलेला ध्रुव-बदिया होता बिलासखांची कथर जुन्या ग्वाल्हेरीमध्ये त्याच्या बापाचे-मीचा तानसेनाचे कब्रगीजवळ आहे.

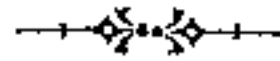
तानतरंगखां.

हा तानसेनाचा मुलगा हा अप्रतिम गायक होऊन गेला. याच्या गळ्याची तयारी बिलक्षण होती याचा आवाज गोड होता. याची तानेची तयारी अद्वितीय होती व त्यामुळेच त्याचे नाव सार्थ होते

सुरतसेनखां.

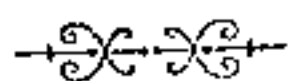
हा बिलासखाचा मुलगा व तानसेनाचा नातू हा गायनांत अनिप्रवीण होता. याला त्याच्या वेळचे लोक प्रति तानसेन म्हणत असत इतकी याची ख्याती होती.

रागरसखां.

हा नौबतखाचा दुसरा मुलगा हाहि फार बुद्धिमान व हुशार होता आजो-बांनी त्यास अनेक ध्रुवपदे शिकविली होती व वडिलानीं बीन वाजविण्याचे सर्व कायदे त्यास दाखविले होते. मग त्याच्या विद्येत वैगुण्य कोठून राहणार? त्याचे बीनवादन ऐकून बादशाहा खुष होई व सासरे-जांवई यांचा आनंद गगनांत मावत नसे त्या वाजविण्याची व गोडीची आतां कल्पनाच करणे बरे आतांप्रमाणे त्या वेळीं ग्रामोफोन हे यंत्र निघाले असते तर अशा अलौकिक वादनाचा व गायनांचा आज आपणांस लाभ घेतां आला असता. तशा प्रकारचे बीनकार जेव्हां निप-जलील तो सुदिन! त्यास अनेक ध्रुवपदे आजाने शिकविल्यामुळे हा ध्रुवपद-गायकींत उत्तम तयार झाला होता; परंतु बीन वाजविणे ही घग्ची विद्या असल्यामुळे तो बीन वाजविण्यांत तयार झाला होता तरी हा ध्रुवपदगायनांत फार प्रवीण होता, व स्वतः स गायक म्हणून घेई हा स्वभावाने नम्र असे त्याने

अनेकांस बोन वाद्यवादन शिकविलें होतें संतति व संपत्ति त्यास ईश्वररूपेण प्राप्त झाली होती; तरी हा गर्विष्ठ नव्हता त्याच्या अंगांत वरदाजपणा परिपूर्ण वसत होता हा इ. स. च्या अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धाने कालवश झाला.

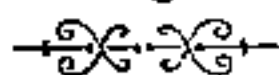
लालखां.

प्रतिद्र मीयां तानसेन याचा मुलगा बिलामखां यांचा हा जांवई. हा चांगल्या-पैकी ध्रुवपदगायक असून मोठा संगीतशास्त्रज्ञ होता. हा शहाजहान बादशहाचे पदरी होता

खुशालखान.

हा गवई, श्रीमंत नानासाहेब पेशवे, याच्या पदरी होता त्याचा आवाज मर्दानी असून गाण्याची डब चांगली होती हा ध्रुवपद व धमार गान असे.

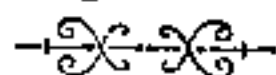
पावाभीमराव विदनूरकर.

हा गवयी श्रीमंत नानासाहेब पेशवे त्याच्या पदरी होता. हा कानडा होता. त्याचा आवाज कडक असे. हा कानडी गाणे गान असे.

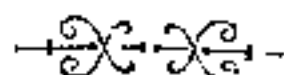
राणु शिंपी.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे त्याच्या पदरी हा होता. त्याचा आवाज मर्दानी व म्हणण्याची डबहि चांगली होती हा ध्रुवपद गान असे.

विठू गुरव.

हा इ. स. १७६८ मध्ये पेशवाईत नोकर होता त्याचा आवाज मोठा व पछेदार असे. त्याची गायनाची पद्धति चांगली असून श्रोत्यांचे मनरंजन करण्यांत हा मोठा पटाईत असे

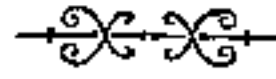
त्र्यंबक आत्माराम

हा गवई इ. स. १७९० मध्ये पेशवाईत नोकर होता. हा ध्रुवपद गान असे. त्याच्या आवाजात फार गोडी असे

विठोबा पारनेरकर.

हा गवई इ. स १७९६ मध्ये पेशव्यांच्या पदरी होता. ह्याचा आवाज मोठा असून गोड होता. हा ध्रुवपद व धमार गात असे.

दावलखान.

हा श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब ह्यांच्या पदरी होता. हा जातीचा मुसलमान अनल्याने ह्याच्या गायनाचा रंग कांहीं निराळाच असे. हा ध्रुवपद व धमार हीं गाणीं गाई

खुषहालखां.

हा लालखाचा मुलगा याला 'गुणसमुद्र' अशी पदवी होती. यावरून हा किती चांगला गात असेल याची कल्पना होईल.

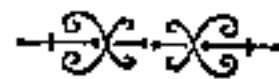
नागू गुरव.

हा गवयी श्रीमंत दुसरे बाजीराव साहेब ह्यांच्या पदरी असे. ह्याचा आवाज मोठा होता हा ध्रुवपद गाई.

हैदरखां.

हे तानसेनाच्या घराण्यांतिल होते म्हणून यास सेनिये म्हणत. मीयांप्यारखां व जाफरखां यांचे हे चुलत भाऊ होते लखनौचे शेवटचे नबाब वाजदअल्लीशहा यांचे वजीर नबाब अल्लीनक्कीखां यांचे हे गायनगुरु होते. हे ध्रुपद, धमार फार उत्तम म्हणत असत अशी याची प्रसिद्धी आहे. 'अर तोरी अंगिया' ही पूर्वाधनाथी रागांतील होरी यांच्या मोठी आवडीची होती

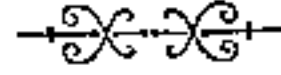
अलीदाद.

हा नामांकित गवई इ. स एकोणिसाव्या शतकाच्या अवलीस पंजाबांत होऊन गेला. हा ध्रुवपद गात असे

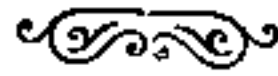
मौलादाद.

हा ध्रुवपद गाणारा प्रसिद्ध गवई इ. स. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेला. याच्या गाण्याची प्रख्याती पजाबांत फार आहे. त्यांचे गाणे मोठे मर्दानी व जोरकस असे. त्याची शिष्यशाखा फार मोठी नाही.

सोमलसेन

हा तानसेनाचा नातू होय. हा उत्तम गायक होता. तथापि पुढे तो भ्रमिष्ठ झाला.

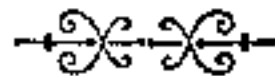
गुणसेन.

याचे खरे नांव अफजुल असे होते. हा नायक मन्नूच्या वंशातील होता. हा एक चांगल्यापैकी ध्रुवपद गायक होता. हा काश्मीरमध्ये कालवश झाला.

सोदाससेन.

हा सोमलसेनाचा मुलगा व तानसेनाचा पणतु. हा कवि होता. हा उत्तम गात असे. प्रथम हा शहाजहानाचा मुलगा शहासुजा याचे नोकरीस होता. नंतर कांहीं दिवसांनी काश्मीरचा सुभेदार फकीरउल्ला याचेजवळ होता

मिश्रीखां धाडी.

हा तानसेनाचा मुलगा विलासखां याचा शिष्य हा ध्रुवपदे चांगली गात असे. शहाजहान बादशहाचा मुलगा शहासुजा बगालचा सुभेदार असतांना हा त्याचे पदरी होता

शेख कमाल.

हा मीयां दाऊद धाडी याचा शिष्य होय. हा चांगल्यापैकी ध्रुवपद गायक होता हा काश्मीरमध्ये फकीर उल्लाचे नोकरीत होता.

जगन्नाथ.

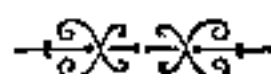
हा जातीने ब्राह्मण होता हा भावलपूरचा राहणाग हा मोठा पंडित होता. हा शहाजहान बादशहाचे पदरी असून त्याने त्याच्या विद्वत्तेबद्दल त्यास 'कवि-

राज अशी पदवी दिली होती. तसेंच हा कलेमध्येहि फारच निष्णात होता. बादशहाने एक वेळ खूप होऊन याची रौप्य तुला केली. मजब्यतिरिक्त याच्या तोडीचा दुसरा गवई झाला नाही ' असे याच्या गायननेपुण्याबद्दल मीयां तानसेन उद्गार काढीत संगीत शास्त्रावरील प्रसिद्ध ग्रंथकार पंडित भावभट्ट हा याचा मुलगा याने बरीच ध्रुवपदे रचिली आहेत, तीं भावभट्टाचे ग्रंथात पहा-वयास सापडतात. हा शतायु होऊन मरण पावला.

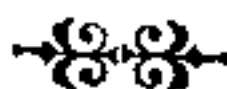
दिरंगखां.

दिल्लीपति शहाजहान (इ स १६२७-१६५९) याच्या पदरी हा ध्रुवपद गायक होता. हा दरबार गायकात फार प्रसिद्ध होता याच्याच वेळीं प्रसिद्ध हिंदु-गायक कविराज जगन्नाथ होता हा दोघांच्या गाण्यावर बादशहा फार खूप असे एकदां याचे गायन इतके अप्रतिम झाले की, बादशहाने फर्माविले की, 'तुझी रौप्य करून तुला तो ऐवज बक्षीस द्यावयाचा.' मग त्याच्या आन-दास काय विचारावे ! ठरल्याप्रमाणे तुलेचा दिवस मुकम्मर झाला. त्या दिवशीं हा एका लहान बारावर्षाच्या मुलास घेऊन आला अधिकाऱ्यानी मुलास मज्जाव केला. बादशहा हसून म्हणाला "पैशाचा लोभ आहे मुलासह त्याची तुला करा " ते सर्व रुपये दिरंगखानास ठरल्याप्रमाणे दिले. हा इ. स १७ व्या शत-काच्या पूर्वार्धात दिल्ली येथे कालवश झाला

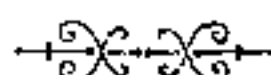
शेख बाहुद्दिन बर्ना.

हा शहाजहान बादशहा (इ स १६२७-१६५९) चे वेळीं होता. तो पुढे विरक्त झाला तो अविवाहित राहिला होता याने अनेक ध्रुवपदे, होऱ्या, तराणे वगैरे रचिली आहेत हा एक नामांकित ध्रुवपदिया म्हणून गणला जात होता. याच्या मित्राचे नांव शेख शीरमहमद असे होते.

सावदखां धाडी.

हा फत्तेपूरचा राहणारा होता हा चागल्यापैकी गायक असून कविहि होता.

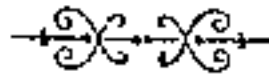
कानखां कलावंत.

हा दिल्लीस शहाजहान बादशहाचे पदरी होता पुढे शहासुजा बगल्यांत सुभेदार झाल्यावर त्याने याला बादशहापासून मागून घेऊन आपल्या नोकरांत ठेविले.

सलीमचंद डागूर.

हा विजयचंद डागूर याचा वंशज होय हा उत्तम गायक होता याने अनेक चीजा रचिल्या होत्या परंतु सध्या त्या प्रचलित असलेल्या आढळत नाहीत

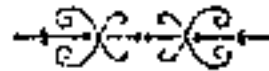
शेख सादुल्ला.

हा लाहोरचा राहणारा त्या प्रांतांत याची गायकी मोठी प्रसिद्ध होती त्याला अफूचे मोठे व्यसन होते त्यामुळे पुढे त्याचा आवाज बिघडला

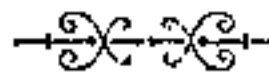
पूजा.

हा शेखमहमदचा भाऊ. हा चांगल्यापैकी गायक होता हा काश्मीरचा सुभेदार फकीरउल्ला याचे नोकरांत होता.

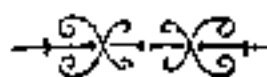
महंमद बागी.

हा एक उत्तम ध्रुवपद गायक असून मोठा कवि होता याला अफूचे व्यसन होते. त्यामुळे याचा आवाज पुढे बिघडला

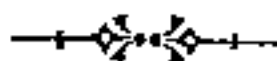
इदेसिंग.

हा राजा रोह अफझूनचा मुलगा अमीर सुश्रूची गोते गाण्यात याची ख्याती होती तसेच तराणे गाण्यांतहि हा फार प्रसिद्ध होता

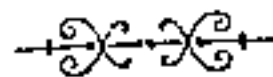
वजीरखां नोहार.

हा सुजानखाचा नातु. हा एक चांगल्यापैकी ध्रुवपद गायक होता ध्रुवपद गाण्यांत याची प्रसिद्धि असे. अमीर सुश्रूचे ख्याल तो उत्तम गात असे.

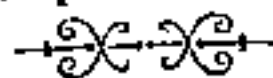
मीयां छज्जुखां.

हा तानसेनाच्या घराण्यातील होता हा जाफरसा चाचा मुलगा. हा आपल्या घराण्यातील गौडारी वाणीची ध्रुवपदे फार उत्तम म्हणत असे.

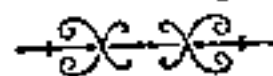
मीयां जीवनखां.

हा छज्जुखांचा बंधु हा तानसेनाच्या घराण्यातील होता. हा आपल्या घराण्यातील ध्रुवपदे फार उत्तम गात असे. हा रबाब वाद्यहि वाजवीत असे हा लखनौत असफउद्दौल्याचे कारकीर्दीत वारला

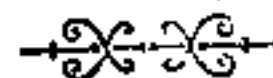
नबाब सालरजंग.

हे मुजाउद्दौल्याचे (इ स १७५४-१७७५) मेहुणे गमक व आकार यांत यांना जोड नव्हती. तसच हे होरी व ध्रुवपद उत्तम गात असत

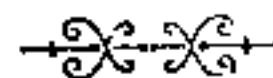
नबाब कासमअलीखां.

हा सालरजंगाचा मुलगा. हाहि होरी व ध्रुवपद गायनांत मोठा प्रवीण होता

नबाब सुलतान अलीखां.

हा नबाब कासमअलीखाचा मुलगा हा लखनौचा राहणारा; ध्रुवपदे गाण्यांत याची फार प्रसिद्धि असे.

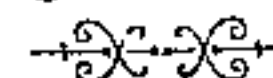
नबाब हुसेनखां.

हा कासमअलीखाचा दुसरा मुलगा. हा लखनौचा राहणारा असून ध्रुवपदे फार उत्तम गात असे याच्या आवाजाची फार तारीफ होती.

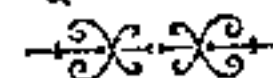
मीर अहमदसाहेब.

हा अजिमाबादचा राहणारा. ध्रुवपद गाण्यात याची फार प्रसिद्धि असे.

दिलावरअलीखां.

हा लखनौचा राहणारा. हा छज्जुखाचा शिष्य होता. हा उत्तम ध्रुवपद गात असे.

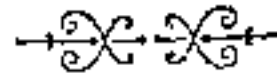

अलीमुल्लाखां.

हा गुलाम रसूल याचा शिष्य. ध्रुवपदगायनांत याची प्रसिद्धि असे.

शेख शीरमहंमद.

हा शहाजहान बादशहाचे वेळी (इ स १६२७-१६५८) होऊन गेला. हा शेख बाहुद्दिन बर्नाचा मित्र होता. यानें अनेक ध्रुवपदे वगैरे गीतें रचिलीं असून कांहीं नवे रागहि काढिले होते. हा एक उत्तमांपैकीं ध्रुवपदगायक होता

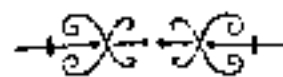
सादिकअलीखां.

प्रसिद्ध चीनकार व सुरसिंगागवादक बहादुर हुसेनखा ह्याचे हे पुत्र साहेब जादा हैदरअलीखां, गमपूरच्या माजी नवाबाचे बंधु, यांचे हे गुरु होते हे चीन, सुरसिंगार हीं वाद्यें उत्तम वाजवीत; शिवाय हे मोठे गायक होते लखनौचे शेवटचे नवाब वाजिदअलीशहा पदच्युत होऊन इ स १८५६ मध्ये कलकत्त्यास गेले त्यावेळीं त्यांनीं सद्ग गायकास आपल्याबरोबर नेलें ह्यांनी अनेक चीजाहि रचिल्या आहेत.

चिंतामण मिश्र.

श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पदरीं चिंतामण मिश्र नांवाचा एक अप्रतिम गवयी होता. तो श्रीमतांबरोबर ब्रह्मवर्तस गेला होता. श्रीमंत कलासवासी झाल्यावर श्रीमंत जयाजीराव महाराज शिंदे यांनीं त्यास आपल्या पदरीं ठेविलें तो ध्रुवपद गायनात फार प्रवीण होता. तो रोज नवीं ध्रुवपदे रचून तीं पूजेनंतर देवासमोर गात असे. ज्यास देवाचा प्रसाद येई तेवढीं ठेवून बाकीचीं निर्माल्याबरोबर विसर्जन करण्याचा त्याचा प्रघात होता. त्याच्या ध्रुवपदांत 'चिंतामणी' किंवा 'चेत' असं शब्द आढळतात. हा जयाजीराव महाराजांच्या कारकीर्दीत कालवश झाला

नारायणशास्त्री.

हे ग्वाल्हेरचे राहणारे होते, यांनी ध्रुवपदाचा अभ्यास श्रीमंतांच्या पदरचे प्रसिद्ध ध्रुवपदीये चिंतामण मिश्र यांच्याजवळ केला. हे ध्रुवपदगायकींत पक्के होते. जेव्हा कुद्वसिंग अजिंक्यपत्र मागण्यासाठी ग्वाल्हेरीस आला, तेव्हां नारा-

यणशास्त्री बरेच वयातति झाले होते, तथापि ध्रुवपदगायनास सुरुवात करून कुदवसिंगास त्यानी पहिल्या झपाट्यास पराभूत केलें ही आख्यायिका नारायण-शास्त्री यांच्या समाधीवर लिहिलेली असून कोणाहि जिज्ञासूस ग्वाल्हेरीस पाहा-वयास सांपडेल मृत्यूपूर्वी नारायणशास्त्री यांनी चतुर्थांशम स्वीकारला होता हे जयाजीराव महाराजांचे कारकीर्दींत कालवश झाले

वामनबुवा देशपांडे

हे ग्वालेरचे राहणारे व ग्वाल्हेरचे प्रसिद्ध ध्रुवपदिये नारायणशास्त्री यांचे शिष्य होत. याचा आवाज मर्दाना असून ध्रुवपद म्हणण्याची याची शैली वाखा-णण्यासारखी होती. यांची शिष्यशाखा मोठी आहे. हे श्रीमंत जयाजीराव महाराज यांचे वेळी कालवश झाले

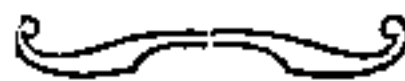
मोरया गोसावी.

हे चिंचवडचे राहणारे. हे मोठे भगवद्भक्त होते. ध्रुवपदगायनात यांची मोठी प्रसिद्धि असे. श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्या पदरची प्रसिद्ध गायिका व्यंकट नरसी ही यांस गुरुस्थानी मानित असे. तिला दुसरीकडे कुठेहि जाण्याची जरी बंदी होती तरी मोरया गोसावी यांच्याकडे जाण्यास तिला सदर परवानगी होती. यावरून श्रीमंतांचीहि गुणग्राहकता स्पष्ट होते

सखारामबुवा मिरची.

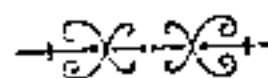
हा सातारचा राहणारा. याचा ध्रुवपदिया म्हणून महाराष्ट्रांत मोठा लौकिक होता. श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्या पदरची प्रसिद्ध गायिका व्यका-नरसी ही यांना फार मान देत असे. यावरून यांच्या विद्वत्तेबद्दलचा व कलेच्या उच्च दर्जाचा सहज तर्क करितां येईल.

सखारामबुवा काशीकर.

सखाराम हा राहणारा महाराष्ट्रांतील. पण त्यास इच्छा झाली काशीस राह-ण्याची. अव्वल इंग्रजीच्या वेळी प्रवासाची साधनें जरी चांगलीं नव्हतीं तरी सखाराम हा शरीरानें धष्टपुष्ट असल्यानें त्यास प्रवासाची फिकीरच वाटली नाहीं.

तो मजल दूर मजल करीत काशीस गेला. तेथे व्याकरण, न्याय, वेदान्त, साहित्य इत्यादि शाखें शिकविणारे मोठाले नामांकित विद्वान् गुरु होते, तेंसच गायन, वादन, ह्या कला शिकविणारेहि वस्ताद होते. सत्तारामाची लहर गायन शिकण्याकडे लागली. व तो त्याप्रमाणें गायनप्रवीण बनला, व सत्तारामाच सत्तारामबुवा झाला. त्यावेळीं तेथे ध्रुवपद गायनाची गोडी लोकांत असल्यानें सत्तारामबुवा ध्रुवपदीच्या बनला. लग्न वगैरे करून तेथेच प्रपच करून राहिला व काशीकर बनला. त्याचा आवाज मर्दानी, पछेदार व अंगात शक्ति अचाट तेव्हां ध्रुवपद गाण्याचें इतरांचें तेज त्याच्यापुढे पडेना व सत्तारामबुवा काशीकर हे काशींत एक शिष्ट गायक म्हणून मोडूं लागले. बरीच वर्षे गेल्यावर बुवास महाराष्ट्रात जावें व तेथे रुष्णाकाठीं कालक्षेप करावा अशी इच्छा झाली. त्यास मूलचाल काहीं नव्हते काशीहून बुवा निघाले ते हिंडत हिंडत सांगली हें गांव रुष्णाकाठीं आहे तेथे राहावें अशी त्यांस इच्छा झाली. त्यावेळीं श्री. चिंतामणराव संस्थानाधिपति होते. (१८१८-१८६१) ते केलेचे मोठे असून कलावंतास त्यांचा आश्रय असे प्रसिद्ध मूर्तिकार भिवा सुतार व चांदी, तांबें, पितळेचीं सुवक मांडी करणार कुमारी यांना त्यांचा आश्रय होता. एकदां श्रीमताची स्वारी शहरातून जात असतां एक गोरपान, सतेज, धिप्पाड पुरुष उत्तम पोषाख केलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला. वाड्यात गेल्यावर त्या इसमाची चौकशी करण्यास श्रीमंतांनीं हुकूम सोडला. दोन तासांनीं खबर कळली कीं, तो कोणी काशीचा गायक आहे. श्रीमंतांनीं त्याचा मुजरा ठरविला. बुवा रुबाबदार पाहून श्रीमंत खूष झाले त्याचें गाणें झालें. तेहि अप्रतिम. तेव्हा पुढे श्रीमंतांनीं त्याज-पाशीं चौकशी केली कीं, 'तुम्ही येथे कां आलात' बुवा म्हणाले, 'मी पूर्वींचा महाराष्ट्रीय, रुष्णानदीवर माझे प्रेम, तेव्हा तिच्या काठीं राहिलेलें आयुष्य कठावें म्हणून इकडे आलों आहे' श्रीमंतांनीं सांगितलें, 'इच्छा चागली आहे तर येथे रुष्णा आहे येथेच रहावें. पोटाची काळजी करण्याचें कारण नाहीं. 'असे श्रीमं. तांकडून आश्वासन मिळाल्यावर बुवा तेथेच राहिले.' त्यांनीं शिष्यास चांगल्या तऱ्हेनें ज्ञान करून दिलें. कवठेकरबुवा हे त्यांचेच शिष्य होत. अशारीतीनें सांगली संस्थानास एक चांगला गवयी श्रीमंतांच्या चांगुलपणानें लाभला. हे बुवा इ. स. १९ च्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

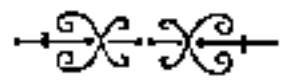
सदोबा अष्टेकर.

हे मिरज प्रांतांतील अष्ट्याचे राहणारे. यांनीं गायनाचा अभ्यास आपल्या वडिलांजवळ केला. हे पुण्यातील जुम्या पिढीतील नामांकित ध्रुवपदिये म्हणून समजले जात असत. मार्तंडबुवा बीडकरांनंतर हे बेलबाग देवस्थानचे नोकर झाले. यांनीं आपले दोघे मुलगे ध्रुवपद गाण्यांत चांगले तयार केले. त्यांपैकीं ग. शंकरबुवा हयात आहेत. ग. शंकरबुवा बेलबाग देवस्थानांत अनेक वर्षे नोकर होते. पुण्यांत ध्रुवपदिये म्हणून त्यांची प्रसिद्धि आहे.

भलोबा लिमये.

हे सदोबा अष्टेकराचे शिष्य समजले जात होते. चांचे वागणे फार भिडस्तपणाचें असे. पर्वती-देवस्थानांत त्यांस आमरण नोकरी होती. वक्तशीरपणाबद्दल यांच्या वेळचे लोक याची फार तारीफ करित. हे ध्रुवपदे गात.

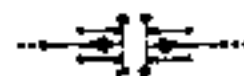
रावजीबोबा बेलबागकर.

हे पुण्याचे राहणारे. यांच्या वडिलांचें नांव मार्तंडबुवा बीडकर. मार्तंडबुवा चांगले ध्रुवपदिये होते. रावजीबुवाचा गाण्याचा अभ्यास त्यांच्या वडिलांजवळच झाला. यांच्या वडिलांस पुण्याच्या बेलबाग देवस्थानांत नोकरी होती. विया चांगली झाल्यावर बुवा आपल्या वडिलांच्या बदली बेलबागेत देवापुढें गाण्यास जात असत. बुवांना पेढे खाण्याचा फार नाद होता. तेव्हां वडिलांनीं म्हटलें कीं, “आज जो मजकरीतां देवळात गाण्यास जाईल त्यांस मी पोटभर पेढे देईन.” म्हणजे रावजीबुवा देवळात जात गोपुनाना म्हणून यास एक भाऊ होता. तेहि गाणे शिकले होते. कांहीं कारणामुळे बेलबागेची नोकरी सुटल्यावर रावजीबुवा मुंबईस गेले व मुंबईतील गायनोत्तेजक कुवांत त्यांनीं गवयाची नोकरी धरिली. ते बरींच वर्षे तेथें नोकरीवर होते. त्यांस ध्रुवपदे पुष्कळ येत होती. त्याची शिकविण्याची हातोटीहि चांगली असे प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांचे परम स्नेही ग. विष्णुपंत भातखंडे हे ह्या बुवांचे शिष्य आहेत. गोपुनानाची समाधि सातान्याजवळ गोवें म्हणून जें क्षेत्र आहे तेथें आहे. रावजीबुवा बरेच वयातीत होऊन इ. स. १८९५ च्या सुमारास कालवश झाले.

वजीरखां

वजीरखां हे घरदाज गवई होणे यांच्या वडिलांचे नांव निजामखां. ते ध्रुव-पद गात असत. वजीरखांस युसफखां नावाचा एक भाऊ होता. या उभयता बधूस ध्रुवपदगायनाची तालीम त्यांच्या वडिलांनीच दिली. ख्यालगायनामध्ये ज्याची ख्याति ते वडे महमदखां हे याचे मामा त्यांच्यापासून यांना ख्यालाचीहि तालीम मिळाली होती. पण ते सदा ध्रुवपद व धमारच गात असत. याचा आवाज फार गोड व सुरेल होता हे दिसण्यांत फार देखणे होते व त्यांचा स्वभावहि फार चांगला होता बडोद्यास खंडेरावमहाराजांकडे यांची गणी झाली. नंतर ते मुंबईस आले. मुंबईचे जीवनलालमहाराज यांच्याकडे त्याचा मुजरा झाला. त्यावेळीं त्यांनी यांच्या आवाजाची व गायकीची तारीफ करून यांस मोठी विदागी दिली हे मुंबईहून पुणे, भोर, सातारा इत्यादि शहरीं गेले. भोर संस्थानातील रामनवमीच्या उत्सवात यांची गणी झाली त्यावेळीं तेथे जमलेल्या अनेक गवयांनी यांच्या गायकीची तारीफ केली मुजरा ठरला म्हणजे ठरीव वेळीं ते फारच वक्तशीर जात. त्याबद्दल यांची नावाजणी फार होत असे. एकवार यांची व सखा-रामबुवा अलवारकर—म्वालेर घराण्यांत ख्याल शिकलेले प्रसिद्ध गवयी—यांची गाठ पडली. तेव्हां ख्याल व ध्रुवपद यांच्या गायकीची चर्चा निघाली. त्यावेळीं अलवारकर यांनी अशा काही चिकट ताना मारून दाखविल्या कीं, त्यामुळे वजीरखां फार खुष झाले व म्हणाले, 'मी आतां यापुढे ख्यालीयास नावे ठेवणार नाही ' यांचे बंधु युसफखां कधीं मेकळींत पुढे बसून गात नसत; तर ते सदा आपल्या भावाची साथ करीत. युसफखां वारल्यावर वजीरखांच्या गाण्यास थोडा कमीपणा आला. यांना आवाजाची अशी देणगी होती कीं, तो कधीच बिघडत नसे. वजीरखांचे वागणे एखाद्या सरदाराप्रमाणे असे. यांनी कोणास फारसे शिकविले नाही.

वामनबुवा कवठेकर.

हे महाराष्ट्रांतील एक ध्रुवपदगायक होते. यांचा आवाज पळेदार व जोरकस असून ध्रुवपद म्हणण्याची यांची ढब चांगली होती नानासाहेब पानसे, इंदूरचे प्रसिद्ध पखवाजी, हे ज्यावेळीं पुण्यास आले व त्यांच्या वादनाचा लाभ पुणेकरांस मिळाला, त्यावेळीं सदा कवठेकरबुवा ध्रुवपद म्हणण्यास बसले होते. हे इ. स. १८९५ च्या सुमारास कालवश झाले.

गणेशपंत फडके.

गणेशपंत फडके हे प्रसिद्ध बिनकार दत्तोपंत फडके यांचे बंधु. हे जमखडीचे राहणारे. मिरज प्रांतांत हे ध्रुवपद गाणारे समजले जात असत. यांचे शिक्षण व गाण्याची तन्हा बरी होती हे इ. स. १८९५ चे सुमारास मरण पावले.

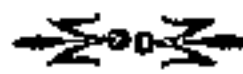
विश्वनाथबुवा.

हे महाराष्ट्रीय असून कलकत्त्यास राहत असत. यांची ध्रुवपद गाण्यात तिकडे बरीच प्रसिद्धी होती. हे स्वभावाने प्रेमळ असून यांचा आवाज बरा होता.

भटजी बापु.

हे दक्षिण हैदराबादचे राहणारे. हे विरक्त तन्हेने राहत असत. हे ध्रुवपद चांगले म्हणत. ह्यांनी अनेक शिष्यास ही कला शिकविली आहे. ह्यांचा स्वभाव फार प्रेमळ होता. ह्यांच्या वेळेस हैदराबादेस जे गायक होते त्यांत ह्यांना चांगला मान होता. ह्यांची ध्रुवपद म्हणण्याची धाटणी वाखाणण्याजोगी होती. हे इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या सुरवातीस कालवश झाले.

लालजी.

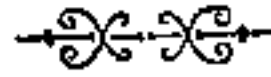
हे धारेस राहत असत रामरुणदेव यांचे गायनगुरु होते त्यांच्या जवळ हे ध्रुवपद व टप्पा शिकले होते. ह्यांनी ही कला अनेक शिष्यांस शिकविली होती. ज्यांचा आवाज पातळ असून टप्प्यास लायक असेल त्यास ते टप्पे शिकवीत, व ज्यांचा आवाज जाड व जोरकस असेल त्यास ध्रुवपद शिकवीत. ह्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ व नम्र होता. ह्यांस एक भाऊ होता त्याला ही कला चांगली अवगत होती व आपल्या भावास ते ह्या काही मदत करीत असत. हे दोघे बंधु इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

अधोरबाबू.

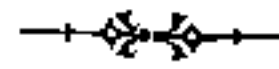
हे बंगालकडील एक चांगले ध्रुवपदीये होते याचा मुकाम मुंबईस अनेक वेळ होत असे. इकडेहि त्यांना ध्रुवपदगायनाबद्दल बराच मान होता. हे आपणास

आग्र्याचे वजीरसां यांचे शिष्य म्हणवीत असत. हे इ. स. १९२० चे सुमारास कालवश झाले.

साधिका गोस्वामी.

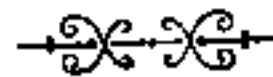
हा बगलकडील चांगला ध्रुवपद गाणारा होता. याला गायनशास्त्राचे ज्ञान चांगले होते. हा तिकडील एका संगीतशाळेचा मुलाध्यापक होता. हा नुकताच म्हणजे इ. स. १९२६ चे सुमारास कालवश झाला.

जाकुद्दिनसां.

हा उदेपूरचा राहणारा याची ध्रुवपद गाण्याची फार प्रसिद्धि असे. यास बदे-अल्लीसांची मुलगी दिली होती. याचा आवाज मर्दानी व जोरदार होता. त्याच्या गुणावरून उदेपूरच्या महाराजांनी त्यास आपल्या पदरी ठेविले होते.

याच्या सारखा ध्रुवपद गाणारा आजतरी कोणी नाही. त्याची ध्रुवपद गाण्याची शैली उत्तम होती. बडोद्यास इ. स. १९१६ न जी संगीत परिषद झाली तीत यांचे गाणे ऐकून सर्व लोक तल्लीन झाले व सर्वांनी त्याची फार वाहवा केली. ध्रुवपदाचे गायकीत जोरकसपणा कसा असतो हे तेव्हा श्रोतृसमुदायास त्याने दाखविले. हा इ. स. १९२४ चे सुमारास वारला.

आलाबंदेसां.

हा जाकुद्दिनसांचा धाकटा भाऊ. ध्रुवपदगायकीत याचीहि बरीच प्रसिद्धि होती. हा अलवार दरबारचा गायक होता इ. स. १९२३ चे सुमारास हा कालवश झाला.

महंमद अल्लीसां

हा प्रसिद्ध गवई गवेजवळ गिंधोर येथील राहणारा, याच्या वडिलांचे नांव बासतसां, हे वाजिदअल्ली, लखनोचे शेवटचे नवाब, यांचे गुरू होते. महंमद अल्लीसांनी अनेक रागांतील ध्रुवपदे व धमार या चीजा आपले शिष्य ठाकूर नवाबअल्लीसां, अकबपूरचे तालुकदार, यास शिकवून त्या पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्या आहेत. हा तानसेन वंशातील अकरावा पुरुष होय. याचा

आवाज मोठा असून जोरकस होता; व याची ध्रुवपद म्हणण्याची पद्धति चित्ताकर्षक होती. हा इ. स. १९२७ मध्ये कलकत्त्याजवळ एका प्रसिद्ध व धनिक जमोनदाराच्या नोकरीत असतां कालवश झाला.

दौलतखां.

हा ध्रुवपद गायक जयपुराकडोळ. ह्याचें घराणेंच गायकांचें असून फार प्रसिद्ध होतें हा ही विद्या आपल्या घरीच शिकला. ह्याचा आवाज जोरकस, म्हणण्याची ढब चांगली ह्यामुळे त्याचा मोठा लौकिक झाला. पुढे हा कांहीं वर्षे मुंबईच्या एका गानप्रिय व्यापाऱ्याजवळ होता. ह्याच्याजवळ ध्रुवपद चीजांची भरती फार असे. महाराष्ट्रात प्रसिद्धि पावलेले अलादियाखां ह्यांचा हा चुलता होय हा इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

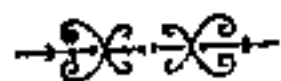
केशवबुवा आपटे.

हे घराणेदार गवई आहेत. हे इंदुरास राहतात. ह्यांची गायकी ध्रुवपदाची आहे. ग्वालेरचे प्रसिद्ध ख्यालगायक बाळासाहेब गुरुजी यांचे हे मातुल. हे दिसण्यांत स्वायदार, व ह्यांचा आवाज फार मधुर आहे. ज्यास ध्रुवपद गायन आवडत नाही, त्यास घटकाभर ध्रुवपद गायन ऐकण्यात लावण्याची मोहनी ह्यांच्यामध्ये आहे. ह्यांची ध्रुवपद गायनाची पद्धति फार चित्ताकर्षक आहे; म्हणुन गेल्यावेळीं तेथील महाराजांनी त्यांचें गाणें करून त्याचा योग्य सन्मान केला व त्यांस सिंहाच्या तोंडाचें सोन्याचें कडें चक्षुंस दिलें ह्यांची शिष्यशाळा घरीच आहे. ह्यांचे चिरंजीवहि ध्रुवपद गायनांत तयार झाले आहेत.

गोपेश बानर्जी.

हे बंगालमधील एक नामांकित ध्रुवपदीये आहेत. यांनी गायनावर कांहीं पुस्तकेहि लिहिली आहेत व नोटेशनसह चीजा लापून प्रसिद्ध केल्या आहेत. हे तिकडील एका मंगीत शाळेचे मुख्याध्यापक आहेत. यांचें गायन फारसे मनोवेधक आहे असें नाही

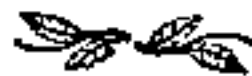

ख्यालगायक.

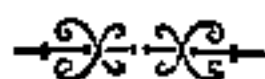
गुलाम रसूल.

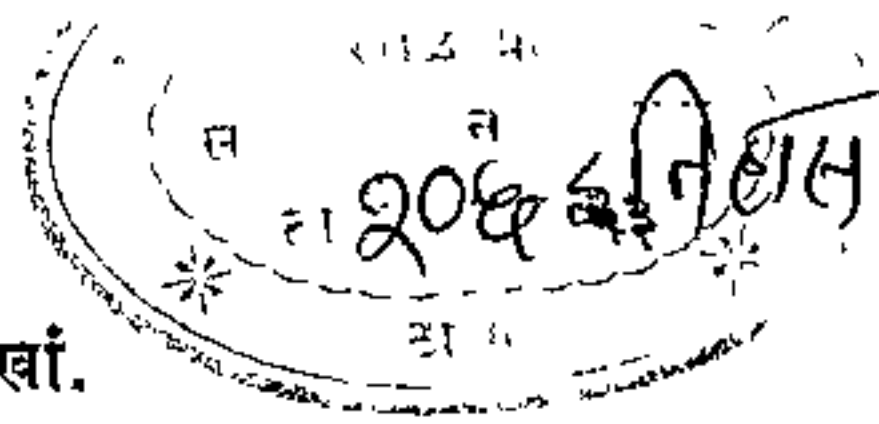
ख्यालगायनप्रवर्तक जे गायक झाले त्यांपैकी हे एक होते. याना ध्रुवपद-गायकी चांगली चेतच होती, परंतु गायनास नाविन्य येण्यासाठी ख्याल रचून त्याचें गायन सभ्य समाजांत प्रसृत करावें ही त्यांची मनीषा. ती इच्छा त्यांनी आपल्या आयुष्यांत पुरी केली. हे लखनौचे राहणारे होते, व त्यांच्या वेळचे लखनौचे नवाब आसफउद्दौला यांच्या नोकरीत होते. एकदां त्यांस नवाबाचा दिवाण नवाब हसन रजाखा यांच्याकडे गाण्यास जाण्याची पाळी आली. तेथें दिवाणानें त्यास चांगल्या रीतीनें वागविलें नाहीं. हा अपमान सहन न होऊन त्यानीं दरबारची नोकरी सोडिली ! दिवाणास वाटलें हे गवई ! गुलाम रसूलखांस वाटलें कीं, मजसारखा गुणी व कलावंत या रियासतींत तरी दुसरा खास नाहीं ! यामुळें त्यानीं नोकरी तर सोडिली; एवढेंच नव्हे तर लखनौ हें गांवहि सोडून ते परठिकाणीं राहण्यास गेले. त्यांचें गाणें फार अप्रतिम व मधुर असे. त्यांच्या गाण्यास बुलबुल पक्षी लुब्ध होऊन तेथें जमत, अशी आख्यायिका चालत आली आहे. हे दीर्घायुषी होऊन इ. स. च्या अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले. ख्याल नायकांत हे शेवटले नायक असें ह्यास समजत असत. त्यांस गुलाम नवी नांवाचा मुलगा होता. त्यानेंच पुढें टप्प्याचें गाणें नवें काढून त्यांत अलौकिक कीर्ति संपादन केली.

मीयां शक्करखां.

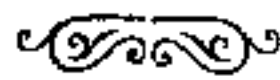
हा एक प्रसिद्ध ख्याल-गायक लखनौत रहात असे. प्रसिद्ध ख्यालगायन-प्रवर्तक जे गुलाम रसूलखां त्याजपार्शी हा ख्यालगायन शिकला. ह्याचें गायन-प्राविण्य व हुषारी पाहून गुरूनीं आपली मुलगी त्यांस देऊन ह्या शिष्यास आपला जावई केलें. बडे महमदखां म्हणून पुढें जे प्रसिद्धीस आले तो ह्यांचाच मुलगा महमद. हे वयातीत होऊन लखनौ येथें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले.

बडे महंमदखां.

याच्या वडिलांचे नाव शक्करखा. हे लखनौ येथे रहात होते. याचे वडील उत्तम गायक असून ख्यालाचे गाणे प्रचलित करावे अशी याची इच्छा होती. महंमदखां आपल्या वडिलांजवळ गायनविद्या शिकले. ख्यालियास तानेची तयारी चांगली असावी लागत ही तयारी त्यांनी उत्तम केली होती. त्यावेळी त्याच्यासारखी तान कोणाची नव्हती म्हणून त्याची प्रसिद्धी फार झाली होती. ख्यालगायनांत त्यांच्या-सारखा गवई नाही म्हणून आलिजाबाहदूर दौलतराव शिंदे यांनी महंमदखांस दरबार गवई नेमले. नथथन परिवक्षाचे नातू प्रसिद्ध ख्यालगायक हद्दूखा व हस्सूखा त्यावेळी ग्वालहोस होते. महंमदखांच्या घराण्याचे व नथथन परिवक्षाच्या घराण्याचे वाकडे असल्याने हद्दूखा व हस्सूखा यांस महंमदखांने गाणे शिकविले नाही. इतकेच नव्हे तर आपले गाणे त्यांस ऐकूही दिले नाही. महंमदखांचे गाणे चोरून ऐकून त्या बंधूद्वयांनी त्यांच्याशी सामना केला व वादवा मिळविली. त्यामुळे चिडून जाऊन त्यांनी ग्वालहेरची नोकरी सोडून रेवा दरबारांत नोकरी धरिली. हे स्वभावाने खुनशी होते. ग्वालहेर दरबारात नोकरीवर असता हे हत्ती-वर बसून दरबारांत जात असत, असा त्यांचा बडेजाव होता. याच्या गायकीची व तानबाजीची तरकीब विलक्षण होती असा त्यांचा लौकिक आहे. हे बघातीत होऊन रेवा सन्धानात वारले त्यांस चार मुलगे होते.

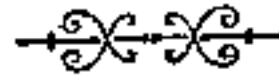
अहमदखां.

हा शक्करखांचा मुलगा व महंमदखांचा बंधु होय. हा ख्यालगायन आपल्या वडिलांजवळ शिकला. याच्या गायनांत रागाची शुद्धता कायम राही, व ख्यालगायनाचे नियम याच्या गायनांत कधी मोडले जात नसत. याला बडे महंमदखां यांच्यासारखी तान साधली नाही, हे खरे; पण याच्या गायनांत राग-नियम उत्तम सभाळले जात, म्हणून संगीत शास्त्रज्ञांची याच्यावर फार मजी असे. हा लखनौ येथे रहात असे. हा मोठा नम्र व चालीरीतीत सभ्य होता. याने अनेक शिष्यांम आपली विद्या शिकविली. हा चांगला वयातीत होऊन एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाला.

कुतुबअली.

हा बडे महंमदसांचा औरस मुलगा होता. त्याला आवाजाची देणगी होती. शिक्षण प्रत्यक्ष बडिलाजवळ झालें होतें. त्यामुळें ख्यालगायनांत ह्याची चांगलोच कीर्ति झाली हा स्वभावानें चांगला असून मनमिलाऊ होता हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

मुनवरखां.

लसनीचे प्रसिद्ध ख्याल-गायक बडे महंमदसा चांच्या राखेचा हा मुलगा ह्याला गायनाची नालीम बापाकडून मिळालेली तेव्हां ह्याच्या कलेबद्दल निराळी शिकारस नको. ह्याचें ख्यालगायन लोकरजनकारी असे हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

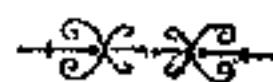
मुबारकअलीखां.

लसनीचे प्रसिद्ध ख्याल-गायक बडे महंमदसा ह्याच्या राखेचा हा मुलगा. हा दिसण्यांत शोकदार असून ह्याची विद्या प्रत्यक्ष बापाजवळ झाल्याने गान-विर्यंत तो चांगला प्रवीण झाला होता. ह्याचें गायन विलक्षण रंगदार असल्याने त्या वेळच्या लोकांत ह्याची फार चहा असे. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत लसनी येथें कालवश झाला.

मुरादअलीखां.

बडे महंमदसाचा हा सर्वांत धाकटा मुलगा हाहि त्यांच्या गसेपासून झाला होता. हा मोठा बुद्धिमान असून गान-विर्यंत चांगला प्रवीण झाला होता हा बापाचा फार लाडका होता, तेव्हां बापानें आपली कला ह्यास मनापासून शिकविली होती ह्याचें गाणें फार लोकप्रसंत असे. ह्याच्या गायनाचा ढग बापासारखा होता हा लसनी येथें इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला

दिलावरखां.

मुबारकअल्लीचा हा मुलगा म्हणजे बडे महंमदखांचा हा नातू. ह्याला गायनाची तालीम आपल्या बापापासून मिळाली होती. हा आपल्या घराण्याची गायकी मोठ्या डौलाने गात असे. ह्याची गायनाची तरकीब विलक्षण असे. ह्याची तानबाजी वर्णन करण्याजोगी असे. हा वयोवृद्ध होऊन इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या प्रारंभी लखनौ येथे कालवश झाला.

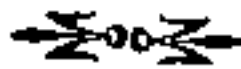
रजवअल्ली.

हा लखनौचा राहणार. हा बडे महंमदखांच्या घराण्याची गायकी गात असे व आपण त्या घराण्याचे शागीर्द असे तो मोठ्या अभिमानाने सांगे. ती गायकी त्याने पुष्कळ ऐकल्यामुळे त्यांत तो चांगला प्रवीण झाला होता. हा इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात मरण पावला.

फजलअल्ली.

बडे महंमदखांच्या घराण्याची गायकी ह्यांस पोंचली होती. ख्यालांत तानबाजीची एक तरकीब बडे महंमदखांच्या घराण्यांत विलक्षण होती, ती ह्याने चांगली हासल केली होती, त्यामुळे ह्याच्या गाण्याची छाप लोकांवर फार पडे. हा इ. स. च्या २० व्या शतकांत मरण पावला.

मेंढूखां.

हा ख्यालगायक, लखनौच्या फजल अल्लीच्या बहिणीचा मुलगा. ह्याला ख्यालाची गायकी आपल्या मामापासून मिळाली होती हा ख्याल गायनांत चांगला तरबेज झाला होता. परंतु हा आपल्या मामाची गायकी गात नसे. ह्याने आपला जबडा तयार केला होता; व तशा तामा तो घेत असे. हा प्रकार नवा असल्याने लोकांस तो फार आवडे. हा लखनौ येथे इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या प्रारंभी कालवश झाला.

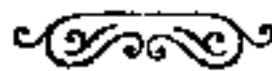
मीयाजानि.

लखनौचा नवाब आसकउद्दोला (१७७५-१७९०) ह्याच्या नोकरींत हे होते. हे अप्रतिम ख्यालगायक असत लखनौच्या नवाबाच्या दिवाणानें ह्याचा अपमान व पाणउतारा केल्यामुळें हे नवाबाची नोकरी व लखनौ शहर सोडून परठिकाणीं राहण्यास गेले. हे विलक्षण स्वाभिमानी होते. हे चांगले वयार्त त होऊन इ. स. च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले.

शादीखां.

हा ख्यालगायक मीरत येथील राहणारा ह्याची ख्यालगायकीबद्दल फार प्रसिद्धी असे. ह्याची तान चांगली तयार असे. बडे महंमदखांपासून ख्यालांत तानबाजीची आवड लोकांस लागल्यामुळें ख्यालगायकांस तान तयार करणें भागच पडे. ह्याचें गायन लोकांत फार प्रिय असे. हा. इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला

मुरादखां.

हा प्रसिद्ध व लोकप्रिय गायक मीरत येथें राहत असे. ह्याची ख्यालगायकी-बद्दल फार तारीफ असे. ह्यानें बडेमहंमदखांच्या घराण्याची गायकी चांगली संपादन केली होती. हा आपल्या वेळी मोठा लोकप्रिय गायक असे. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला.

सुलेमानखां.

मुरादअल्लीखां हा बडे महंमदखांचा सर्वांत धाकटा मुलगा, त्याचा मुलगा हा सुलेमान. हा रजबअल्लीखांचा शागिर्द. ह्याला आपल्या उस्तादाकडून ह्याच्या घराण्याची गायकी मिळाली होती. ह्यानें चांगली मेहनत घेऊन आपली घरची विद्या जतन केली. ह्याची तान फार तयार असे ह्याच्या गुरुची ह्याच्यावर फार मर्जी असे हा स्वभावानें गरीब होता म्हणून लोकप्रिय झाला होता. हा जुन्या-तऱ्हेनें ख्याल तानपलट्यासह गात असे; ह्यावरून पूर्वीचे मोठाले गायक कसे गात असतील ह्याची कल्पना याच्या गाण्यावरून येई हा इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

यांचा इतिहास

बडे मुजेखां.

हे नामांकित गवयी लखनौचे राहणारे. उत्तम हिंदुस्थानी ह्याची आपल्या कलेबद्दल चांगली कीर्ती होती हे ख्याल गात असत. ह्यांचा आवाज चांगला असून गायनपद्धति तारीफ करण्याजोगी होती. ह्याच्या आईचा बाप सुलेमानखा हा बडे महमदखांच्या घराण्यांत शिकला होता म्हणून नातवास ती गायकी परंपरेने मिळाली होती. हे इ. स. १८१२ च्या सुमारास कालवश झाले.

मौजखां.

हा प्रसिद्ध ख्यालगायन तिरवनचे येथे राहत असे. ख्यालगायन ज्याने शिष्ट लोकांत प्रचलित केले व जो ख्यालगायनातील एक नायक समजला जातो, असा जो गुलाम रसूल ह्याच्या बहिर्णाचा हा मुलगा. हा आपल्या मामाजवळ ख्यालगायन शिकला. ख्यालगायन लोकप्रिय व्हावे म्हणून भाच्यास मामाने शक्य तों उत्तम ख्यालगायकी शिकविली होती. हा नामांकित ख्यालिया इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

करीमखां.

हा पंजाबचा राहणारा. हा ख्यालगायन ह्या कलेत फार प्रवीण होता. ख्यालगान पुढे येऊन ध्रुवपद-गायकी मार्गे पडावी अशी ह्याच्यावेळी गायकांची मनीषा होती त्या हेतूने ह्यांनी ख्याल गायकी मोठ्या परिश्रमाने तयार केली होती हा प्रसिद्ध ख्यालगायक इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वारला.

भखनखां.

हे एक अप्रतिम ख्यालगायन म्हणून त्यांची प्रसिद्धी आहे. ख्यालगायन शिष्ट समाजांत प्रसृत करणारांपैकी ज्या प्रसिद्ध व्यक्ती होऊन गेल्या त्यांपैकीच गुलाम रसूलखां एक होते. भखनखां यांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करले होते शकर-खाची व त्यांची गायनविद्येमध्ये मोठी चुरस असे. याच्या मुलाचे नांव नथ्यन-बीगबक्ष. हे राहणारे लखनौचे. हे पिढीजाद गायकघराण्यांपैकी होत हे स्वभावाने नम्र व मनमिळाऊ होते. त्यांच्या घराण्यांत पूर्वी ध्रुवपदगायकी होती. पण

लोकांस त्या गायनाचा कटाळा आल्याने नवी पद्धति शिकून लोकांचे रंजन करणे व पैसा मिळवावा या हेतूने त्यांनी ख्यालगायकीचा अभ्यास करण्यासाठी गुलाम रसूल यांचे शिष्यत्व पत्करले होते. गुलाम रसूल ध्रुपदगायकीत निष्णात होते हे सर्वप्रसिद्ध आहे. गायनांत नवा ढंग पैदा करून लोकांत प्रसिद्धी मिळवावी अशी गुलाम रसूल यांची मनीषा होती ती यांच्या कर्तबगारीने सफल झाली आणि शंकरसाई व मखनसाई यांच्यासारखे शिष्य त्यांस मिळाल्याने त्यांचा हेतु सफल झाला.

नथथनपीरबक्ष.

हे मूळचे लखनऊचे गहणार. हे ख्याल गात असत. प्रसिद्ध मखनसाई ह्यांचे हे पुत्र. शंकरसाई व मखनसाई यांच्या गाण्याच्या चुरशीमुळे वांकडे होते. नथथन पीरबक्ष ह्यांच्या मुलास शंकरसाईंच्या घराण्यातील किंवा त्यांच्या पक्षातील लोकांनी मूठ मारून ठार केले असा त्या वेळी प्रवाद होता; म्हणून आपले लहान दोन नातू हद्दु व हस्त ह्यांस घेऊन हे लखनौ सोडून ग्वालोरिस येऊन राहिले. हे इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात वारले.

कादरबक्ष.

हा नथथनपीरबक्षचा मुलगा. ह्यास बापाने ख्याल गायकीची तालीम देऊन तयार केले. ह्याचा आवाजहि चांगला होता घरचे वळण, तेव्हा ह्याची गायक म्हणून चांगली प्रसिद्धी झाली. यामुळे विरुद्ध पक्षाच्या लोकांस ह्याचा लौकिक सहन न होऊन त्यांनी ह्यास मूठ मारून ठार केले, अशी दंतकथा आहे. ह्यांतील सरे सोटेपणा आज कसा सांगता येईल. ह्यास दोन मुलगे होते. हा आपल्या चापाच्या देसत भरज्वानीमध्ये वारला तेव्हा ह्याच्या बापास दुःख होणे ताह-जीकच आहे. श्री दौलतराव शिंदे ग्वालोरच्या गादीवर होते त्यावेळी हा ग्वालोर दरबारचा गायक होता.

भीयां हस्तूखां.

भीयां हस्तूखां हे कादरबक्ष ह्याचे मुलगे व नथथन पीरबक्ष ह्यांचे नातू होते. ह्याचे वडील पूर्ववर्त्यांत वारल्यामुळे ह्याच्या आजाने ह्यांचे संगोपन केले. ह्यांचा

आवाज पहाडी गोल व गोड होता. ह्यास आवाजाची देवाची देणगी होती असे म्हणतात ह्यास त्यांच्या आजाने गायनकला उत्तम प्रकारे शिकवून रुखाल-गायनात त्यांस प्रवीण केले. हे लखनौचे राहणारे परंतु ह्याचा बाप तेथे वारल्याने ह्यांचा आज्ञा भ्याला व हस्तूसां व हद्दूसां या दोन नातवांस घेऊन भालेरीस आला. त्या वेळीं श्रीमंत दौलतराव शिंदे गादीवर होते दौलतराव गायनप्रेमी व हस्तूसां व हद्दूसां पूर्ववयांत म्हणून महाराजांनी बडे महंमदबास दरबारगावची नेमिले ते तर हिंदुस्तानप्रसिद्ध गवय्ये. एकवेळ ह्या दोघां भावांचे गाणे ऐकून दौलतराव म्हणाले “ मला महंमदसांचे गाणे व ताना फार आवडतात ” तेव्हा नथथनपीरबक्ष म्हणाले “ महाराज महंमदसांचे गाणे माझ्या नातवांनी ऐकल्यास ते तसे गातील ” महाराजांची हस्तू-हद्दूवर मोठी मर्जी असल्याने महंमदसांचे गाणे महाराजांच्या रुपेने ह्यास सहा महिने ऐकण्यास मिळाले. नथथनपीरबक्षाने महाराजांस विनंति केली की, माझे नातू महंमदसांशी सामना करण्यास आतां तयार आहेत ” तेव्हा महाराजांनी मोठा दरबार भरवून महंमदसांस गाण्यास बसविले त्यांचे गाणे नेहमीप्रमाणे अप्रतिम झाले. सगळ्यांनी वाहवा केलीच. पुढे महाराज म्हणाले “ नथथनपीरबक्ष तुझे नातू कसे गातात हे आम्हांस व या दरबारी मंडळीस ऐकीव तर सरे ” तो हात जोडून म्हणाला “ महाराज, हे बडे, माझे नातू छोटे, तथापि महाराजांची इच्छा असल्यास तेहि गातील, पण अशा गाण्यापुढे मुलांची काय छाप पडणार ! आपला हुकूम तर गाण्यास बसवितो.”

असे बोलून हस्तू व हद्दू ह्यांस गावयास बसविले. त्यांनी आपल्या घरचे गाणे व सहा महिने ऐकून तयार केलेल्या महंमदसांच्या ताना ह्यांचा मिलाफ करून असे जोरकस पण डौलदार गाणे गायिले की, वाहवांचा वर्षावच झाला महंमदसां उताराला लागलेले व हे बंधुद्वय ऐन उमेदीमधील; तेव्हा ह्यांच्या गाण्यास महंमदसांपेक्षा रंग चढला; महाराजहि खुश झाले, व दरबार मंडळीहि आश्चर्यचकित झाली नथथनपीरबक्षास धन्यता वाटली झाले. नथथनपीरबक्षाचे वजन दरबारांत वाढले व महंमदसांचे पारडे खाली झाले हा दगा झाला आहे व आपली किंमत कमी होणार ह्या द्वेषाने चिडून जाऊन एकदां एका मैफलीत हस्तूसांची महंमदसांने तारिफ करून ज्या मीया मल्लाराच्या चीजेम ‘कडकबिजलीची तान’ आहे ती चीज म्हणण्यास फरमाव केली. हस्तूसां तरुण, त्याच्या ध्यानांत कपटभाव आला नाही त्यांनी चीज सुरू केली. अस्ताई अंतरा चांगला घोकून म्हटल्यावर तानबाजीस सुरुवात केली कडकबिजलीच्या

तानेची जागा घेतांच मोठ्या जोराने ती तान घेऊन महमदखांकडे पाहिले तेव्हा महमदखां म्हणाले “ बेटा ठीक और एक दफे लेव; ” तेव्हा हस्तूखांने मोठ्या जोराने ती पुनः घेतली पण काय, त्या बरोबर डाव्या आंगाची फासळी बर चढली व रक्ताची गुळणी आली; नथथनपीरबक्षान शेल्याने ती बांधून म्हटलें “ बेटा आज तरी मरावयाचें उद्यां तरी मरावयाचें ! तर तान घेऊनच मर, नसा मरूं नकोस तुझे नांव तरी होईल ” नातवाने महमदखांचे कपट ओळखून धिडून जाऊन सही सही तान घेतली । श्रोतृमंडळींनी वाहवा केली. पण काय हस्तूखां खाली पडले व लगेच गतप्राण झाले । नथथनपीरबक्ष ह्यास फार दुःख झालें; भावास तर आकाश कोसळल्यासारखें झालें । पण उपाय काय, असला तयार झालेला हिरा लोपला, तेव्हा लोकास फारच वाईट वाटलें; कांहीं तर भरदुवारांत ढळढळा रडले. सगळारासहि फार खिन्नता आली; अशा ह्या गाण्याचा प्रसंगच न घेता तर असा खेदजनक प्रकार न घडता असेंहि त्यांस वाटलें कांही लोकांस महमदखावद्दल मनांत त्वेष आला. कांहीं प्रेमळ लोकांस ही रामलक्ष्मणाची जोडी फुटली म्हणून दुःख झालें. एकदरीत त्यावेळीं ग्यालेगीस आनंद व उत्साह मावळून लोक हवालदिल झाले होणारापुढें कोण काय करणार ?

तोड मिटून तान घेणें ही हस्तूखांच्या गाण्यांतील एक खुबी होती ती फार कोणास साधली नाही. हे फार प्रेमळ स्वभावाचे होते. ह्यांनी पुष्कळ शिष्य तयार केले होते. ह्यांचे आपल्या भावावर विलक्षण प्रेम असे. इ. स १८५१ च्या सुमारास हे दिवगत झाले. ह्यांस एक मुलगा होता

मीयां हद्दूखां.

हिंदुस्थानप्रसिद्ध गायक मीयां हद्दूखां हे मूळचे लखनौचे गव्हरारे. ह्यांच्या आजार्चे नांव नथथनपीरबक्ष. वडिलांचे नांव कादूरबक्ष भावांचे नांव हस्तूखां व चुलत भावांचे नांव नथवेळां ह्यांस ख्यालगायनाची गायकी त्यांच्या आजोबांचे शिकविली, कारण त्यांचे वडील हे लखन असतांच वारले होते. ह्यांच्या कुळास शिंदेसरकारचा चांगला आश्रय होता. श्रीमंत दौलतराव महाराजांची ह्या मुलांवर व त्यांच्या आजोबांवर फार कृपा होती. पण महाराजांच्या वेळीं हीं बुलें नुकतीं उमेदींत येत चाललीं होती, म्हणून महाराजांनीं त्या वेळीं हिंदुस्थान-प्रसिद्ध गवैर्या बडे महमदखां ह्यास नोकरीस ठेविलें होतें. त्याची तानबाजी

यांच्या इतिहास

विलक्षण होती. त्यांत तो अद्वितीय होता तेव्हां महाराजांनी नथथनपरिचक्ष ह्यास विचारलें “मीचां अशी तानबाजी तुझ्या नातवास येणार नाही का” तो म्हणाला “तशी तानबाजी माझे नातु गातील पण त्यांनी ती निदान सहा महिने ऐकिली पाहिजे महमदखां माझ्या नातवास ती शिकविणार नाही येवढेंच नाही तर ऐकूनहि देणार नाही.” तेव्हां, ‘त्यांचें गाणें चाललें असतां तुझ्या नातवांनीं पलंगाखालीं लपून बसावें व ऐकावें,’ अशी महाराजांनीं युक्ति सुचविली. ती त्यास पसंत पडून महमदखांचें गाणें हद्दू व हस्सू ह्या दोघां भावानीं सहा महिने ऐकिलें व घरीं खूप मेहनत करण्याचा सपाटा चालविला. सहा महिन्यांनंतर नथथनपरिचक्षानें महाराजास विनंति केली कीं आमची तयारी आहे. वाटेल तेव्हां हुकूम व्हावा. एके दिवशीं महमदखांचें गाणें सपतांच महाराजांनीं नथथनपरिचक्ष ह्यास हुकूम केला कीं, “तुझ्या नातवांचें गाणें मला आतां ऐकावयाचें आहे” तेव्हां हद्दू व हस्सू हे तरणे गवयी गावयास बसले. प्रथम ध्रुवपदअंगाचे मोठाले ख्याल विलंबितलयीत सावकाश गाऊन नंतर त्या तरण्याचांड बंधुद्वयानें महमदखांच्या तानांची अशी हुबेहुब नकल केली कीं, सर्व दरबार मडळी व खुद्द महाराज खुष झाले. त्याबरोबर महमदखां चिडले व म्हणाले “काहीं दगलबाजी झाली आहे. नाहीतर बिशाद काय हीं पोरें माझ्या बिकट ताना हुबेहुब घेऊ शकतील” त्यावेळेपासून ती तानबाजी ग्वालेरगायकींत शिरली. महमदखां नोकरां सोडून गेले, व हद्दू, हस्सू व नथथेसा ग्वालेर दरबारचे नोकर झाले ह्या तिघा भावास पांच-पांचशें पगार होता. पुढें जबाजीराव महाराज गादीवर आल्यावर त्यांसहि गायनाचा नाद लागला. ते गायनप्रेमी व गानमर्मज्ञ होते. ते स्वतः गान असत रात्री देवाचें भजन करीत तेव्हां हद्दू, हस्सू व नथथेसां बगैरे सर्व गवई भजन करण्यास उभे रहात. हद्दूखां हिंदूप्रमाणें दिसत. कारण त्यांनीं दाढी राखिली नव्हती व प्रसंगविशेषीं ते कपाळास गंधहि लावीत असत. एकदा जबाजी महाराज सवाई रामसिंगाच्या भेटास गेले तेव्हां त्यांनीं आपली गवयी मंडळी बरोबर नेली होती. महाराज रामसिंग महाराजास विनोदानें म्हणाले “मी दोन गुलाबाचीं फुलें बरोबर आणिलीं आहेत” जयपुगास हद्दूहस्सूची गाणी झालीं. रामसिंग महाराज व जबाजी महाराज बसले व पुढें तत्कामध्यें बक्षि-साच्या जिनसा ठेविल्या शिफारस करावयाची व त्याप्रमाणें ह्या बंधुद्वयांनीं गाव याचें. ते पसंतीस उतरलें म्हणजे बक्षीस उचलावयाचें. ह्याप्रमाणें अनेक बक्षिसे

त्या बहुदुयानी भिळविलीं. उभयतां महाराज फार सुष झाले. दरबारी मंडळी, मान-
करी, कामगार व दरबारचे गवयी संतुष्ट झाले. जयपूर व ग्वालेर येथील गवयांची
एक प्रकारची चुरस असता एकमताने ग्वालेरचे गायन अप्रतिम असा सर्वांचा
अभिप्राय पडला. ह्यावद्दून हद्दूसां कसे गात असतील ह्याची कल्पना येईल.
हद्दूसांचा आवाज हस्तूसां सारखा जात्या चांगला नव्हता. परंतु मेहनतीने व
विलक्षण कसरत करून त्यांनी तो कमावला होता. कांहीं कारणामुळे जयाजी-
राव महाराजांची हद्दूसांवर अवस्था झाली तेव्हां ते ग्वालेर सोडून लखनौस
जाऊन राहिले. लखनौस असतां कसरत करीत असतां ते अशा जोरकस ताना
घेत की, एकदा त्यांच्या सरदार मित्राचा तळमजल्यावर बांधिलेला घोडा दवा-
सन पायबंद तोडून पळाला ही गोष्ट लखनौचे लोक अद्याप सांगतात व ती
जागा मोठ्या प्रेमाने दाखवितात प्रस्तुत लेखकास ती जागा पाहण्याचा सुयोग
तो लखनौस गेल्यावेळीं आला श्री जयाजीराव महाराजांचा राग कमी झाल्यावर
त्यांनी आपला कामगार पोतनोस ह्यास पाठवून त्यांस परत आणविले मीयां
रोज ६ तास घरी कसरत करीत. कोणी म्हटले “ इतकी कसरत आतां कशास ? ”
तर ते म्हणत “ मी म्हातारा झालों असें लोकानी म्हणावे पण माझे गाणे म्हातारे
झालें असें म्हणू नये. ” ते स्वभावाने फार साधे होते. पगार महिना संपण्यापूर्वी
संपला तर ते राजवाड्यांत जाऊन आपण आल्याची महाराजांकडे बरी लावीत
तेव्हा महाराज हसून म्हणत की, “ बहुधा पगार संपला असेल; बोलवा वर ”
असें म्हणून त्यांचे गाणे ऐकत खूष झाले म्हणजे ओझळीने त्याच्या आगावर
रुपये फेंकीत. ह्यांत महाराजांच्या मार्मिकतेचा अथवा उदारपणाची कशाची
तारीफ करावी हे लेखकास समजत नाही कसरतीच्या वेळी कोणीहि ऐकण्यास
बसला तर त्याची ते फिकीर करीत नसत शंभर रुपयाच्या पांच चळका करणे
त्यांस माहित होते. कोणी प्रत्येक चळक पचविसाची करून जर त्याच्यापुढे चार
चळका मांडिल्या तर ते म्हणत “ वीस रुपये कमी पडले ते कोणी घेतले सांगा ! ”
हस्तूसां वारल्यावर कितीएक दिवस त्यांस चैन पडले नाही व त्यांचे गाणे फिकें
बाहू लागले. एकदां ते कलकत्त्यास गेले ह्यांचा नावलौकिक फार मोठा; तेव्हां
गाण ऐकण्यास अतोनात गर्दी लोटली. ह्यांनी विलंबित लयीचे ख्याल सुरू केले
पण तेथील लोकांस ध्रुवपद ऐकण्याची गोडी; ख्यालाच्या ताना कानी येनांच
लोक उठून गेले, व मैफलीचा बेरंग झाला मीवांही खट्टू झाले. पण त्यांचा
मित्र दुसरे दिवशी त्यांकडे जाऊन म्हणाला “ मीयां आपण सिन्न होण्याचे

कारण नाही. येथील लोकांस ख्याल ऐकण्याची सवय नाही, त्यामुळे तुमचे गाण्याचे मर्म त्यांस कळणार नाही. आपण एक तात्यांतील विलंबित लयीचे ख्याल ध्रुवपदे म्हणून गमकाच्या ध्रुवपदास शोभणाऱ्या ताना घ्या म्हणजे आपले गाणे लोकांस पसंतीस येईल." हा सल्ला पसंत पडून मीयांनी तसे केले. मग काय त्यांचे अनेक मुजरे होऊन त्यांची वाहवा झाली.

प्रपंचाचा भुंगा पाठीमागे लागल्यास कसरत करण्यास वेळ मिळणार नाही व विद्या परिपूर्ण होऊन त्यांत प्राविण्य संपादितां येणार नाही, या हेतूने त्यांनी लग्न उशीरा केले. पहिल्या कुटुंबापासून महंमद व रहिमत हे दोन मुलगे झाले. दुसऱ्या कुटुंबापासून दोन मुली झाल्या. एक इनायतखांस दिली व दुसरी बंदेअलीखांस प्रसिद्ध बिनकार यास दिली होती. ह्यांनी अनेक शिष्य तयार केले त्यांत हिंदूचा भरणा जास्त आहे. त्यांचे कारण ते असे सांगत "मुसलमान शिष्य माझे नांव न सांगतां आपल्या वडिलांचे नांव सांगेल. हिंदूमध्ये नांव घेण्याजोगा गवई नसल्याने ते शिष्य माझेच नांव सांगतील." जयाजीराव महाराज जेव्हां पढरपूरच्या यात्रेसाठी गेले त्यावेळी त्यांचा मुक़्क़ाम पुण्यास काळूराम मनसा-राम याच्या वाड्यात होता. मीयां हद्दूखा जयाजीमहाराजांचरोबर होते त्या वेळी त्यांचे एक गाणे पुण्यास होऊन ग्वालेरच्या हद्दूखाचे गायन म्हणजे काय ह्याची ओळख त्या वेळच्या लोकांस पटली होती. अनेक मार्मिक वृद्ध लोक त्यांच्या गायनाची तारीफ पुढील पिढीतील लोकांस कौतुकाने करित असत. म्हातारपणी त्यांच्या कमरेखालील अग लटकें पडलें होतें. गाण्यास दरबारांत त्यांस उचलून आणावे लागे. मरणापूर्वी महिनाभर त्यांची सहा तासांची कसरत कायम होती थोरला मुलगा त्यांच्या देखत वारल्यामुळे त्यांना धक्का बसला व पुढे ते इ. स १८७६ च्या सुमारास वारले. ह्यांच्यासारखा गवई ग्वालेरीसच नव्हे तर हिंदुस्थानांत आजवर झाला नाही असें तज्ज्ञांचे मत आहे. त्यांच्या मरणाची बातमी ऐकतांच जयाजीराव महाराज म्हणाले "माझा दौलतीचा एक सांवळ ढासळला" एक आठवडाभर ते अगदी उदास व सिन्न होते त्यांचे नांव अद्यापि गायन विषयात उपमानपद होऊन बसलें आहे.

दरबारी कानडा, तोडी, चिहाग, मीयांमह्लार, यमन मालकौस वगैरे राग त्यांच्या आवडत्या रागांपैकी होते. त्यांच्या गाण्याची पद्धति म्हणजे प्रथम एखाद्या रागातील विलंबित लयीचा ख्याल घेऊन त्याची प्रथम स्थायी सावकाश, माठ्या पण मधुर आवाजाने म्हणावयाची, मग अंतरा गावयाचा, पुनः स्थायी व मग

अंतरा असे दोनवार झाल्यावर स्थायीच्या चीजेचें पहिलें वाक्य गाऊन आला-
पास आरंभ करावयाचा, नंतर बोलतांना व नंतर ताना असा क्रम असे. त्या-
नंतर जलद लयीचा त्याच रागांतील ख्याल गाऊन जलद ताना घेत; त्या अशा
कीं, श्रोते त्यांच्या गळ्याची तारीफच करीत रहात. लय इच्छेप्रमाणें वाढवून
आपल्या तयारीचें प्रदर्शन करीत. शेवटली तान म्हणजे तार सप्तकांतील स्वरांचा
श्रोत्यांच्या कानावर मधुर आवाजांचा गडगडाट. त्याबद्दल कितीहि लिहिलें तरी
तें थोडेंच होणार ।

त्याच्या शिष्यशास्त्रेन तें वळण राखिलें म्हणण्यास हरकत नाही. पण आतां
काल पालटला. त्याच्या शिष्यसंप्रदायापैकीं असें मोठ्या डौलानें सांगणारे गायक
गावयास बसले म्हणजे स्थायी कशीतरी शेवट्यास लाऊन, अंतःक्रियास सक्षेप देऊन
तानवाजीचे भुरके मारण्यास सुरवात करितात । जुन्या गोष्टीचा कटाळा व
नव्याची आवड ही एकच गोष्ट त्यांच्या बाजूचें समर्थन करील. पण मग
आमचा जुना धराणदार सांप्रदाय असें मात्र म्हणता येणार नाही कारण हा
नवा सांप्रदाय 'स्वकपोल' ठरतो.

मीयां नथ्येसां.

मीयां नथ्येसां हा लल्लनौचा राहणारा. मीयां हद्दूसांचा हा चुलत भाऊ. याचा
गावनाचा अभ्यास हद्दूहस्तू बरोबरच होता. ख्याल गावनामध्ये ह्यानें
चांगला लौकिक संपादिला होता. हद्दूसां, हस्तू व नथ्येसां हे तिघे बघु मोठ्या
प्रेमानें वागत असत श्रीमंत जयाजीगव महाराजांनीं गायनगुरू म्हणून नथ्येसाचा
गडा बांधिला होता एकदां महागज व ही गवय्ये मडळी बसली असतां नथ्ये-
सांनीं विनंति केली कीं, 'महाराज आपण मजला गुरू समजतां पण माझा
इतमाम इतर गवय्याप्रमाणेंच ठेवितां हें कसें ?' महाराजांचें औदार्य कर्णाप्रमाणें
होत असें त्या वेळचे लोक म्हणत असत त्या त्यांच्या औदार्यास साजेसाच
त्यानी हुकूम फर्माविला. दुसरे दिवसापासून नथ्येसांच्या दारात हत्ती बांधिला
व त्याचा खर्च दौलतीतून चालू केला । नथ्येसां त्या दिवसापासून राजवड्यांत
हत्तीवर बसून गावयास जात असत. एकदां नथ्येसांचें गाणें ऐकून महाराज
खूष झाले हें ध्यानीं येताच नथ्येसानें अर्ज केला कीं, 'महाराज आमच्या घरचीं

भाडी पितळेची असतात व त्यांतूनच ह्या असल्या गळ्याला आम्ही रोज पाणी पाजितो' महाराज नुसते हसले, पण कांहीं बोलले नाहीत दुसरे दिवशीं नथथेसाच्या घर्ग्यां चांदीच्या भांड्याने भरलेली गाडी आली ! ती पाहतांच खासाहेच चकित झाले व मनांत ओशाळलेहि ! मग भेटीचा योग आल्यावर म्हणाले, ' महाराज आमची कट्टर आपणासारखी कोणी करणार नाही आपली धन्य आहे. आपण खरे गुणज्ञ आहांत.' अशा प्रकारें महाराज ह्या गवयांचें कोड पुरवीत असत. महाराज रात्रीं भजन करीत, त्यांत हे त्रिवर्गबंधु सामील होत; येवढेंच नव्हे तर दाढ्या काढून कपाळास आडवें गंध लावून इतर हिंदूप्रमाणें भजनास उभे राहत ! श्रीमत जया-जीराव महाराज पढरपुरास श्रीविठ्ठलाच्या दर्शनास गेल्यावेळीं ही मंडळी त्यांच्या चरोबर होती. महाराजांस राजकारणाच्या कामानें शीण आला म्हणजे ' विश्रान्ति-घाट नांवाच्या आपल्या वाड्यांत ते रहावयास जात तेव्हां हे त्रिवर्ग बंधु व इतर गवयी मंडळी तेथें जावयाची. त्यांचें जेवणखाण तेथेंच; अहोरात्र गायनाचा सप्ताह सुरू असावयाचा, अशा रीतीनें महाराजांनीं गायनाची इच्छा तृप्त करून घेतली. त्याला कारण हे गवय्ये होत. नथथेसांचा स्वभाव नम्र व मनमिळाऊ असे त्यास मूलवाळ नव्हतें म्हणून त्यांनीं हद्दूसांच्या मेहुणीचा मुलगा निसार यास दत्तक घेऊन आपली सर्व जिनगी व विद्या त्यास दिली. हे वयातीत होऊन ग्वालेर येथें इ. स. १८७० च्या सुमारास कालवश झाले. हद्दूसांस फार दुःख झालें. कारण पहिल्यापासून ते एकमेक मेढ्या प्रेमानें व ममतेनें वागत असत. महा-राजांसहि गुरूच्या निधनानें दुःख झालें हें सांगणें नकोच. अशासारखे अलौकिक पुरुष नेहमीं परमेश्वर जन्मास घालीत नाही.

गुले इमामखां.

प्रसिद्ध मीयां हस्तूसांचा हा मुलगा घरची विद्या तेव्हां त्याच्या गायकीची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे. ह्याचा आवाज गोड व चांगला होता. परंतु योगायोग असा की, हा नामांकित गवई आपल्या भर तारुण्यांत म्हणजे ऐन तीस वर्षाच्या वयात ग्वालेरीस कालवश झाला.

मेंदी हुसेनखां.

हा, प्रसिद्ध ख्यालिये मीयां हस्तूसां, यांचा नातू. ह्याच्या वडिलांचें नांव गुले इमामखां. घरची विद्या, तेव्हां हा त्यांत प्रवीण झाला हें योग्यच आहे ह्याचा आवाज

चांगला व वळण ग्वालेरचें, मग त्याच्या गायनाबद्दल काय विचारावें ? याचा स्वभावहि नम्र होता. हा इ. स. १९२० च्या सुमारास ग्वालेर येथें कालवशा झाला. ह्यानें तयार केलेली शिष्यीण मंगु अद्यापि आहे तिच्या गाण्यावरून तिच्या उस्तादाच्या गायकीची सामान्य कल्पना हल्लींच्या लोकांस होण्यासारखी आहे.

बन्नेखां.

मोयां हद्दूखां लखनौहून ग्वालेरींत येऊन शिंदे सरकारचे दरबार-गायक झाल्यावर काहीं दिवसांनीं एक मुसलमानाचा मुलगा त्यांना भेटला त्याची चेहरेपट्टी पाहून खांसाहेबांची त्याच्यावर मर्जी बसली. घरचा गरीब तेव्हा आपल्या घरीं जेवून हा राहिल असें मनांत आणून त्यांनीं त्याला घरीं आणलें व जवळ ठेवलें. तो मुलगा नम्र व आज्ञाधारक असल्यानें खांसाहेबांचें त्याच्यावर फारच प्रेम जडलें त्यानें खांसाहेबांचें पडेल तें काम करावें व कोणतीहि गोष्ट वक्तशीर व टापटिपीनें करावी. पुढें काहीं दिवसांनीं त्या मुलास आपल्या मागे नबोरा वाजविण्यासाठीं बसण्यास त्यांनीं सांगितलें. काहीं दिवसांनीं ते त्यास तालीम देऊ लागले. मुलगा चलास, पाणीदार, हुषार व बुद्धिमान, तेव्हां गायनांत त्याची गति ठीक होऊं लागली. जेवणखाण चागलें, काळजी काहींच नाही, गुरूची मर्जी सोळा आणे, तेव्हां तो मुलगा जो सरळला तें काहीं विचारूं नका. ऐन उमेदींत आल्यानें तो शोकदार दिसू लागला. खांसाहेबांस अद्याप मूल नव्हतें, तेव्हां त्यांस वाटू लागलें कीं, आपणास संतती न झाल्यास ह्याला दत्तक घ्यावा. हा हेतु मनांत आल्यामुळे ते त्यावर फारच प्रेम करू लागले. पण काहीं दिवस लाटल्यावर खांसाहेबांस मुलगा झाला. स्वतःचा मुलगा मोठा होऊ लागून चलास दिसू लागल्यावर बऱ्यास दत्तक घेण्याचा विचार साहजिकच त्यांच्या मनांतून गेला एक दिवस बऱ्यास हांक मारून खांसाहेबांनीं आपल्याजवळ बसविलें व म्हटलें, “बऱ्या, तुझ्या पायगुणानें मला मुलगा झाला, तेव्हां त्याबद्दल मीं तुला काय द्यावें ?” बऱ्या फार हुषार, त्यानें सर्व परिस्थिति मनांत आणून म्हटलें, “आपण मला विद्या दिली हें काय थोडें झालें ! आपण विचारतां तर सागतीं, मला ह्या विद्येंत परिपूर्ण करावें.” खांसाहेब या उत्तरानें सन्तुष्ट झाले व त्यांनीं बऱ्यास मनापासून विद्या शिकविली व त्याचें लग्न करून त्यास निराळ बिऱ्हाड करून दिलें. मग बऱ्याचे बन्नेखां झाले. तालमी देऊन व मुजर करून तो आपला चरितार्थ चालवू लागला. त्याजकडे कोणी प्रसिद्ध गवई

यांचा इतिहास.

आल्यास, “ आपल्याला अमुक रागांत किती चौकड्या येतात ? ” असा बन्ने-
खानें प्रश्न करावा म्हणजे तो गवयी थिजून जाई. बन्नेखां म्हणत, “ मला
प्रत्येक रागांत इतक्या चौकड्या (अर्थात् चीजा) येतात. ” ते आपल्या
चीजा चौकड्यांवर मोजति. ह्यावरून त्यांच्याजवळ निरनिराळ्या आंगाच्या
चिजाची किती भरती होती हें ध्यानांत येईल. तालीम देतांना कोणास तान
बगोचर घेतां आली नाहीं तर ते म्हणत, “ बेसुरी तान घेऊन गाण्याची माती
करूं नका जेथें ती सफाईदार येणार नाहीं तेथें ती घेऊं नये. वाटल्यास तें
काम मीढेनें करावें ”

असे भरतीदार गवयी आतां दृष्टीस पडणार नाहीत. जे आपणास आता भर-
तीदार म्हणाविताना त्यानीं या वरील गोष्टीपासून पुष्कळ बोध घेण्याजोगा आहे.
निरनिराळ्या आंगाच्या चीजा आल्याशिवाय रागाचें ज्ञान परिपूर्ण होत नाहीं हें
मात्र खरें. तसे गुरुहि नाहीत व शिष्यांस त्याची हौस व आवडहि नाही पुढें
बन्नेखां ग्वालेरीहून दक्षिण हैदराबादेकडे गेले व तेथेंच इ. स. ५९१० सुमारास
कालवश झाले

छोटे महंमदखां.

ग्वाल्हेर दरबारचे हिंदुस्थानप्रसिद्ध मीयां हद्दूखां यांस फार दिवस मूल नव्हतें.
फारा दिवसांनीं मूल झालें तोहि मुलगा. तेव्हां सर्वासच आनंद झाला. पैगंबरानें
रुपा केली म्हणून त्याचें नांव महंमद असें ठेविलें. सगळ्या भावात एवढाच मुलगा
म्हणून त्याचें फार कौतुक असे; शिष्य मंडळीहि गुरूची रुपा सपादण्याचें एक
साधन म्हणून त्या मुलाचें कोड करीत असत. मुलगा देखणा व सशक्त होता.
मुलगा वयात येतांच त्यास गायनाची तालीम सुरू झाली. मुलगा बुद्धिवान् व
चलाख असल्यानें तालीम देतांना बापास समाधान होई. अनेक रागांतील अनेक
निराळ्या आंगांच्या व ढंगांच्या चिजा महंमदास पोंचल्या बिलंपद लयीचे,
जलद लयीचे ख्याल त्यास मिळाले; साध्या ताना, एकडाल ताना, बोल ताना,
रागवाचक ताना या तर त्याला आल्याच पण सास घरंदाज तालमींतील रंगनीच्या
जागा, कडक बिजलीची तान, मुकी तान, वस्तादी हरकती, अवघड फिरती वगैरे,
सामान्य शिष्यास कधीं ठाऊक नसणारे हे प्रकार तळधरांत नेऊन त्यास वाडि-
लानीं शिकविले. ठीकच आहे. मुलास जर आपली विद्या व कसब शिकवावयाचें
नाहीं तर मग कोणास शिकवावयाचें ? म्हणूनच मराठींत म्हण पडली आहे की,

“मुलावरोबर शिकारें व जावयाचरोबर जेवारें” याप्रमाणें शिकारिणें चाललें असतां महमद बाळासाहेब गुरुजींच्या घरीं मागील बाजूस तुळशीवृंदावना-शेजारील सोलींत बसून प्रहर दीड प्रहर शिकलेल्या विद्येची कसरत करीत असे महमद जेव्हां बापासमोर गायी तेव्हां हृद्दूखांत समाधान होई व ते म्हणत की, “हा माझे नाव राखील.” जयपूरच्या रामसिंगाच्या निमंत्रणावरून श्री जयाजी-महागज जयपुरास गेले होते त्या वेळीं बापावरोबर महमद व रहिमत ही दोन मुलें गेलीं होतीं दरबारांत रामसिंग महाराजांसमोर हस्तुखा, हृद्दूखा व नथथेखां गावयास बसत त्या वेळीं हृद्दूखां हीं दोन मुलें दोन बाजूस ब्रेत व महाराजांपुढें धट्टेनें हसून म्हणत, “महाराज, एक तोफेचा गोळा आहे व दुसरा मधाची कुपी आहे” असें म्हणून कौतुकानें रहिमत लहान असल्यानें सांसाहेबांनीं त्याचा मुका द्यावा. हृद्दूखांचें म्हणणें पुढें अक्षयशः सरे झालें. कारण महदूखांचा आवाज मोठा, पळेदार, मदांनी व जोरकस होता व रहिमतखाचा आवाज म्हणजे बांगडीसारखा व मधुर होना अशा गुणी मुलां-वर कोणा बापाचें प्रेम बसणार नाहीं ! असो

पुढें परिपूर्ण तयारी झाल्यावर महमदानें बापाजवळ देश हिंडून येण्याची परवानगी मागितली. बापानें ती आनंदानें दिली व सांगितलें की, “माझ्या लौकिकी-कास डाग लावू नकोस. जा, नांव कमावून ये प्रथम इंदुरास जा, नानासाहेब पानसे यांस भेट व त्यांना परीक्षा द व त्यांची परवानगी झाल्यावर पुढें जा” महमदसां न्वालेहेरीहून इंदुरास आला; नानास भेटला. नानांनी त्याचा सर्व मजकूर ऐकून घेतला व सांगितलें की, ‘मी जा म्हणून सांगितलें म्हणजे जावयाचें’ मग नानांनी लहानमोठे ख्याल महमदसांस गावयास सागून तालात व लयीत त्यास निर्भय केलें. तबलियानें आड लाविली, मध्यें पर्ण लावून गडबड करूं लागला की, ख्यालीये गडबडतात व त्याच्या गाण्यास मग रग चढत नाहीं म्हणून नानांनी स्वतः त्याजवरोबर साथ करून त्याची ही भीति काढून टाकिली एवढेंच नव्हे तर ख्यालियाचे ताल व त्यांचीं पर्णें व तुकडे त्याच्या हातांतून काढून घेतलीं. अशी दुहेरी कसरत करून घेऊन सात्री पटल्यावर नानांनी त्यास जाण्यास परवानगी दिली. वाहवा, नाना पानसे, धन्य तुमची ! तुमच्या मनास हेवा, मत्सर कधीं शिवला नाहीं. थोर ते थोर । नानांची परवानगी घेऊन त्याच्या पायांवर डोकें ठेवून महमदसां निघाला तो बडोद्यास आला. त्या वेळीं त्याच्यावरोबर बाळरुणबुवा इचलकरजीकर व विष्णुपंत छत्रे हे दोघे होते.

बडोद्यास त्या वेळी खंडेरावमहाराज गादीवर होते. ते मल्लवियेचे मोक्ते व चहाने होते. महमदसां शरीराने धिप्पाड, पीळदार व देसणा होता, तो महाराजांचे भेटीस गेल्यावेळी महाराजांनी विचारलें, "तुम्ही पहिलवान आहां काय ? कोठून आलांत ?" महमदसाने सांगितलें "होय महाराज, मी ग्वालेरीहून आलों." महाराज म्हणाल, "कुस्ती लढाल काय ?" महमदसाने उत्तर दिलें, "हो." मग चार दिवसांत त्याची कुस्ती ठरली. तेथील गवयास मोठा चमत्कार वाटला. पण कोण काय बालणार ? कुस्तीचा दिवस आला व कुस्ती झाली. त्यांत त्यास यश मिळालें. सरकारानी हजार रुपयाचा तोडा बक्षीस दिला. विशेषकरून कांहीं गवयास आनंद झाला नाही. चार दिवसांनी पुन्हां भेटावयास गेल्यावर महाराजांनी विचारिलें, "तुम्हास गातांहि येतें ?" महमदसां म्हणाला, 'होय महाराज.' मग सरकारवाड्यांत गाणें झालें. एका बाजूस विष्णुपत छत्रे, दुसऱ्या बाजूस बाळकृष्णचुवा. गाण्याची बहार उडाली. सरकारांतून मोठी विदागी मिळाली. गावांत बरेच मुजरे झाले. हद्दुक्षांचा हा मुलगा असे समजतांच महमदसांच्या लोकिकांत अधिकच भर पडली. त्या वेळी मौलाबक्ष होते. ते बीन वाजवत व गातहि. मौलाबक्षाच्या घरी खास बैठक झाली. रागाची चर्चा होता. होता बाबाबाची सुरु झाली. मौलाबक्ष गावयास बसले, पण गाणें जुळेना, तेव्हां त्याच्या हातांतील तंबोरा महमदसांच्या सांगण्यावरून बाळकृष्णचुवांनी छिनावला. गाणें मोडलें. मंडळी घरोघर गेली. पण दुसऱ्या दिवशी सकाळी बडोद्यांतली एका सभ्य गृहस्थाने महमदसांच्या बिन्हाडी येऊन त्यास सांगितलें की, 'काल रात्री मी तेथें होतों, मौलाबक्षाचा तुम्ही योग्य पराभव केला हें खरें. तुमच्याएवढा गाणारा आमच्या शहरांत आज नाही. तुम्ही थोरामोठ्यांचे लेकर व शिष्य, पण आमच्या शहरांत मौलाबक्ष मोठा. तेव्हां तुमच्यावर एकाद्रें मंक्रट येईल, तर आजच्या आज तुम्ही येथून जा.' ही तरुण मंडळी भ्याली व त्याच दिवशी तेथून निघून मुंबईस गेली.

मुंबईस त्यांना चऱ्याच तरुण व व्यसनी मंडळीने घेरलें. एका जलशाच्या वेळी ही स्वर्गी मदिराघोडीवर स्वार होऊन आली. त्या दिवशी चांगले समजदार, श्रीमान व प्रतिष्ठित लोक महमदसांच्या बापाच्या लोकिकाबुलें तेथें जमले होते. अर्धा तास गाणें झालें नाही तोंच मदिराघोडीने महमदास खाली पाडले. तेव्हां त्याने तेथेच लोळण घेतली. सर्व बेरग झाला. मंडळी नांव ठेवीत आपल्या घरोघर गेली. दुसरे दिवशी सकाळी एक सभ्य गृहस्थ महमदसाकडे आले आणि म्हणाले, बापाचे

नाव चांगले बद्धू केलेंत ! हें हो काय ! हा पहिला मुजरा आणि काय केलेंत !
 व्यसनी लोकांच्या नादीं लागून आपली व बापाची लाख रुपये किंमतीची इज्जत
 चार आण्यांनीं घालवलीत " महमदसांस पस्तावा झाला, पण आतां काय करावें हें
 सुचेना. त्यानें त्या सभ्य गृहस्थाचे पाय धरले व म्हणाला "मला आता वांचवा अशी
 एखादी तोड सांगा कीं, तिनें कालचा बेरग धुवून जाईल. " त्या गृहस्थानें मांगि-
 तलें "तुम्हाला पस्तावा झाला असेल तर आतां गाडी करून काल आलेल्या लोकांस
 तुम्हां स्वतः आजच्या गाण्यास आमंत्रण करा व बापाचें नाव गखावयाचें असेल तर
 शुद्धीवर गहून चांगलें गा. " सगळ्यास ती योजना मान्य झाली, लगेच महमदसां
 काल आलेल्या लोकांची यादी घेऊन निमंत्रणास निघाले व सर्वांस निमंत्रणें करून
 आले. मग काय ! आदल्या दिवसापेक्षा लोकांची गर्दी चिकार झाली. गाण पण
 गाणें ! ते गाणें असें बहारीचें झालें कीं, लोक अगदीं खुष झाले. आदल्या दिवसाची
 आठवण अगदीं बुजून गेली. महमदसांचा लौकिक फार वाढला. मुजऱ्यावर मुजरे
 होऊ लागले हद्दूसाचा मुलगा ! त्या वस्तादी जागा व हक्कती, तो पहाडी,
 जोगक्रम व मधुर आवाज, तार सप्तकांतील पंचमापर्यंत सहज स्वर लावणें, अनेक
 स्वराच्या ताना, बोलतानांचा तो अस्सल ढग, निरनिराळ्या अंगांच्या चिजा,
 लयीची मजा, तबलजीच्या बरोबर जलद लयींत बेहद धावणें, हे प्रकार ऐकून
 मुंबईतील मजजदार लोकांस त्या गाण्यानें वेडच लाविलें. अशा रीतीनें मुंबईत
 महमदसांची छाप बसली. समाजांत सुष्ट, दुष्ट लोक असतातच. एकदा एका
 मुजऱ्याच्या वेळीं बजवण्यानें प्रारंभापासून आड, परणें, तुकडे लावण्यास सुरुवात
 केली. महमदसां नानांच्या हाताखालीं चांगला तयार झाला होता, त्यामुलें तब-
 लजी जसें जमे वाजवी तसें तसें महमदसानें गावें. असें एक धंदाभर चाललें.
 मग विश्रांतीची वेळ आली; तेव्हां सांसाहेब म्हणाले, "आतांपर्यंत आपण वाज-
 विलें तमें मी गाइलों व आपल्या वाजविण्याचा रंग केला. मी गार्तो, आतां
 आपण मजबरोबर वाजवा व माझ्या गाण्याचा रंग करा. " तबलजीस काय
 ठाऊक की, हा नानाचा शिष्य आहे ! त्याला वाटलें, इतर ख्यालीये तसा हा !
 प्रथम आपल्या वाजविण्याबरोबर हा टिकला यानेंच तो चिडला होता. त्यानें
 होय म्हटलें, व गाण्यास सुरुवात झाली. स्थायी, अंतरा म्हणणें झाल्यावर नानांस
 सुरुवात झाली, तेव्हां तीन मात्रेची, मग चार मात्रेची, मग सहा मात्रेची अशा
 ताना सांसाहेब घेऊ लागले व म्हणाले, "जितक्या मात्रेची माझी तान तितक्या
 मात्रेचा तुम्ही तुकडा लावा, व तसें आतां वाजवा " अशा मात्रामात्राचे तुकडे

सर्वांस कोठें ठाऊक असतात व वाजवितां येतात ! तेव्हां जमलेल्या मंडळींत खांसाहेबांची वाहवा झाली व त्यांच्या विद्येबद्दल लोक अधिकच प्रशंसा करू लागले. या बातम्या ग्वाल्हेरीस जाऊन लागल्या तेव्हां हद्दूखांस आनंद झाला

पण दिवसेंदिवस व्यसनी व हलक्या लोकांनीं खांसाहेबांस पक्कें घेरलें. खांसाहेबास दोन सदरे करणें झाल्यास बिल सोळा सदऱ्यांचें येऊं लागलें । अशा रीतीने त्यांचा नावलौकिक उतरणीस लागला । त्यांचे योग्य सल्लागार छत्रे व बाळकृष्णबुवा, पण यांच्याबद्दल व्यसनी लोकांनीं त्यांचें मन कलुषित करून टाकिलें. एका मुजऱ्यास खांसाहेबांनीं गौडमल्लाराची 'पियारेयार' ही बिलपद लयीची चीज म्हणून खूप रंग भरिला व मजा आणिली होती. दुसरे दिवशीं ती चीज बाळकृष्णबुवा म्हणतांना खांसाहेबांनीं ऐकिलें व चिडून म्हणाले, "माझ्या चीजा व गायकी लुटावयास तू माझ्याबरोबर आला आहेस. चल, निघ येथून." असें म्हणून खांसाहेबांनीं बाळकृष्णबुवास घालवून दिलें ! त्यांनीं जाऊन छत्र्यांच्या बिऱ्हाडी ही हकीकत सांगितली, तेव्हां छत्र्यांनीं त्यांस आपल्या बिऱ्हाडीं जागा दिली ! कांहीं दिवसांनीं महंमदखां सरदार अष्टीवाले यांच्या बोलावण्यावरून उज्जनीस गेले; छत्रे व बाळकृष्णबुवा दक्षिणेंत आले बाळकृष्णबुवा सातान्यास दाजीबा पटवर्धनांच्या आश्रयानें राहिले व विष्णुपत तिकोट्यास आपल्या घरीं गेले उज्जनीस गेल्यावर तेथें महंमदखांची फार वाहवा झाली त्याच्या आंगीं गुणच तसा होता. त्याचें व्यसन वाढतच चाललें. त्याच्या पिळदार शरीराची माती झाली. तरुण वय, कोणी बोलता दडपता नाहीं, हलक्या लोकांची संगत व दारूचें व्यसन दिवसेंदिवस प्रकृति खराब होत चालली. एक दिवस तो इतका दारू पिऊन बेहोष झाला कीं, शुद्धीवरच येईना ! मग बरोबरची मंडळी घाबरली. ही बातमी सरदार नानासाहेब अष्टीवाले यांस दिली. नानासाहेब आले. प्रकृति पाहून घाबरले. वैद्य बोलावला; वैद्यबुवांनीं सांगितलें, हा दोन तासांचा सोबती आहे ! झालें ! हद्दूखांचा बडा लडका छोटे-महंमदखां-व्यसनाच्या पार्यां तरुण वयांत इ. स. १८७४ च्या सुमारास हें जग सोडून व हद्दूखांस दुःखसागरांत लोटून चालता झाला. जाणते लोक म्हणतात कीं, बडे महंमदखांच्या पुढें हेच छोटे महंमदखां झाले. वासुदेवबुवा जोशी यांच्या मुलाच्या बरोबर शिकत असलेले, खानदेशांत नांवाजलेले गवयी पांडुरंगबुवा येवलेकर नेहमीं असें म्हणत कीं, 'महंमदखांचें गाणें ज्यानें ऐकिलें, त्याला दुसरे कोणाचें गाणें पसंत पडणार नाहीं.' काल सर्वभक्षक आहे हें सरे; पण व्यसनानुळे तरुणपणीं अशा गुणी मनुष्यास मरण येणें फार

चाईट मीयां हद्दूसांस ही दुःखद बातमी समजताच त्यांस जो जोराचा धक्का बसला त्यामुळे ते दोन वर्षांच्या आंत मरण पावले !

निसार हुसेनखां.

हद्दू हस्तूसांचे चुलतबंधु नथ्येखां यांस मुलगा नव्हता म्हणून त्यांनी हद्दू-
सांच्या मेहुणीच्या मुलास दत्तक घेतले तोच हा निसार हुसेन याला नथ्येखानी
गायनविद्या उत्तम प्रकारे शिकविली; इतर बंधूपेक्षां नथ्येखास तराणे अधिक येत;
तराणे ते उत्तम गात असत. ते सर्व तराणे त्यांनी मुलास शिकविले मुलगा फार
बुद्धिमान होता. त्याची स्मरणशक्ति विलक्षण होती अशी स्मरणशक्तीची देणगी
हजाराने एकाद्यास असेल नसेल. याला संकृत शिकविण्यासाठी शास्त्री ठेविला
होता ! यामुळे त्याचे संकृताचे ज्ञान चांगले झाले होते. भागवत ग्रंथातील अनेक
श्लोक हा शुद्ध व तोंडपाठ म्हणे याची वाणी फार शुद्ध होती. मोरोपंताच्या आर्या
तो इतक्या शुद्ध म्हणे की, त्यावरून त्याची जात ओळखणे कठीण जाई त्याचे
वागणे मात्र व्यवस्थित नसे वडील वारल्यावर हे सांसाहेब बनले व शिष्यांम
तालमी देऊं लागले ह्याच्या वागण्यामुळे सरकारी तनखा बंद झाला. ह्याच्या
शिष्यांत नांवारूपास आलेला शिष्य म्हणजे शंकर पंडित होय. ग्वालेरचे
'पंडित' घराणे ह्याचे शिष्य होत. श्री माधवराव महाराजाच्या वेळी सांसाहेबांनी
ग्वालेर सोडली पुढे काहीं दिवसांनी हे मुंबईत प्रसिद्ध असलेली पाटणकर संगीत
मण्डळी हिचे मालक माधवराव पाटणकर यांच्या आश्रयास राहिले. इ. स. १९०२
साली बाळासाहेब गुरुजींची व ह्यांची मुंबईत गांठ पडली. एका थावणी सोमवारी
दोघांच्या गाण्याची जी बहार उडाली ती ज्यांनी ऐकली असेल त्यांस बाळा-
साहेब गुरुजी व निसार हुसेनखां ह्यांची गायनकलेत योग्यता केवढी होती हे
सहज समजून आले असते. हा योग लेखकाच्या वडिलांस लाभला आहे. पाटण-
करांची कंपनी सोडून मग सांसाहेब नाट्यकला कंपनीत राहिले. तिच्यातील
प्रसिद्ध नट गोपाळराव मराठे यास ते तालीम देत. पुण्याच्या मुक्कामांत सांसाहेब
अनेक वेळां आमच्या घरी येत. त्या वेळी आपल्या घराण्याचा इतिहास प्रस्तुत
लेखकाच्या वडिलांस ते सांगत, अनेक चीजा ते म्हणून दाखवित, गायकांच्या
आगव्यायिका वगैरे सांगत असत. " मला मागले जन्मी गायन शिकण्याची इच्छा
झाली म्हणून मी मुसलमानी धर्मांत जन्म घेतला व विद्या शिकलो; आतां मी
इच्छा पूर्ण झाली. पुढील जन्म ब्राह्मणाचे पोटी येणार. असे म्हणून गव्यां-

तील यज्ञोपवीत दाखवीत। शिंदे सरकारचे त्या वेळचे पुण्याचे वकील कै. गणपतराव भिडे ह्यांनी सांसाहेबांच्या स्मरणशक्तीची त्यांच्या तोंडावर स्तुति करून पुण्यापासून ग्वाल्हेरीपर्यंत, झांशी ते ग्वाल्हेर, अशीं स्टेशने सांसाहेबांस म्हणण्यास सांगवी व त्यांनी तीं दिनचक्र म्हणून दाखवली। ह्याचें गायन जोरकस व मर्दानी असे. स्मरणशक्ति विलक्षण असल्याने ह्यांना अनेक चिजा पाठ येत. बाळासाहेब गुरुजींचें नांव निघाल्यास तो 'भैरवका शेर' आहे असें अनेक वेळां ते म्हणत. ह्यांच्यासारखे जाडे गवयी आतां विरळा. विष्णुबुवा पलुसकरांची व ह्यांची गाठ पडून जेव्हां एखाद्या गंगाची चत्रा सुरू होई तेव्हा सांसाहेब हसत म्हणत, 'तुझा गुरु, तुझ्या गुरूचा गुरु आमचे घरी शिकले. तू मला फार गोष्टी सांगू नकोस. आणखी कांहीं वर्षे मजजवळ शिक, मग बोल.' तेव्हां मोठा हशा पिके. म्हातारपणीं सांसाहेबांस कोणी गा' म्हणून म्हटल्यास ते मोठ्या ऐटीनें म्हणत की, "माझे गाणें ऐकावयाचें असल्यास शंकरला ऐका" शिकविण्याची त्यांची हातोटी ठीक होती. पुढे ग्वाल्हेरीस गेल्यावर इ. स. १९१५ च्या सुमारास ते कालवश झाले ग्वाल्हेरीस त्यांची कबर आहे. रामकृष्ण वझेबुवा आपण निसाग हुसेनखांचे शिष्य असें सांगताना

वारसअल्लीखां.

वारसअल्लीखा हे लखनौचे बडे महमदखां यांच्या घरण्यापैकी होते. याचें घरणें ख्यालगायनांत नावाजलेलें होतें घरची विद्या, मग ती शिकण्यास लोकांची शागीर्दी करण्याची पाळी यांच्यावर कशाला येणार ! आपल्या वडिलांजवळ हसत खेळत यांना विद्या करण्यास सांपडली. अनेक शिष्य घरी शिकावयास येणार, कोणाहि शिष्याबरोबर शिकण्यास बसले तरी काय हरकत ! प्रथम शिक्षणास लपवाळपवी कोणी करीत नाहीं. घरची खास गायकी उकलून दाखविण्याच्या वेळीं शिष्यांत आवडनिवड करतात. खास तालीम देण्याच्या वेळीं एकट्या मुलास घेऊन त्याला सर्व भेद उलगडून सांगून आपण गळ्यानें गाऊन मुलाकडून नसें काढविणें असे पूर्वी तालिमीचे प्रकार असत. तथा प्रकारची म्हणजे प्रथम 'आम' तालीम मग 'खास' तालीम व त्यानंतर पुढें खास-उल्-खास तालीम घेऊन वारसअल्ली नयार झाले व विद्या संपल्यावर पर्यटनासाठीं बाहेर पडले आपलें घर सोडून बाहेर पडण्यात दोन हेतु असतात. एक पैसा मिळावा. दुसरा म्हणजे नावलौकिक होऊन लोकांत प्रसिद्धि

व्हावी. पूर्वी प्रवास करणें फार प्रयासाचें असे. शहरोशहरीं मुजरे करीत करीत सातारा हें मराठी राजधानीचें शहर म्हणून पुण्यास फार दिवस न थावता ते सातान्यास गेले. तेथें त्या वेळीं—सुमारे १८६० च्या सुमारास आईसाहेब महाराज, आबासाहेबमहाराजांच्या मातोश्री, या होत्या. लखनौकडील गवयां आपल्या राजधानीचें नांव ऐकून आला आहे, म्हणून त्यास नोकरीस ठेवण्यास आपला मोठेपणा आहे असें जाणून त्यांनीं वारसअल्लीस नोकरीस ठेविलें. साताराचा तो नवा गजवाडा, नवरात्रांतील उत्सव, तो मोठा दिवाणखाना, ते गझनीचे पडदे, व तीं अनेक कारजी, हा सर्व धाट पाहून खांसाहेब खूष झाले. त्याचें पहिलें गाणें त्या मोठ्या दिवाणखान्यांत देवीसमोर झालें. लहान मोठे, ज्ञानी, अडाणी सर्व खूष झाले. अशा गवयाचें गाणें सातान्यास त्यांना कधी ऐकावयास सापडणार ! आईसाहेब महाराजहि खूष झाल्या. पुढें नोकरीत राहून बरेच दिवस झाले तरी खांसाहेबांची मजीं वाड्यांत गाण्यास जाण्याची लागेना. सरकारांनीं निरोप गेला तर खांसाहेबांनीं म्हणावें, 'तबेत नहि लगती' असे बरेच दिवस गेले लोक तर त्याचें गाणें ऐकण्याकरितां आतुर झालेले, पण काय उपयोग त्यांची तबेतच लागेना !

आईसाहेबमहाराज फार चतुर. त्यांनीं पाहिलें असें रत्न हातचें दवडणें ठीक नाहीं चार हत्ती ओहत तसा हा पांचवा ! लखनौस वारसअल्लीखांचा एक मित्र होता तो फिरतां फिरतां कर्मधर्मसंयोगानें सातान्यास आला व खांसाहेबास भेटला मग काय खांसाहेबांची कळी उमलली. त्यांनीं आपल्या मित्रास सांगितलें की, 'माझे एक गाणें येथें झालें. त्यावर सरकारवाड्यांत अद्याप गायिलों नाहीं' तो मित्र शहाणा. त्यानें सांगितलें, 'भूसा, दरमहा पगार घेतोस, गाण्यास जात नाहींस, हें काय ! आज तेथें गाण्यास चल, मी तुझे गाणें घरीं ऐकणार नाहीं' मित्रानें चागली कानउघाडणी केल्यावर खांसाहेबांनीं वाड्यांत निरोप पाठविला की, 'आज रात्री गाण्यास येतो.' सर्वांना आनंद वाटला. सरदार मानकरी, कामगार, गांवातील शिष्ट, सावकार वगैरे सर्व मंडळी जमली. आबासाहेबमहाराज, आईसाहेबमहाराज व इतर पडदानशीन स्त्रियाहि आल्या. वारसअल्लीसां आपल्या मित्रासह येऊन दाखल झाले. त्या वेळच्या गाण्याचें वर्णन काय करावें ! खांसाहेबांच्या मित्रानें 'वाहवा' दिल्यावर त्या गाण्याला दुप्पट रंग चढे. गाणें सुमारे प्रहरभर झालें. 'वाहवा' च्या वर्षावास तर सीमा नव्हतीच ! आईसाहेबमहाराजांस मोठा आनंद झाला व सर्व केलेल्या पैशाचें चीज सात्याचें

समाधान वाटलें. यानंतर मात्र सरकारी बोलावण्याबरोबर वाड्यांत जाऊन खासाहेब गाऊ लागले.

इ. स. १८७५ च्या सुमारास आईसाहेब महाराज वारल्यानंतर पुढें काहीं वर्षांनी वारसअल्लीसां साताग सोडून हैदराबादेस गेले; त्यानंतर कांहीं दिवसांनी तिकडेच ते कालवश झाले. पुण्याचे प्रसिद्ध गवयी रावजीबुवा बेलबागकर नेहमी म्हणत की 'वारसअल्लीसासारसी' 'तोडी मी माझ्या जन्मांत ऐकिली नाही.'

वारसअल्लीसांमुळे महाराष्ट्रांत ख्यालगायनाची गोडी लागली, असें ज्ञात्यांचें मत आहे. त्या वेळीं सातारा जिल्ह्यांत कोणा गवयाची स्तुति करणें झाल्यास, 'तू मोठा वारसअल्लीच आहेस' अशी म्हण पडली होती.

रहिमतखां.

ग्वाल्हेरचे प्रसिद्ध मीयां हद्दूखां गवय्ये यांचा हा कनिष्ठ चिरंजीव. याला एक थोळा भाऊ व दोन बहिणी होत्या. हा गोगा असून फार देखणा होता. गायन-विद्या पिढीजात घराची असल्यामुळे ती विद्या शिकण्यास त्यास प्रयास पडले नाहीत. त्यास वडिलानीं गायन घरीं शिकविलें. त्याचे स्वाध्यायी निसारहुसे-नखां व विष्णुपंत छत्रे हे होते. त्याचा आवाज चारीक पण विलक्षण मधुर, सुरेल व बांगडीसारखा सणसणीत होता. त्याच्या आवाजाचा असा विलक्षण धर्म असे की, उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा कोणताहि ऋतु असो; तसेंच तेलकट आवट कांहीं खाल्लें तरी तो बिघडत नसे. मीया हद्दूखांचरोबर तो लहान-पणी जयपुरास गेला होता, त्यावेळीं त्याचें गाणें ऐकून राजे सवाई रामसिंग फार खुष झाले होते. त्याचा अंगलोट व बांधा फार झोंकचाज होता. तो दिमण्यांत एखाद्या नचावाप्रमाणें दिसे. तरुणपणांत हा हूड स्वभावाचा होता. वडील वारल्यावर कांहीं दिवसांनीं ह्यानें ग्वाल्हेर सोडिली, व बनारस येथें जाऊन राहिला. त्या वेळी वडील, मातोश्री वारलेली, धोरला भाऊ कालवश झालेला, सरकारदरबारांत असलेला मान नाहीसा झालेला, लक्ष्मी हातची निसटूय गेलेली, ह्यामुळे त्याचें मन अस्वस्थ झालें व स्वभाव चिडझोर बनला. काशीस तो एका सुस्वभावी गृहस्थाच्या शेजाराला राहिला होता.

तो ब्राह्मण गायनप्रेमी असल्यानें रहिमतखांची पूर्वस्थिति माहीत झाल्यावर तो त्याच्यावर फार प्रेम करी. रहिमतखां त्याला 'पंडितजी' म्हणून संबोधित असे.

काशीस मंडळी जमण्याचा एक अड्डा होता, तेथे रहिमतखा नित्य जाई. त्यास तेथे अकू खाण्याचे व्यसन लागले. तेथे गप्पा माराव्या, गावे, असा त्याचा क्रम चाले. आपण खानदानीचे गवय्ये, थोर घराण्यांतोळ, ही जाणीव रहिमतखांस असल्याने तेथे जमणाऱ्या हलक्या लोकाचे, तसेच भिकार गवयांचे चाशीं तंदे उडू लागले, व काही वेळां घातघाईवर प्रकरण येई हा भुकेवगाल झालेला, व्यसनी, राजाश्रय नसलेला, यामुळे तेथील लोक याच्या विद्येची फारशी परवा न करिता वाटेला तसे चाला बोलत. मग हाहि चिडून जाऊन अट्टातट्टा बोल्ले. एकदां असे भांडण चालले असता एक अवलिया फकीर तेथे आला. तो जाणता व प्रेमी असल्याने रहिमतखांशीं बोलू लागला. पण रहिमतखाने त्यालाहि अट्टा तट्टा बोलण्यास सुरुवात केली. अवलियाने चार दोन वेळा त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ ! रहिमतखां अधिकच चिडला व शिर्वांगाळ सुरू झाली. तेव्हां तो अवलिया म्हणाला, 'तुझे तोंड आजपासून बंद होईल व तुझ्या शरीराची माती होईल, जा !' असे म्हणून तो अवलिया तेथून चालता झाला; झाले ! रहिमतखां जमिनीवर काळा ठिक्कर होऊन निचेष्ट पडला. मुसलमान मंडळी घाबरून उठून चालती झाली. हा एकदाच तेथे वेशुद्ध स्थितीत पडला.

गेजची वेळ टळून गेल्यावर त्याचा शेजारी ब्राह्मण त्याच्या शोधासाठी त्या अड्ड्यांत आला. तेथे पाहतो तो रहिमतखां वेशुद्ध. गाडी करून पंडितजीने त्यास घरी आणिले. कांहीं वेळाने रहिमतखां शुद्धीवर आला. त्याने घडलेले सर्व वलैमान पंडितजीस सविस्तर सांगितले. पंडितजी दुसरे दिवशीं गंगाकिनारीं एका एकांत जागेत राहत असलेल्या अवलियाकडे गेला व त्याने त्याला सर्व वर्तमान सांगितले. तेव्हां अवलिया म्हणाला, "ह्यापुढे तो 'होय' 'नाही' या मामुली शब्दांपेक्षा जास्त बोलणार नाही. त्याची आजपासून वृत्ति शांत राहील. त्याची तडफ नष्ट होईल तो शुद्धीवर राहील, गाफील राहणार नाही." पंडितजी म्हणाला, "त्याचे शरीर काळेंठिक्कर पडले आहे त्याचे कसे ? तेव्हां अवलिया म्हणाला, "तुमच्यासारखा परका माणूस त्याबद्दल काळजी घेत आहे तर मी हा पाला देतो, तो त्याच्या आंगास चोळा म्हणजे त्याच्या आंगावरील सर्व काळे कातडे निघून जाईल व तो पहिल्यासारखा गोरा व तेजःपुंज होईल " असे बोलून त्या अवलियाने त्या ब्राह्मणास पुष्कळ पाला दिला ब्राह्मणाने फकिराचे पात्र धरले, तेव्हां अवलिया म्हणाला, "तुम्ही आतां जा, ता कांहीं मरणार नाही काळजी नको पहिल्यासारखा सशक्त होईल जास्त बोलणार मात्र नाही.

उद्यां तुम्हांस मी येथें भेटणार नाही; येऊ नका." अवलियानें सांगितल्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणानें रहिमतखांच्या आगास पाला चोळण्यास सुरवात केली. असें करतां करतां पधरा दिवसांनीं त्याच्या आंगावरील सर्व कातडें गेलें व तो पूर्वीप्रमाणें गोरा व सतेज झाला. बरा झाल्यावर तो कोणाशीं बोलेनासा झाला. रस्त्यात हिंडून दोनप्रहरपर्यंत जे पैसे मिळतील ते त्या ब्राह्मणाजवळ आणून द्यावेत; ब्राह्मणानें त्याम एकदर तीन आणे द्यावेत; असा क्रम चालला. दोन वर्षांनीं कर्मधर्म-सयोगानें प्रसिद्ध विष्णुपंत छत्रे यांची सर्कस तेथें गेली. विष्णुपंतास कोणी सांगितलें की, तेथें एक भिकारी चांगला गातो; आपण ऐकण्याजोगा आहे. तेव्हां छत्र्यांनी त्याचें बिऱ्हाड पाहून येण्यास आपल्या नोकरांस पाठविलें. मग छत्रे एक दिवस तेथें गेले, तेव्हां त्या ब्राह्मणानें रहिमतखां आपल्यापासूनची तर्ब हकीगत त्यांस सांगितली. इतक्यांत रहिमतखां भीक मागून घरीं आला. त्याला पाहतांच त्याचें पूर्ववैभव व त्याची प्रस्तुत स्थिति पाहून छत्र्यांच्या डोळ्यास पाणी आलें! त्यांनीं रहिमतखांस बोलावून विचारलें, "तूं मला ओळखतोस काय?" तो होय 'एवढेंच बोलला. त्या ब्राह्मणास छत्र्यांनीं सांगितलें की, "ह्याच्या बापाजवळ हा व मी विद्या शिकलों. हा माझा गुरुवधु माझा चालता काल आहे, तर जिवात जीव असेपर्यंत झाला मी आपल्याजवळ भावाप्रमाणें चाळणीन; आपण काळजी करू नका." असें म्हणून भय्यास छत्र्यांनीं आपल्या बिऱ्हाडी नेलें. चांगले कपडेलत्ते दिले. त आपण जेवावयाच्या वेळीं त्यास जेवावयास बसवीत. असा क्रम छत्र्यांच्या मरणापर्यंत चालला. त्यांनीं आपलें वचन पाळिलें. गेज एक तास नियमितपणें छत्रे त्यांजकडून गाऊन घेत छत्र्यांनीं चीज सुरू करून द्यावी, मग भय्या ती पुढें नीट म्हणे

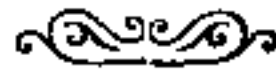
रहिमतखांच्या बहिणीचा नवरा इनायत हुसेनखां गवई नेपाळच्या राजांच्या बोलावण्यावरून नेपाळांत गेला. राजघराण्यांतील माणसांस तो तालमी देऊं लागला. एकदा त्याचें गाणें ऐकून राजेसाहेब खुष झाले; तेव्हां तो म्हणाला, 'महाराज, आपण ऐकण्यालायक हिंदुस्थानांत अनेक गवयी आहेत.' तेव्हां महाराजांनीं एक जलशा करण्याचें ठरवून त्यासाठीं एक लाख रुपये मंजूर केले व प्रसिद्ध लोकांस निमंत्रणें केलीं व इतरांस नेपाळास येण्याचें वर्तमानपत्रांतून जाहीर निमंत्रण दिलें. अनेक गवयी, नायकिणी, संगीतशास्त्री नेपाळात गेले. सर्वत्रांची गाणीं झालीं. योग्यतेप्रमाणें सर्वांस बिदागी मिळाली. रहिमतखांस पहिलें वक्षीस मिळालें. नेपाळांतील हा जलसा इ. स १९०० मध्ये झाला. रहिमतखांची गाणीं महाराजांपुढें झालीं. महाराज फारच खुष झाले.

रहिमतखांच्या मधुर, गोड, खणखणीत व सुरेल आवाज, म्हणण्याची विलक्षण शैली, हातवारे बिलकुल नाहींत, तानेची विलक्षण तयारी, ह्या अपूर्व गोष्टी त्याच्याकरितांच देवाने दिल्या होत्या, असे त्यांचे गाणे एकदांहि ऐकणाराचे मत होत असे मुंबईस त्यांचे अनेक जलसे झाले होते. इ. स. १९०३ मध्ये छत्र्यांच्या-बरोबर रहिमतखां काळ्या हौदानजीकच्या नातूंच्या बागेत येऊन राहिला होता. त्या वेळीं रोज संध्याकाळी व रविवारी सकाळीं त्याचीं गाणीं निघमाने होत त्या गाण्याचा लाभ लेखकाच्या वडिलांस वर्षभर लाभला आहे. त्या वेळीं काळुराम भाऊ मनसाराम यांच्या दिवाणसान्यांत कोल्हापूरचे अलादियाखां व रहिमतखां ह्यांचा चुरशीचा सामना रात्री झाला तेव्हां पुण्यांतील सर्व तज्ज्ञ हजर होते. त्यांनीं रहिमतखांचा जय झाल्याचे जाहीर केले.

विष्णुपंत इ. स. १९०५ च्या सुमारास वारल्यावर रहिमतखा विष्णुपतांचे धाकटे बंधु काशिनाथपंत छत्रे यांचेपाशीं राहू लागला. त्यांनींहि त्यांस उत्तम प्रकारे वागविले. इ. स. १९०९ च्या सुमारास काशिनाथपंत छत्रे आपली सर्कस घेऊन पुण्यास आले. त्याबरोबर रहिमतखाहि आला. त्याचीं गाणीं त्या वेळीं निघमाने होत नसत. एकदां मात्र श्री जमखंडी सरकारचे बाड्यांत सकाळीं रहिमतखां व अबदुल करीमखां यांच्या गाण्याचा सामना झाला. मडळी खुप झालीच. अबदुल करीमखां ह्यांनीं प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांजवळ मोकळ्या मनाने असे कबूल केले कीं, "रहिमतखां गाण्यांतील सिंह आहे. माझा दर्जा फार खाली आहे हे मी ओळखून आहे. केवळ देवलसाहेबाच्या आयहावरून मी आलों आहे." काशिनाथपंत वारल्यावर रहिमतखा श्रीमंत कुरुंदवाडकर यांच्या पदरीं राहिला. तेथेहि त्यास चांगल्या प्रकारे वागविले गेले. इ. स. १९२० च्या सुमारास त्यास आपल्या गाण्याची 'रेकॉर्डस' देण्यासाठीं मुंबईस नेले त्या वेळीं तो फार म्हत्वाचा झाला होता. त्याच्या खास माहितीचा मनुष्य कोणी बरोबर नव्हता. कांहीं रेकॉर्डस घेतलीं आहेत त्यांवरून रहिमतखा अव्वल दर्जाचा गवई होता, अशी साक्ष पटत नाहीं. पुढे दोन वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १९२२ च्या जून महिन्यांत दुखण्याने हतरणावर न सिळतां याने इहलोकीची यात्रा कुरुंदवाड येथे संपविली. पतियाळा दरबारचे अहलीखां ही मग्णाची वार्ता ऐकून म्हणाले कीं, "गानेके बादशहा गुदर गये ! " चारा वर्षे विष्णुपंत छत्र्यांजवळ असलेले एक शास्त्री व गवई रहिमतखांची निधनवार्ता ऐकून म्हणाले, "रहिमतखां तानके कप्तान होते " त्यांच्यासारखी आवाजाची तयारी फार थोड्यांस लाभली असेल एक मात्रेचा अवकाश राहिला

असतांही सोळा मात्रांची तान तितक्या अवकाशांत घेणारा गवयी कोणी पाहिला असेल नसेल ! अशा विकट प्रकारची तान त्याची तयार असे.

गातांना हात हलावयाचा नाही; पाय हलावयाचा नाही, मान हलावयाची नाही. तोंड वासलेलें दिसावयाचें नाही, अशा शांत मुद्रें गणारा गवयी कोणी पाहिलाच नाही. हल्ली कोणी हात आपटतो, कोणी पाय आपटतो, कोणी गातांना उभा राहतो, कोणी पाय फेंकतो, कोणी साथील्ला बसलेल्याच्या मांडीस चिमटे घेतो, कोणी कपाळ भुईला टेकवितो, तर कोणी माना वळवितो; कोणी दोन्हीहि हात जमिनीवर आपटतो, कोणी तोंड वासतो, कोणी गिरकी मारून जाण्यावर येतो, कोणी पाण्याचे दहापाच पेले पितो, असे एक ना दोन अनेक दुर्गुण हल्लीच्या गवयांच्या ठिकाणी दृष्टीस पडतात ! हे पाहतांना रहिमतखाची आठवण कोणा रसिकास होणार नाही ! अशीं रत्नें वसुंधरा केव्हां केव्हा निर्माण करते पण अशांनाहि निर्दणारे नाहीत असें नाही !

अल्लीखां व फत्तुखां.

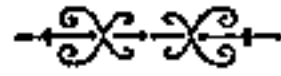
एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत सवाई रामसिंग या नावाचे राजे जयपूरच्या गादीवर होते हे प्रजापालनक्ष, मोठे उदार, व गुणाचे चहाते अशी यांची ख्याति होती त्यांच्या आश्रयास अनेक विद्वान् व कलावंत असत. प्रसिद्ध गायिका गोखी यांच्या पदरी होती ती मोठी देखणी असून गायन व नर्तनकलेंत प्रवीण, अशी तिची प्रसिद्धी होती. तिचा कालू नांवाचा एक सारगवाला होता. त्याचे अल्ली व फत्तु असे दोन मुलगे होते, ते बुद्धिमान व हुशार होते. त्या मुलांची हुशारी पाहून त्यांस गाणें शिकवावें अशी गोखीस इच्छा झाली व त्याप्रमाणें तिनें त्यांस गाणें शिकविण्यास आरंभ केला. याप्रमाणें बारा वर्षे विद्या शिकून त्यांत ते चांगले तयार झाले परंतु नायकिणीनें शिकवून तयार केलेल्या शिष्यांस तज्ञांत मान मिळत नाही अशी रीत आहे; म्हणून गोखीनें त्या वेळचे संगीतशास्त्रज्ञ व कलावंत बहिरामखां यांस विनंति केली की, 'माझ्या या शिष्यांचें गाणें ऐकून आपण त्यांस गडा बाधावा.' तिच्या त्या विनंतीप्रमाणें त्या मुलांचें गाणें ऐकून ते फार खुष झाले व गोखीच्या इच्छेप्रमाणें त्यांनीं त्यांस गडा बांधला व आपले शागीर्द केले. त्यानंतर बहिरामखांनीं दरबारच्या कांहीं लोकाना आपल्या या दोघां शिष्यांचें गाणें ऐकविलें. त्यांचें गानकौशल्य, मधुर कंठ, तानांची तरकबि वगैरे पाहून ती मंडळी खुष झाली व त्यांनीं सवाई रामसिंग राजाच्या

कानांवर ही गोष्ट घातली राजे कलेचे भोक्ते होतेच, तेव्हां त्यानीं भर दरवारांत या उभयतां बंधूंचे गाणे आपल्यासमोर करण्याचें ठरविलें त्याप्रमाणें लहानमोठे सरदार, गायक, गोखी, कालू वगैरे सर्व मडळी दरवारांत हजर झाली. बहिरामखां आपल्या त्या दोन शागीर्दासह येऊन हजर झाले त्या वेळीं गाणें असें बहारीचें झालें कीं, 'चोहोंकडून 'वाहवा' चा नुसता वर्षाव झाला. महाराज फार खुष झाले व त्यानीं बहिरामखाची फार तारीफ केली. तेव्हां बहिरामखा उठून उभे राहिले व हात जोडून महाराजांस म्हणाले कीं, 'महाराजांच्या कानांवर काहीं मजकूर घालण्याची मला परवानगी असावी' तेव्हां महाराजांनीं तशी परवानगी दिल्यावर बहिरामखां म्हणाले, 'महाराज, मी यांचा गुरु सरा, पण आपल्या पदरच्या गोखीनें याना शिकवून तयार केलें आहे. तरी याचें सर्व श्रेय तिला आहे.' हें ऐकून दरवारची सर्व मडळी व महाराज आश्चर्यचकित झाले. या विद्यादानाबद्दल गोखीस गुरुदक्षणा काय द्यावी याची चर्चा सुरू झाली त्या वेळीं एका वृद्ध मानकऱ्यानें सुचविलें कीं, 'ही महाराजांच्या पदरची, हिला सर्व अनुकूल आहेच ! जर कांहीं द्यावयाचेंच असेल तर हिला 'बाई' हा किताब द्यावा. कारण नायकिणीस बाई म्हणत नाहीत, तेव्हां तिला बाईचा किताब देणें हा मोठा मान आहे.' ही गोष्ट महाराजांस व सर्व जमलेल्या लोकांस फार पसंत पडली. मग महाराजांनीं गोखीस त्या दिवसापासून 'गोखीबाई' म्हणावें असें फर्माविलें.

अल्लीखां व फत्तूखां यांच्या विद्यासंपादनाचा असा इतिहास आहे. त्यानंतर मोठमोठ्या शहरीं त्यांचीं गाणीं होऊन, वाहवा होऊ लागून ते प्रसिद्धीस आले. सन १८९४ सालीं मुंबईस त्यांचे अनेक मुजरे झाले. फत्तूखां टोंक सस्थानांत नोकर होते. सध्यां ते हयात नाहींत. अल्लीखा पतियाळा सस्थानचे नोकर आहेत त्यांचें वय शाहाज्जराच्या पुढें आहे.

हे ख्याल गातात थोडथोड्या स्वरांच्या ताना घऊन रागाची बढत करणें ही जी जयपूर गायकीची तऱ्हा ती यांच्या गाण्यांत दिसते उभयतां बंधु जेव्हां जोडीनें गात तेव्हां श्रोत्यांच्या मनावर विलक्षण परिणाम होई. हे अनेक राग चांगले गात असत परंतु 'पुरिया' राग गाण्यांत यांचा हातसंडा असें म्वाल्हेरचे हद्दूखां याजबरोबर सामना करण्याची या उभयता बंधूंची फार मनीषा होती; पण काशीस बाबा दीक्षितांचें गाणें त्यानीं जेव्हां ऐकिलें व हद्दूखां वारल्याचे तथे समजलें तेव्हां त्यांना फार वाईट वाटलें व सामन्याचा नाद सोडून दर्जे भाग पडलें।

ह्यांच्या तोडीचीं गायकरत्ने हिंदुस्थानांत धोडोच झालीं आहेत. हे गवयीं जयपूर घराण्याचे प्रतिनिधि समजले जातात.

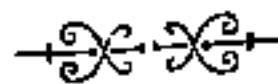
इनायतखां.

हे पिढीजान गायक. यांस दोन बंधु होते. प्रसिद्ध अल्लीहुसेन बिनकार व महंमद हुसेनखां. ह्यांची विद्या, हुशारी वगैरे गुण पाहून ग्वालेरचे प्रसिद्ध मीयां हद्दूखां यांनीं आपली मुलगी यास देऊन जावई केल. आपणांस ग्वालेर घराण्याची गायकी यावी अशी इनायतखा यांची फार इच्छा होती त्यांनीं ही गोष्ट हद्दूखांच्या कानावर घातली पण हद्दूखांनीं जावयास स्पष्ट सांगितलें कीं, “मी तुम्हांस आपली मुलगी दिली, पण आमच्या घरची गायकी देणार नाहीं.” ह्या उत्तरानें इनायतखां फार खट्ट झाले. त्यांनीं ही गोष्ट ग्वाल्हेरचे त्यावेळचे प्रसिद्ध वैद्यराज रावजीचुडा मसूरकर यांस कळविली, तेव्हां त्यांसहि पण वाईट वाटलें. वैद्यराज फार प्रेमळ व संगीतप्रेमी होते. त्याचा व हद्दूखांचा स्नेह होता तेव्हां हद्दूखांजवळ ते तालीम घेऊ लागले, इनायतखांनीं वैद्यबुवास सतार शिकवावयाची व वैद्यबुवांनीं त्यास गाण्याची तालीम सांगावयाची असें त्यांचें ठरलें अशा रीतीनें ग्वालेर घराण्यांतील गायकी इनायतखांनीं संपादन केली. पुढें ते दक्षिण हैद्राबाद येथें निजामाचे दरबारी नोकर झाले. नंतर काहीं दिवसांनीं नेपाळचे महाराजांच्या इच्छेनुरूप राजघराण्यांतील स्त्री-पुरुषांस गाणें शिकविण्याकरितां ते नेपाळास गेले त्यांच्या गाण्यावर नेपाळेश्वर खूष झाले. तेव्हां सांसाहेब म्हणाले महाराज, माझा सासरा तर आतां जिवंत नाही, पण माझा मेहुणार हिमतखां अद्याप आहे. त्याची गायकी, त्याचा मधुर कंठ, त्याची गाण्याची विलक्षण तरकीब, ह्यासाठीं महाराजांनीं त्यास एकवार अवश्य ऐकायें. तेव्हां आपल्या राजधानीत एक मोठा जलसा करावयाचा महाराजांनीं इ. स. १९०० मध्ये ठराविलें व हिंदुस्थानांतील कलावंतांस व पंडितांस निमंत्रणें पाठविलीं. अशा रीतीनें रहिमनखांचें गाणें नेपाळेश्वरांनीं ऐकिलें. थोराचें सगळेंच थोर. ह्यात नेपाळेश्वराचें औदार्य व कलाप्रेम तसेंच इनायतखांच्या मनाचा मोठेपणा व्यक्त होतो. सांसाहेब नव्या चीजाहि रचीत असत. चमनकल्याण रागांतील ‘आले नवी ओलाद’ ही चीज तर प्रसिद्धच आहे व ती सर्व गायकांस येते. हे वयातीत होऊन इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात वारले.

सखारामबुवा अलवारकर.

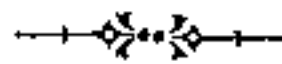
अलवार शहरी बाह्यगाचा एक मुलगा होता तो लहानपणी फार उनाड असे. कधी अभ्यास करावयाचा नाही, कधी वडिलांचे ऐकावयाचा नाही, फार काय, पण कधी वेळेवर जेवावयासहि घरी यावयाचा नाही. अशा स्थितीत या मुलाचे वडील एकदां फार रागावले व त्यानी त्यास घराबाहेर हांकून दिले. माया फार वाईट आहे घरांत वडील नततील त्या वेळी हा मुलगा आल्यास, आईन, त्यास जेवावयान घालावे. पण असे किती दिवस चालणार! सुमारे दोन वर्षांच्या वयात ही स्वारी गालेहेरीस निघून गेली; तोच हा मुलगा प्रसिद्ध गवयी सखाराम-बुवा अलवारकर होय. गालेहेरीस गेल्यावर त्याने गाणे शिकण्याला सुरुवात केली. त्या वेळी गालेहेर शहर म्हणजे गायनकुलेचे माहेरघर म्हणून सर्व हिंदुस्थानांत नांवाजलेले होते. हस्तूसा, हदूदूसा, वगैरे हिंदुस्थानप्रसिद्ध गवयी, अलिजा बहादुर शिंद्यांच्या पदरी होते, तसेच दुय्यम प्रतीचे इतर गवयीहि घरेच होते सखारामाने गायनकुलेचा अभ्यास नन लावून केला व रुपालिजा म्हणून त्याची प्रसिद्धि झाली त्याचे लग्नकार्य झाले नव्हते. त्याचे वागणे अव्यवस्थितच असे. पण तो फार प्रामाणिक असे त्याच्या प्रामाणिकपणाची अशी गोष्ट सांगतात की, साण्याची इच्छा झाली म्हणजे तो हलवायाच्या दुकानी जाई व पोटभर मिठाई खाई. पण पैसे यावयास नसले म्हणजे एखादा राग गहाण ठेवी. यानंतर मैफलीत गाण्याच्या वेळी गहाण ठेवलेला एखादा राग म्हणण्यास कोणी शिफारस केल्यास 'अमुक हलवायाच्या दुकानी तो राग अमुक रुपयांस गहाण आहे, तो सोडवून आणा, तरमी तो गाईन' असे तो स्पष्ट सांगे. मग गहाण पडलेला राग सोडवून आणल्याची चिह्नी दाखविल्यावर तो राग तो म्हणे. हा मोठा 'तानतनायन' होता, अशी त्याची ख्याति होती.

थोरले बाळकृष्णबुवा.

मीया हस्तूसा हदूदूसांमुळे गालेहेर शहर हे गायनाचे माहेरघर म्हणून गाजले होते त्या वेळी अनेक लोक गायन शिकण्याकरिता तेथे जात. त्याप्रमाणे बाळकृष्णबुवाहि तेथे गायन शिकण्याकरिता गेले पण त्यांचा ठावठिकाणा कोणता हे कोणास चांगलेसे माहीत झाले नाही. तेथे गुरुजवळ गायनविद्या शिकून ते तेथेच राहिले त्यांच्या गळ्यांत तान नव्हती ते नेहमी म्हणत की, "तान मारणे

म्हणजे पहाड चढण्याइतकें कठीण आहे. " गायनकलेंत ते परिपूर्ण झाले ते ख्याल उत्तम गात गुरूंची त्यांवर फार मर्जी असे. गायनाच्या अखेरीस देवा-दिकांचें एकांदे पद म्हणावें अशी सभ्य लोकांत ग्वाल्हेरीस वाटाघाट सुरू झाली. तेव्हां एका गृहस्थानें सुचविलें कीं, तशीं स्तुतिपर पत्रें जयदेवाच्या 'गीतगोविंद' काव्यांत अनेक आहेत, व तें काव्य-गायनाकरितांच कवीनें रचिलें आहे म्हणूनच त्यावर राग व ताल लिहिले आहेत पण लिहिलेल्या रागांत व तालांत आपल्यास त्या म्हणतां येणार नाहीत. असा गृहस्थीचा अभिप्राय पडला. तेव्हां प्रचलित रागांत व तालांत त्या अष्टपद्या बसविण्याचें काम गुरुजींनीं बाळरुणबुवांकडे दिलें. त्यानीं त्या अष्टपद्या प्रचारातील निरनिराळ्या रागांत व तालांत बसविल्या. तोच प्रघात आज ग्वाल्हेरींत दृष्टीत पडतो. ग्वाल्हेरीस जे लोक गाणें शिकून तयार होतात, ते बाळरुणबुवांनीं बसविलेल्या रागांत व तालांतच त्या अष्टपद्या म्हणतात व ही चाल अद्यापि आहे हे बुवा पूर्वींच्या स्रोतांत तयार झाले होते. पुढें जेव्हा बाळरुणबुवा डबलक्रांजीकर ग्वाल्हेरीस शिकून तयार झाले तेव्हा ह्या बाळरुणबुवास 'थोरले बाळरुणबुवा' म्हणू लागले हे ग्वाल्हेरीसच कालवश झाले

वासुदेवबुवा जोशी.

ठाणें जिझ्यास अलीबागेजवळ नागाव म्हणून एक सेडें आहे. तेथें चित्त-पावन ब्राह्मणाचें जोशी आडनांवाचें एक मोठें घराणें आहे त्या घराण्यांत वासुदेव म्हणून एक मुलगा होता. त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणें वासुदेवाचें मोडी व बालबोध अक्षर, मोडी लिहितां वाचतां येण, थोडे हिशोब वगैरे लिहिणें झाल्यावर, एका हरिदासाच्या तोंडून त्यानं ग्वालेर येथील गायनावियेची व तेथील गायक-वादक लोकांची रसभरित वर्णनें ऐकिलीं व आपण तेथें जावें व ती विद्या शिकावी अशी त्याला फार प्रबळ इच्छा झाली. घरांतील वडील माणसें आपल्यास इतक्या लांच एकटा जाण्यास परवानगी देणार नाहीत हें जाणून घरांत न विचारता तिकडे पळून जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्या वेळीं त्याचें वय सुमारे १५।१६ वर्षांचें हातें तेव्हां त्या वेळीं प्रवासाची साधनें आनांसारखीं सुखकर नव्हतीं. पडशी खाद्यावर घेऊन विंध्याद्रि, सातपुडा ह्यांसारखे पर्वत, तापी, नर्मदा ह्यांसारख्या मोठाल्या नद्या ओलांडीत स्वारी ग्वालेरीस जाण्यास निघाली. त्या वेळीं चोरट्याचें वाटेंत भय ! पण प्रबळ इच्छा झाली म्हणजे देव

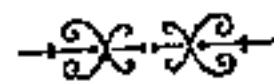
मार्ग दाखवितो व साध्य करितो ह्यांत काहीं शका नाहीं. ग्वालेरीस पोहोचल्यावर जेवणाची व राहाण्याची पंचाईत. पण शरीरप्रकृति अनुकूल, आरोग्य चांगलें, यामुळें सर्व कांहीं थोड्या दिवसांत जुळलें. त्या वेळीं विद्या शिकण्याचीं आतां-प्रमाणें सुलभ साधनें नव्हतीं आता कोणतीहि विद्या शिकणें झाल्यास गुढस विद्या शिकविण्याबद्दल ठराविक पेशाचा मोबदला म्हणजे फी (वेतन) यावयाची व ठराविक वेळी शिकावयाचें यामुळें गुरूचा व शिष्याचा वेळ फुकट न जाता शिष्याला विद्या प्राप्त होते पण त्या काळी गुरूची सेवा हा शिक्षणाचा मोबदला वेळेला प्रमाणच नाहीं. सर्व दिवसभर गुरूच्या घरीं पडून राहावयाचें व तो सांगेल तें काम करावयाचें आणि त्याची लहर लागेल तेव्हां व त्याच्या लहरीस येईल तें शिकावयाचें. शका विचारावयाची नाहीं. त्या वेळीं गायन विद्या शिकण्यास ग्रंथ नव्हते. गुरूनें तोंडानें-स्मरणानें सांगावयाचें हें शिष्यानें गुरूदेखत म्हणावयाचें. घरीं उजळणी करावयाची ती जें ध्यानांत राहिलें असेल त्या घोरणानें ! प्रथम गुरु कधीं शिकवीत नसत गुरूच्या घरीं राहून जें ऐकावयास सांपडेल तेंच कांहीं वर्षांचें शिक्षण; मग गुरूच्या मार्गे तबोरा वाजवीत राहणें, ही कांहीं वर्षांनीं दुसरी पायरी, व सेवेनें गुरूरुपा झाली म्हणजे शिक्षण सुरू व्हावयाचें ! सेवेत कुचगई झाली, गुरुगृही जाणें कमी वेळ झालें तर गुरूची मर्जी बहुधा सप्पा होई व शिक्षण प्रत्यक्ष सुरू होण्यास अडचण येई. हाच नियम आमच्या जोशाच्या वासुदेवास लागू होता पण हा पडला एकमार्गी, यानें हस्तुखाच्या गुरुगृही सदा पडून असावें. जेवणापुरतें घरीं यावें व गुरु जें काम सांगतील तें मन लावून करावें. अगमेहनत करण्यास त्याच्या अर्गी चुकारपणा नसल्यामुळें हस्तुखांची वासुदेवावर मर्जी बसली वस्तादाचें गानश्रवण, त्यांच्या मार्गे तबोरा वाजविणें, या दिव्यांतून तो पार पडल्यावर त्यास तालीम मिळू लागली. वासुदेव स्वभावानें गरीब, कष्टाळू, मनमिळाऊ असल्यानें गुरूच्या घरच्या मंडळींची त्याच्यावर मर्जी बसली त्याचप्रमाणें एका सभ्य व श्रीमान् गृहस्थानें त्याची जेवण्याची सोय त्याच्या सुशील वर्तनामुळें केली होती. दुसरा कोणताहि व्यवसाय नाहीं, गायनविद्येचा मनापासून निदिध्यास; यामुळें त्या वियेंत त्याची चांगली प्रगति होऊ लागली. ज्या सभ्य व श्रीमान् गृहस्थांच्या घरीं हा राहात होता त्यांस ह्याची चालचलणूक आवडून त्यानें वासुदेवास घरीं जाऊन लग्न करून वेण्याचा सहा दिला गायनविद्येच्या नादांत असलेलीं तरुण मुलें बिघडतात, हें वासुदेवाच्या आश्रयदात्यास चांगलें ठाऊक असल्यानें वाटसर्यां देऊन वासु-

देवाची त्याच्या गांवी त्याने रवानगी करून दिली. मुलगा विद्यासंपादन करून आलेला पाहून घरच्या माणसांस आनंद झाला त्याचे निर्मल वर्तन व विद्येत प्रावीण्य पाहून गांवचे लोकहि खुष झाले. थोड्या दिवसांत त्याचा विवाह झाला. ग्वालेरच्या आश्रयदात्याची लवकर परत घेण्याबद्दल पत्रे येऊं लागली; तेव्हां वासुदेव याने ग्वालेरीकडे सहकुटुंब प्रयाण केले.

ग्वालेरीस स्वतंत्र विन्हाड करून हा राहिला व श्रीमत लोकांच्या देवापुढें गावें व त्याबद्दल त्यांनी त्याच्या निर्वाहाचा स्वर्च चालवावा असें ठरलें. गुरुगृहीं नेमानें वासुदेव जात होताच. त्याची निष्ठा; एकमार्गीपणा व सरळ वर्तन पाहून गुरूस त्यास विद्या शिकविण्याची हौस वाटू लागली. वासुदेवास अनेक राग व त्यांतील चीजा चागल्याप्रकारें गातां येऊ लागल्या. वासुदेवाच्या स्वभावांत चांचल्य नसून धिमेपणा असल्यानें व घरीं शिकविलेल्या विद्येची कसून आवृत्ति होत गेल्यानें त्याचें गाणें पक्कें झालें. गुरूचीं मुलें अगर इतर विद्यार्थी चुकले तर गुरूंनीं 'वासुदेवास विचारा' असें मोठ्या आनदानें म्हणावें. अशा रीतीनें वासुदेव 'कोठीवाल' बनला. चाप्रमाणें तो कोंकण्या वासुदेव ग्वालेरच्या राहिवासी होऊन नामांकित हस्तु-खांचा नामांकित शिष्य व गवयी बनला. पुढें त्यास वासुदेवबुवा जोशी या नांवानें लोक ओळखूं लागले. तरी गुरूमरोवर दरबारांत गाण्यास जावें, अशी त्यांची निष्ठा गुरु मरेपर्यंत कायम होती. जोशीबुवानी अनेक शिष्य तयार केले त्यांत महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध असलेले बाळरुणबुवा इचलकरजीकरहि, होते. बाळरुणबुवानी आपल्या गुरूस महाराष्ट्रांत आणिलें होतें पुण्यास त्यांचीं अनेक गाणीं होऊन त्यांच्या विद्येचें चीज पुणेकरांनीं केलें होतें. सातान्यास महाराजसरकाराच्या नव्या वाड्यांत त्यांचीं गाणीं झाली ते आपला शिष्य बाळरुणबुवा यांस घेऊन नेपाळच्या महाराजाच्या बोलावण्यावरून तिकडे गेले होते. 'मन हरवा मोरिरे' ही त्याच्या अनेक आवडीच्या चिजांपैकीं जीवनपुरीतील एक चीज होय. पुण्यास आल्यावेळीं त्याच्या डोक्यावर एक केंस नव्हता व तोंडात एक दांतहि नव्हता. तेव्हां पुणेकरांस वाटलें हा म्हातारा गाणें काय गाणार. पण उत्तर रात्रीच्या वेळीं दरबारी रागातील 'मधुवा भरदे' ही चीज म्हणून त्यांनीं असा रंग भरला कीं, वाहवाची वृष्टी झाली. रुणशास्त्री शुक्ल हे त्याच्या नामांकित शिष्यांपैकीं एक होते. लक्ष्मणराव म्हणून त्यांचा दुसरा एक नामांकित शिष्य होता. तो डोंगऱ्यांच्या संगीत नाटक कंपनीत मुख्य पुरुषपार्थी होता त्याला त्यांनीं नाटकांत जाऊ नको म्हणून सांगितलें; पण त्यानें ऐकिलें नाहीं त्याला पुढें महारोग झाला व त्यानें नाटक कंपनी सोडिली तेव्हां तो म्हणे, 'गुरूच्या अव रुपेचें हें फळ आहे' असो.

एकदा किलोस्कराची संगीत कंपनी ग्वाल्हेरला गेली. आण्णास वाटलें की, नाटेकराच्या गाण्यानें आपण ग्वाल्हेरमधील गायक खुष व्हड. सौभद्र खेळ लावला. जोशीबुवांस पुढील खुर्चीवर बसविलें. भूपातील नांदीस सुरवात झाली. वासुदेवबुवास त्या ताना पसत पडेनात. ते म्हणाले 'हें काय संगीत कां बिसंगीत' असें म्हणून ते उठले. दहा मिनिटांत सर्व थिएटर रिकामें झालें. आण्णा दुसरे दिवशीं तेथून निघाले. पुनः ती कंपनी ग्वाल्हेरीस गेल्यावेळीं तिचें गाणें तेथें पसत पडलें ! ही गायनाची अवतति किंवा कालमाहिमा म्हणावा.

एकदां असें झालें की, वासुदेवबुवा आपल्या मुळास दरवारांत घेऊन शास्त्री मंडळींत जाऊन बसू लागले. व्यवस्थापकांनीं त्यांन तेथून उठविलें. त्या वेळीं त्यांनीं अशी प्रतिज्ञा केली की, 'शास्त्रीमंडळींत बसण्याची योग्यता प्राप्त करून घेईन तेव्हांच दरवारांत येईन.' नंतर त्यांनीं आपला मुळगा जो भय्या त्यासच व्याकरणशास्त्र वगैरे शिकवून त्यांत तयार करवून दरवारांत त्यास शास्त्रीमंडळींत बसविलें. चाला म्हणावें कगारीपणा. वासुदेवबुवांस कोणतेंहि व्यसन नव्हतें. यांची शरीरप्रकृति चांगली अने हे नामांकित गुरूचे नामांकित शिष्य इ. स. १८९० च्या सुमारास कालवशा झाले.

कृष्णशास्त्री शुक.

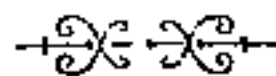
उज्जयनीतील एका सभ्य गृहस्थाच्या कुटुंबामध्ये याचा जन्म झाला. संस्कृत व हिंदी ह्या भाषांचा अभ्यास झाल्यावर प्रपंचभार उचलण्यापूर्वी गायनविद्येचा अभ्यास करण्याची इच्छा याने झाली. त्याप्रमाणे उज्जयनीजवळच गायनविद्येत गाजलेले ग्वालेर शहर, तेथे जाण्याचे त्यांनीं ठरविलें. तेथे गेल्यावर वासुदेवबुवा जोशी, प्रसिद्ध मीयां हस्तूळांचे शिष्य, यांजपाशीं त्यांनीं या कलेचा चांगला अभ्यास केला. त्या वेळच त्यांचे सहाध्यायी कै. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर हे होते. ही कला मनोरंजक असल्याने व तेथील चांगल्या ओळखी झाल्याने व गुरूची कृपा असल्याने त्यांनीं तेथे बरेच दिवस मुक्काम केला. एके वेळी गायनाच्या चर्चेत वाद विक्रोपास गेल्यामुळे "आपल्यासारख्या शिकलेल्या माणसाची अशिक्षित मनुष्याबरोबर 'हमरी तुमरी' होऊन इज्जत जावी हें मला पसत नाहीं," असे एका सभ्य व श्रीमान मनुष्याने उद्गार काढिले. ते ऐकून शास्त्रीबुवांस विषाद वाटला व म्हणाले, "आजपासून पुन्हां मी मैफलींत

गाणार नाही. ' अशी प्रतिज्ञा करून त्यांनीं ग्वालेर शहर सोडिलें व उज्जयनीस येऊन राममदिगांत तुळशीदासकृत हिंदी रामायण ह्या पथाधारे पुराण सांगून त्यावर आपला निर्वाह त्यांनीं चालू केला. त्यांचे गुरु वासुदेवबुवा जोशी हे नेपाळास जातेवेळीं त्यांनीं गणपती भिलवडीकर यास त्यांच्या ह्वालीं केलें व ' चाला तुझी गायनविद्या शिकीव ' अशी आज्ञा केली. गुरूची आज्ञा अमान्य करणाराची नाही म्हणून त्यांनीं त्यास गायनविद्येत प्रवीण करून महागृष्टांत पाठविलें. शास्त्रीयुगांस अनेक ख्याल येत असत. ते सुखभावी होते म्हणून त्यांनीं अनेक चिजा आपला शिष्य गणपती यास शिकविल्या. ते एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

मनरंग.

दिल्लीपति मर्हमदशाह (१७१९-१७४८) गादीवर असताना मनरंग ह्या टोपण नावाचा नामांकित गवई व ख्याल रचणारा होऊन गेला. त्याचें स्वरें नांव कोठें आढळत नाही त्यानें अनेक लहान मोठे ख्याल सर्व गंगात रचिले आहेत ते ख्याल सर्वच गवई म्हणतात. पण जयपुराकडील गवई यांच्या म्हणण्यांत ते जास्त येतात. त्या चिजाची बांधणी सदरंग, अदारंग ह्यांच्या बांधणीसारसी मनोहर आहे. त्या चिजांत बादशाहचें नांव व आपलें नांव त्यानें गोविलें आहे.

बाबादीक्षित.

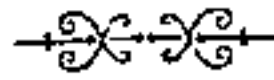
श्रीमंत जलीजाबहादूर शिंदे सरकार याच्या सत्तेखाली जेव्हां अहमदनगर जिल्हा होता, तेव्हा त्यांचें मुख्य शहर श्रीगोंदे होतें. सरकारांनीं तेथें आपला वाडा बांधल्यामुळे, सरदार, इनामदार, कामगार व आश्रित यांनींहि तेथें आपले वाडे बांधिले व त्या लहानशा गांवास राजधानीचें वैभव प्राप्त झालें; पण शिंदे सरकार व निजाम सरकार यांच्या हद्दी सर नदीजवळ एकमेकांस मिळालेल्या, चतुर व राजकारणी इंग्रज कामगारांच्या ध्यानीं हें येतांच शिंदे सरकारास उत्तरेस त्यांच्या मुलखाला जोडून मुलूख देऊन नगर जिल्हा जेव्हां इंग्रजांनीं आपल्या ताब्यांत

वेतला, तेव्हां शिंदे सरकारचें ठाणें श्रीगोंद्याहून उठलें त्याचरोबरच सरदार, इनामदार, कामगार व आश्रित वगैरे मंडळींनीं आपली वस्ती तेथून उठवून सर्व मंडळी ग्वाल्हेरीस जाऊन राहिली. श्रीगोंद्याची त्या वेळच्या वैभवाची, ओस पडलेले, उंटवाले, हत्तीवाले वगैरेचे चिरेबंदी वाडे आज साक्ष देत आहेत. बाबादीक्षित याच्याहि पूर्वजांचा वाडा अद्यापि तेथें असलेला म्हातारे लोक दाखवितात.

बाबाचे वडील पागेमध्ये नोकर होते ग्वाल्हेरीस गेल्यावर बाबा वडिलांचरोबर पागेत जात. जवळ हद्दू हस्तूचें राहण्याचें ठिकाण होतें तेथें बाबा जाऊन त्याच्या कसरतीच्या वेळीं लांब बसून त्यांचीं गाणीं ऐकत असत. त्यांना गाणें ऐकण्याचा नाद विलक्षण लागला. बाबा शरीरानें हडकुळे होते, पण त्याचा आवाज पळेदार, गोल गोड व मधुर होता. ही त्यांस ईश्वरी देणगीच होती. अशा प्रकारच्या स्वाभाविक आवाजाच्या देणगीस 'सुशारीर' अशी संगीत शास्त्रान संज्ञा आहे. बाबा रोज गाणें ऐकत व पागेमध्ये एका बाजूस बसून तशी नकल करण्याची कसरत करीत. आवाजाच्या देणगीचरोबर ग्रहण व अनुकरण शक्ति यांची त्यास अनुकूलता होती त्यामुळे ऐकिलेलें गाणें जसेच्या तसे म्हणण्याची हतोढी त्यांस उत्तम साधली होती एकदा असें झालें कीं, हद्दूहस्तूच्या घरीं एक परस्थ नामांकित गवई आला व त्याचें गाणें त्याच्या घरीं झालें, बाबानें धोंटपणानें विचारलें 'मी थोडें गाऊ कां' तेव्हां हद्दूनीं परवानगी दिली, बाबानें त्या परस्थ गवयाची अशी हुबेहूय नकल उठवून दिली कीं, सगळे आश्चर्यचकित झाले. तो परस्थ गवयी मनांत म्हणाला, माझा तर हा शागिर्द नाही ! इकडे हद्दूहस्तू मनांत म्हणाले, हा आमच्या घरीं रोज येतो तेव्हां त्याची तालीम घेण्यास हा केव्हां गेला ! असा सर्व चमत्कार तेथें झाला. दुसरे दिवशीं हस्तूनीं त्याला बोलावून विचारलें तेव्हां त्यानें स्पष्ट सांगितलें कीं, मला नकल करण्याची शक्ति आहे. तेव्हां हस्तूनीं एक अनावट राग, त्रिकट ताना, हरकती घेऊन गाइला, व त्यास नकल करण्यास सांगितलें तेव्हां त्यांतील अर्थ मुर्घे गाणें तो गाइला, तेव्हांपासून हस्तूची त्यावर मर्जी बसली व त्यास ते रोज तालीम देऊं लागले व आपल्या कसरतीच्या वेळीं बसवून घेऊ लागले. असें कांहीं वर्षे झाल्यावर सरोसरच बाबादीक्षित एक उत्तम गवई बनले गुरुची त्यावर बहाल मर्जी. वाटेल तेथें त्याला ते आपल्याचरोबर घेऊन जाऊं लागले, व बाबांनीं मनावर घेऊन रोज घरीं कसरत करण्यास सुरुवात केली. एकदां

असे झाले की, सरकारवाड्यांत एका परस्थ गवयाचें गाणें इतकें चांगलें झालें की, त्यानंतर कोणाचें गाणें जमणें अशक्य होतें; म्हणून हस्सूनीं बाबास सांगितलें की, इतकें बेसुरी बेढब गाणें गा की, पहिला रंग सगळा उडून जावा. बाबांनीं ' होय ' म्हणून असें बेढब गाणें गाइलें की, त्याला बद्द करून हस्सूसांस बसण्यास सरकारांनीं हुकूम केला व त्याचें गाणें चांगलेंच वठलें. घरीं आल्यावर बाबाची गुरूनी फार वाहवा केली पुढें कांहीं दिवसांनीं सरकारपुढें बाबाचें गाणें झालें. असें गाणें आजवर ऐकिले नाहीं अमें जो, तो म्हणूं लागला. त्या दिवशीं बाबास 'नीलकंठ' ही पदवी गुरूनीं बहाल केली पुढें कांहीं दिवसांनीं सरकार पुढें बाबाचें गाणें झालें. त्या पुढें इतरांच्या गाण्याचा रंग फिक्याच पडला । घरीं आल्यावर गुरूनीं बाबास विचारलें की, इतकी उत्तम विद्या तुला आम्हीं शिकविली त्याची गुरुदक्षिणा तूं अद्यापि आम्हांस दिली नाहीस. तेव्हां बाबा म्हणाले ' मागा मी आतां देण्यास तयार आहे. ' गुरु म्हणाले " मागितल्यावर मागें फिरशील " बाबा म्हणाले " मी वाम्हण आहे मागें फिरणार नाही " गुरु म्हणाले तर " त्या पुढें सरकार समोर तूं कधीं गाऊं नकोस ' ही दक्षणा दे, बाबा म्हणाले ' ही गुरुदक्षणा दिली. त्या पुढें मी महाराजांपुढें गाणार नाही " झालें । त्या दिवसापासून मरेपर्यंत बाबा जयार्जीराव महाराजापुढें गाइले नाहीत । एकदा असें झालें की, सरकारवाड्यात भोजनाची पगत बसली. सरकार तेथें हजार नव्हते. लोकांनीं बाबास श्लोक म्हणण्यास आग्रह केला. बाबांनीं श्लोक म्हणण्यास सुरुवात केली. महाराजास ही बातमी समजतांच ते तेथें आले. बाबा गप्प झाले । तेव्हां महाराज म्हणाले, ' श्लोकाच्या प्रत्येक ओळीस एक मोहोर देतो. श्लोक म्हणा ' बाबा श्लोक म्हणेनात महाराज म्हणाले " एका ओळीस एक गांव " तरी बाबा श्लोक म्हणेनात । व शेवटीं आपोशन वेळून उठलें । महाराज परत गेले । त्या दिवसापासून बाबांचें गाणें महाराजांस ऐकण्यास सापडेना. महाराज गुणग्राही व धोर मनाचे. त्यांना ह्यांतील गूढ कांहीं कळेना. मग त्यांना सर्व हकीकत समजली व फार वाईट वाटलें व रागहि आला. पण आतां काय उपयोग । पुढें रात्रीं एक वाजला म्हणजे बाबा आपल्या निवडक लोकांदेखत घरीं गाण्यास बसत. मग त्या आळीच्या गस्त घालणारानें महाराजांस गाणें सुरू झाल्याची वद्दी द्यावयाची. महाराज पोवात बदलून तेथें खालीं गाणें ऐकत उभे राहात । धन्य महाराजांच्या गुणग्राहकतेची; व त्याहून धन्य त्यांच्या धोर मनाची व सहनशीलतेची ' असे राजे क्वचितच छोम छनन ' ही जीवनपुरी

रागांतील चीज त्याच्या अनेक आवडत्या चीजांपैकी एक होती. म्हाताऱ्पणीं ने काशीस जाऊन राहिले. हस्तूखां, हड्डूखां ह्यांच्या गाण्यावर जर इतर मोठ्या गवयांनी टीका करण्यास सुरवात केली तर ते म्हणत “हें त्या घराण्याचें गाणें” असें म्हणून गाल व पुढें म्हणत “तुम्ही ह्यापेक्षां चांगलें गाऊन दाखवा; उगीच धोरांची निंदा व स्पर्धा करण्यात काय अर्थ आहे ! जिवंत होते तेव्हां कां नाहीं सामना करण्यास आलां आतां काय उपयोग. मी त्यांचा शागिर्द मजबुबेवर म्हाताऱ्पणीं तरी सामना करा ” गवयी त्यांचें गाणें ऐकून दिक्क होत. ते इ. स. १८८३ च्या सुमारास काशीस कैलामवाशी झाले त्यास मुलगा नव्हता. ह्या तोंडीचे गायक केव्हां निघतील तो सुद्धा !

भय्या जोशी.

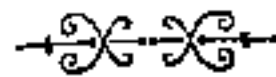
भय्या जोशी हे प्रसिद्ध वासुदेवबुवा जोशी यांचे पुत्र हे आपल्या वडिलांपाशीं गायनविद्या शिकले संस्कृत व्याकरणशास्त्र शिकून ते दरबारांत शास्त्री मंडळींत बसत. ह्यांचें गाणें जोरकस व उत्तम असे. ह्यांच्या कसरतीच्या वेळीं जोडीदार म्हणून ह्यांच्या वडिलांनीं पांडुरंगबुवा चेंबलकर घेतले होते त्या वेळच्या गवयी लोकांत भय्या जोशाची अशी प्रसिद्धि होती कीं, ‘चोलतान भय्या जोशानींच करावी. इतकांची त्या पुढें मात्रा नाहीं, मग तो मुसलमान गवयी असो अगर हिंदु असो पुढें त्यांना भ्रम झाला होता तरी ते अनेक चीजां जोरकस रीतीनें म्हणून दाखवीत यांस चीजा फार घेत असत. पुण्यास त्याचा मुक्काम रुष्णगाव देवल यांजकडे असतांना लेखकाच्या वडिलांकडे येऊन ज्या कधीं इकडे ऐकावयास मिळाल्या नाहींत अशा अनेक चीजां जोरकस आवाजानें व्यवस्थेशीरपणें म्हणून दाखवीत.

एक वेळ त्यांचा पुण्यास मुक्काम फार दिवस झाला होता. त्यावेळीं बाळरुष्ण-बुवानींहि त्यांजकडून चीजा घेतल्या तेव्हां लेखकाच्या वडिलांनीं त्यास विचारिलें “बुवा तुम्हास चीजा भय्या जोशापासून घेण्याची काय जददारी !” तेव्हां बुवा म्हणाले ‘अशा निरनिराळ्या ढगाच्या चीजा आम्हास मर्व कोठें मिळाल्या आहेत !’ ह्यावरून भय्या जोशांच्या भरतीबद्दल व त्याच्या जवळील चीजांच्या ढगदारीबद्दल वाचकांची साक्षी होईल. हे इ. स. १९२० च्या सुमारास मुंबईस कालवश झाले.

बाळासाहेब गुरुजी.

राणोजी शिंदे ह्यांनी जेव्हां ग्वाल्हेरीत गादी स्थापिली तेव्हां महागुरूतून आपल्या विश्वासातल्या काही व्यक्ति तेथे नेल्या; त्या व्यक्तींपैकी गुरुजींचे पूर्वज होते. गुरुजींचे खरे आडनांव काळे व त्यांचे गोत्र वत्स आहे. गुरुजींच्या वाडवडिलांनी ग्वाल्हेरीत मोठमोठी हुद्याची कामे केलीं बाळासाहेबहि मोठ्या हुद्यावर होते. बाळासाहेब व त्यांचे बंधु पन्ना गुरुजी यांस गायनाचा मोठा शौक होता हे दिसण्यात मोठे स्वाचदार असून त्यांचे शरीर धिप्पाड होतें ह्यांनी गायनाचा अभ्यास उत्तम केला होता. ह्याचा आवाज पहाडी होता हे ख्याल गात असत श्रीमंत माधवराव महाराजांची ह्यांच्यावर मोठी मर्जी होती. गायनातील ह्यांचे सहाध्याची निसार हुसेनसा हे होते. हे मैफलीत निर्भवपणें गात. रामेश्वराच्या यात्रेस इ. स १९०१ मध्ये गेल्यावेळीं ह्यांचा पुण्यात मुक्काम तीन महिने होता; तेव्हां ह्यांच्या गाण्याचा लाभ पुणेकरांस मिळाला ह्यांचा स्वभाव मानी व उदार होता. ह्यांनी अनेक शिष्य तयार केले. सामवेद गायनपद्धतीवर म्हणण्याचा ह्यांनी अभ्यास केला होता. अनेक नामांकित हिंदुमुसलमान गव-
यार्थी ह्यांचे गायनांत सामने झाले होते. ह्यांच्यासारखा शौकीन गवयी विरळा. ग्रंथावरून गाणें शिकण्याच्या ते विरुद्ध असत. हे इ. स १९१९ च्या सुमारास कालवश झाले. ह्यांचे पुतणेहि चांगले गातात. ह्यांचा आवाज फार मधुर आहे.

शंकर पंडित

ग्वाल्हेरीस पंडिताचें घराणें गृहस्थार्थें. शंकरराव पंडिताच्या वडिलानें आपल्या मुलांस गायनविद्या याची या हेतूनें निसारहुसेनसां ह्यांस गायन शिक-
विण्यास ठेविलें. शंकररावांचरोवर त्यांचे दोन बंधू गायन शिकत शंकरराव गायनांत अप्रतिम तयार झाले. निसार हुसेनसां मोठ्या प्रेमानें सांगत कीं, 'माझे गाणें हुबेहुब शंकर गातो.' ह्यांना पीनसचा गोग झाल्यामुळे ते मिरजेस गेले होते. तेथून बरे होऊन परत जाताना त्यांच्या गायनाचा लाभ पुणेकरांस मिळाला. त्यांचे गायन जोरकस, व तानेची विलक्षण तयारी असे. त्यास तराणे पुष्कळ येत ग्वाल्हेरची ख्यालगायकीची योग्य कल्पना त्यांच्या गाण्यावरून श्रोत्यास येई ह्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ होता. त्यांनी अनेक शिष्य तयार केले. माधव संगीतविद्यालयाचे हल्लींचे हेडमास्तर राजाभय्या पूळवाले त्यांच्या शिष्यांपैकी एक होत. त्यांचे चिरंजीव कृष्णराव पंडित हेहि उत्तम गवयी आहेत.

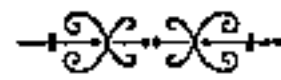
तानेची तयारी त्यांची तारीफ करण्याजोगी आहे त्याच्या वेळच्या मुसलमान गवयांप्रमाणे लाडक्या शिष्यानेही एकादा विशेषराग व एखाद्या रागांतील विशेष चीज सांगण्यास विनंति केली असता त्या शिष्यावर रागावून त्याला अभद्र बोलण्याची खोड त्याच्या आगांत नव्हती असे नाही. हे इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात कालवश झाले

विष्णुपंत छत्रे.

विजापुराजवळ तिकोटे म्हणून खेडेगाव आहे तेथील छत्र्यांच्या कुळांत ह्यांचा जन्म झाला ह्यांच्या वडिलांचे नांव मोरोपंत विष्णुपतास घोड्यावर बसणे व गाणे ह्या दोन गोष्टींचा लहानपणापासून मोठा नाद असे गावांत कोणाचेहि घोडे दिसले की, त्यावर बसारे व त्यास पळवारे तसेच गाण्याचे वेडेवांकडे जसे येईल तसे धीटपणाने गावयाचे, मग लोक काहीहि म्हणोत, ह्या नादाने ते ग्वालेरीस गेले व तेथे बाबासाहेब आपटे यांजपाशी घोड्यावर बसण्याची विद्या त्यांनी चांगली संपादिली व तेथे असता त्यांच्या परवानगीने हद्दूच्या घरी गाणे शिकण्यास जाऊ लागले. त्यांचा आवाज फारच वाईट होता. पण मेहनतीने त्यांनी त्याला थोडा बरा केला होता इतकेच वाईट आवाजाच्या गवयांत यांचा नवर फार वर लागत होता. तेव्हा ह्यांना गाणे येणार कसे व शिकविणार कोण? कर्मधर्मसंयोगाने एकदा यांचे गुरु काशीस घरच्या मुलाबाळांसह नावेत बसून सहल करण्यास निघाले. हेहि त्यांच्या बरोबर होते नाव चालली असता नावाड्याचे एक वल्ले मोडले व नाव धारेस लागली. ह्या मुलाने प्रसगावधान राखून नदीत उडी टाकून नाव दोराने कडेली ओढिली! आंतील मडळी घाचरली तशात विष्णु नदीत पडला अशी मडळीची समजूत झाली हद्दूखा म्हणाले, 'विचारा ब्राह्मणाचा पोर फुट मेली आतां काय करावे' जेव्हा नाव कडेली लागली तेव्हा नावाड्याने सांगितले की ह्या मुलामुळे आज सर्वांचे प्राण वांचले तेव्हा मीया खुष झाले ग्वालेरीस परत गेल्यावर मीयांनी रहिमतखां निसारहुसेन ह्याजबगेवर गायनाचे तालमीस विष्णूत बसण्याची परवागी दिली त्यामुळे विष्णुपतास खास तालमीचा लाभ झाला. महाराष्ट्रांत परत आल्यावर त्यांनी गायनविद्या फुट अनेक विद्यार्थ्यांस शिकविली घोड्याची सरकस काढून ते हिंदुस्थानभर फिरले त्यांचा स्वभाव दिलदार व उदार होता. काशीस गेल्यावेळी आपल्या गुरुबध्नीची विपन्न अवस्था झालेली पाहून त्याला मरेपर्यंत

आपल्याजवळ चांगल्या प्रकारे ठेविले. त्याचे अफूचे व्यसन वरेंच कमी केले. त्याचे गायन सर्व महाराष्ट्रास फुकट ऐकविले. ह्यानी खटपट केली नसली तर रहिमतखां फुकट गेला असता हे खास, व त्याचे गाणे लोकांस ऐकावयास मिळालेहि नसतें. असा हा अश्वविद्या प्रवीण, गायक, उदार, दिलदार, निस्पृह पुरुष इ. स. १९०६ च्या मार्च महिन्यात इंदूर येथे कालवश झाला त्यावेळी त्याचे वय ६७ वर्षांचे होतें. लेखकाच्या घराण्याचा व त्याच्या घराण्याचा तीन पिढ्यांचा संबंध होता, म्हणून ते पुण्यास आल्यावर लेखकाच्या वडिलांस भेटावयास येत व रहिमतखाच्या गाण्याचे आमंत्रण करीत ही वहिवाट त्यांचे बंधू काशिनाथपंत छत्रे यांनीहि मरेपर्यंत ठेविली होती.

बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर.

बाळकृष्ण हा महाराष्ट्रांतील राहणार त्याचे लहानपणी शिक्षण वेताचेच झाले होते. त्यावेळेस म्ह० इ. स. १८६५ च्या सुमारास हल्लींसारख्या सरकारी शाळा नव्हत्या. खासगी एकादी शाळा असून हिशेब करणे, मोडी लिहिणे व वाचणे मुलास आले म्हणजे तो पंतोजी चांगला, अशी स्थिति होती बाळकृष्णास शरीरसंपत्ति अनुकूल तेव्हां गांवात उनाडकी करावी व बरोवरीचीं मुले जमवून खेळण्यांत वेळ घालवावा. एकदां कथेकरी बुवा गांवांत आले तेव्हां त्यांची चेन चाललेली पाहून आपण गाणे शिकावे म्हणजे आपलीहि चेन होईल हे जाणून बाळकृष्णाने ग्वालेरसि गाणे शिकण्यास जाण्याचा बेत केला; पण सोबती कोणी निघेनात; तरीहि एकटेच जाण्याचा बाळकृष्णाने निश्चय केला. ग्वालेरसि जाणे त्यावेळीं सुलभ नव्हतें. सातपुडा, विंध्याद्रिसारखे पर्वत व नर्मदा, तापी, कृष्णा, ह्यासारख्या नद्या ओलांडून जावे लागे. आगगाडी नाहीं एवढेच नव्हे तर पाचरस्त्याच्या सडकाहि चांगल्या नव्हत्या. पण निश्चयी मनाला अडकाठी कोण करणार ! बाळकृष्ण निघाला तो उपासतापास काढीन त्यानें एकदांचे ग्वालेर शहर गांठिले. ते शहर त्यावेळीं गायनाचे माहेरघर होतें. जयाजीराव महाराजासारखा गायनप्रेमी राजा, हद्दू, हस्तूसारखे एकाचदित एक गायक; कुधवसिंगासारखे वादक; मग काय चोहोकडून तेथे गानविद्या शिकण्याकरितां तरुण विद्यार्थी जमा होत असत, आतांप्रमाणे नियमित वेतन देऊन, नियमित वेळीं ठराविक पाठ घ्यावयाचा, असें त्यावेळीं फारच थोडे होतें ! गुरूची तो सांगेल ती चाकरी हे वेतन, गुरूची जेव्हां लहर लागेल ती शिकण्याची वेळ, व तो

लहरीने शिकवीळ तो त्या दिवसाचा धडा बाळरुणाने हे सव पत्करून गायन विद्या शिकण्याचा निश्चय करून ग्वालेरीस तळ दिला. सर्व झाले पण पोटाचे काय ? पण तीहि साय झाली । प्रथम शिक्षणास आरंभ म्हणजे गुरूच्या मार्गे बसून तबोरा वाजविणे अशा रीतीने सर्व कष्ट व हाल सोसून बाळरुणाच्या विद्येस सुरवात झाली वासुदेवबुवा जोशी बाळरुणास शिकवू लागले जोशी बुवा फार सरळ व मोकळ्या मनाचे असल्याने बाळरुणाचा अभ्यास ठीक चालला. हद्दू, नथ्येखा ह्यांची गाणी ऐकण्यास मिळू लागली बाळरुणाचा आवाज जोरकस, गोल, गोड, पळेदार व सुरेल असल्याने त्याच्यावर त्या विद्येतील प्रवीण लोकांचे मन बसू लागले. अशा रीतीने बाळरुणाच्या शिकण्याचा जम चांगला बसला व तो त्यात चांगला प्रवीण होईल अशी चिन्हे दिसू लागली. बाळरुणाच्या गळ्यांत तान चांगली बसली. अनेक चिजा मिळाल्या व ग्वालेरची गायकी त्याला उत्तम साधली. त्यावेळी हद्दूखांचा थोरला मुलगा महमदखां तयार होत होता त्याचे तयारीचे गाणे ह्यास अनेकवार ऐकावयास सांपडे, अशा रीतीने बाळरुणाच्या इच्छेप्रमाणे गानविद्येन त्याची प्रगति झाली. वासुदेवबुवा जोशी यांची त्याच्यावर चांगली मजी बसली ते आपल्याचरोबर गाण्यास सदा त्यास घेऊन जाऊ लागले. त्यामुळे त्याची प्रसिद्धीहि चांगली झाली. जोशी-बुवांपासून त्यास पुष्कळ राग, अनेक चिजा व ग्वालेरची गायकी पूर्णपणे मिळाली होती नंतर ते महाराष्ट्रांत आले प्रथम सातान्यास दाजीचा पटवर्धन ह्यांनी त्यास आश्रय दिला. सरकारच्या नव्या वाड्याचा तो दिवाणखाना, हा तरणा तयार बाह्यगण गवयी, त्याची खुद्द ग्वालेरची गायकी व तानाची तरकीब, मग काय, सातान्यांत ती सर्वच नवलाई हां हां म्हणतां बाळरुणाचा लौकिक महाराष्ट्रांत पसरला व हे राजश्री बाळरुणाचे बाळरुणबुवा बनले अनेक लोक त्यांच्याभोवती शिकण्यासाठी जमले, व ह्यांचे बस्तान चांगले बसले मुंबईचे विश्वनाथबुवा काळे ह्यांनी व बाळरुणबुवांनी 'संगीतदर्पण' नांवाचे मासिक सुरू केले. नामांकित नायकिणीच्या मोठाल्या शिकण्या लागून बुवाच्या चरितार्थाची उत्तम सोय झाली. श्री० बाळासाहेब मिरजकर ह्यांनी बुवास आपल्या पदरी ठेविले तेथे विष्णुबुवा पलूसकर, अंतुबुवा जोशी, गुडुबुवा इगळे हे विद्यार्थी श्री० दाजीसाहेब कुरुंदवाडकर व श्रीमंत मिरजकर ह्यांच्या वशिल्याने बुवांनी शिकविण्यास घेतले. हे शिष्य चांगले तयार झाल्याने बुवांच्या लौकिकांत अधिकच भर पडली. बुवाची शिकविण्याची पद्धति ठीक असे मिरजेस बुवांनी घाहि बांधले. पुढे कारण काय झाले असेल ते असो, बुवांचे मिरज दरबारी बिघडले व ते श्री. बाबा-

साहेब इचलकरजीकर याच्या आश्रयास येऊन तेथील दरबार गवर्धी बनले. त्याचा मुलगा आण्णुबुवा व निराशीबुवा ही त्यांच्या विद्यार्थी मंडळीतील शेवटची जोडी होय. बुवाचा मुलगा त्यांच्यादेखत वारल्याने त्यांस फार दुःख झाले व मनास जो धक्का बसला त्याने ते पुढे लवकरच इ. स. १९२७ च्या सुमारास कालवश झाले. त्याचे चहाते त्यांस महाराष्ट्रांतील 'भीष्माचार्य' असे प्रेमने म्हाणत असत, ही पदवी त्यांस खरोखर शोभत होती. त्यांनी आपल्या गाण्यात, कोणाचे ऐकून किंवा नव्या आवडीची तरकीब म्हणून, कधीहि बदल केला नाही. वासुदेवबुवा जोशांच्या वेळचे ग्वालेरचे गाणे कसे होतं हे जर कोणास पाहण्याची इच्छा झाली तर बुवांचे गाणे हा त्याचा योग्य नमुना होता. त्याचा आवाज शेवटपर्यंत गोल, गोड, जोरकस व सुरेल राहिला. त्याच्यासारख्या आवाजाचे गवय्ये फार थोडेच आजवर झाले असतील. आपण किती स्वराने गाणे गातां असा प्रेमळपणाने त्यांस प्रश्न केला असतां ते म्हणत, "आम्ही बारा स्वराने गातो, कोठे कमीजास्त स्वर लागत असल्यास त्याबद्दल आमचे म्हणणे नाही 'अतकोमल' व 'तर तीवर' स्वरांच्या गोष्टी बोलण्यात आहेत आमच्या गाण्यात त्या नाहीत, तसे स्वर लागतात असे म्हणत असल्यास आम्ही ते समजून लावीत नाही. चीजेच्या धोरणाने लागत असतील पण तसा अभ्यास करून आम्ही लावीत नाही व आमच्या गुरूंनी आम्हास तसे शिकविलेहि नाही ही अर्तीकडील सुधारणा आहे; त्यात आम्हांस खरोखर कळत नाही, मग आम्हांस अडाणी कां म्हणाना." एकदां त्यांच्या मित्राने त्यांस भेरव व रामकली राग वेगळा करून दाखवा असे विचारले, तेव्हा ते मोठ्याने हसून म्हणाले, 'अहो, आम्हास कोणी असे शिकविले आहे ! दोनहि रागांवीठ चीजा म्हणून दाखवितो; तुम्ही शास्त्र म्हणत असाल तर ते आम्हांस येत नाही' ह्यांना रगदेवता प्रसन्न असे. हे गाण्यास बसले की, रंग आलाच ह्याचे गाणे कधी जमले नाही अने झालेच नाही. आपण एक चांगले गायक आहो अशी त्यास आत्मप्रचीति होती. एकदां ते बोलतां बोलतां म्हणाले की, "अल्लीसां व कसूता ह्यांची मुंबईस गाठ पडली, तेव्हां मी त्यास सहज म्हणले "आपले गाणे एकदा स्वस्थपणे ऐकावयाचे आहे. तेव्हा ते म्हणाले, 'आपलंहि गाणे एकदां आम्हांस ऐकावे,' मी बरे म्हणले' पण जेव्हां त्यांनी आपले गाणे मला ऐकविले नाही तेव्हां आम्हीहि पण आपले गाणे त्यांस ऐकविले नाही" बुवांनी आपले गुरू

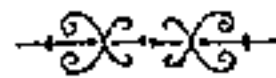
वासुदेवबुवा जोशी यांस महाराष्ट्रात आणून त्याचा योग्य मान व प्रतिष्ठा केली, थोर व गुण्याही लोकानी त्याची त्यावेळी योग्य सभावना केली त्याचप्रमाणे बुवांच्या शिष्यांनी त्यांचा योग्य सन्मान करून त्यांस व आपल्यास साजेल अशी गुरुदक्षिणाहि दिली. ह्या कर्ण्यात उभयतां गुरु-शिष्याचा मोठेपणा व्यक्त होत आहे. बुवांस गाण्यास बोलाविले असतां एक दोन शिष्यांस बरोबर घेऊन जाऊन केवळ तबोऱ्याच्या जोडीच्या साथीवर गाणें रगवीत. प्रथम स्थायी एकवेळ समग्र म्हणून मग अतरा नंतर पुनः स्थायी व अतरा डौलदार रीतीने म्हणून मग गायकी सुरू करीत त्याचप्रमाणें कोणी विशेष शिफारस केल्यासच अप्रसिद्ध राग म्हणत त्यांना अप्रसिद्ध राग येत नव्हते असें मात्र कोणी मलतीच समजूत करून घेऊ नये. पण आतां मात्र सगळाच मनु फिरला आहे त्यांच्याच शिष्यशाखेंत तबोरा लावण्यास पेटीच्या सुराची मदत लागते; व साथीसहि पेटी अवश्य होऊन बसली आहे! गायन सुरू करितांच चीजेचा स्थायी व अतरा होतां होईनां न म्हणतां नानाचें डबोलें श्रोत्यांपुढें सोडावयाचें. कोणी शिफारस न करिता नदराग, रामदासीमळार, मालगुजी, नायकी कानडा ह्यासारखे अप्रसिद्ध राग गाण्यास सुरुवात करून आपल्या ज्ञानाचें श्रोत्यापुढें प्रदर्शन करावयाचें. ह्या रागांची तालीम त्यास गुरूपासून मिळाली असेल असें मात्र कोणी समजू नये. एकादी दुसरी चीज ऐकिलेली म्हणावयाची व वेडीवाकडी तानबाजी त्याला जोडून द्यावयाची. अशानें ज्ञाते किंमत करितातच. फिरलेल्या काळाच्या ओघात हें बुवांच्या शिष्यशाखेचें कर्णें कोणास योग्यहि वाटण्याचा संभव आहे. व 'गुरूसे शिष्या सवाई' असेंहि कोणी म्हणेल. पण ही गायनकलेची सुधारणा स्वचित नाही हें मत तज्ञांस पटण्याजोगें आहे यापुढें बाळकृष्णबुवांसारखे योग्य अधिकाराचे गवई महाराष्ट्रांत निपजतील तो सुदीन होय पण तो सुदीन जवळ नसून भविष्यकाळांत फार दूर आहे असें म्हणणें भाग आहे.

रामभाऊ सावेरकर.

हे ख्यालीचे इंदोरास रहात असत. ह्याचा आवाज चांगला असून गाण्याची तरकीब ठीक होती. ग्वालेर घराण्यांतील गायकींत हे तयार झाले होते. हे अंध असत ह्यांच्यावेळीं एका घराण्यांतील एकच गुरु करावयाचा. त्या विधीस 'गंडा बांधणें' म्हणत व त्या वेळीं ह्या विधीस फार महत्त्व असे. ह्याची ज्ञानलालसा विलक्षण होती ग्वालेरव्यतिरिक्त दुसऱ्या घराण्यांतील

गवयाची जेव्हा ह्यानीं गाणीं ऐकिली तेव्हा नव्या चीजा व नवे राग शिकण्याचा ह्यास मोठे पडला त्याच्या स्नेह्यानीं पर घराण्यातील गवयांचा गडा बांधणें अप्रशस्त आहे व तसें केल्यास तुम्ही लोक फजिती करतील असा सल्ला दिला. परंतु त्यास न जुमानता त्यानी पुनः एकवार दुसरा गडाबधन-विधि केला कारण ते गवई गडा बांधून घेतल्याशिवाय तालीम देईनात ! अशा प्रकारचे ते विद्याभिलाषी होते. हे इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात परलोकवासी झाले

बापू जोशी.

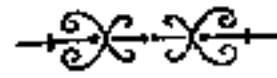
हे नागपूरचे गवणारे. ह्यांच्या गायनाची प्रसिद्धि सर्व मध्यप्रातभर असे हे जातीनें ब्राह्मण असून दिमण्यात मोठे ख्याबदार होते ह्यानीं गायनकला कोणा गुरूपासून संपादन केली ह्याची विश्वसनीय माहिती प्रस्तुत लेखकास लागली नाही ह्यांचा आवाज फारच चांगला अशी त्यावेळच्या लोकांत प्रसिद्धी असे. विष्णुपत छत्रे अनेक वेळा म्हणत कीं, “मी पुष्कळ चांगले चांगले गवयी ऐकिले, परंतु बापू जोशासारखा मधुर व सुरेल आवाजाचा गवयी क्वचितच मला दिसला.” हे ख्याल गात असत ते स्वतः नेहमीं असें म्हणत कीं, ‘ज्याला आवाजाची देणगी देवानें दिली नाही त्यानें गायनकला शिकू नये.’ हे चांगले वयातीत होऊन इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाले. ह्यांच्या थोड्याहि सहवासांत “कठचिन गावें, और नयन बिन चमकावें” हे वाक्य श्रोत्यांच्या कानावर अनेकवार पडत असे.

पांडुरंगबुवा येवलेकर.

हा ख्यालगायक होता महाराष्ट्रात व विशेषेकरून खानदेशांत हा फार प्रसिद्ध होता. ह्याला लहानपणापासून गायनाचा नाद त्या नादानें तो प्रथम धारेस व तेथून ग्वालेरीस गेला. ग्वालेरींत वासुदेवबुवा जोशी ह्यांजपाशी त्यानें गायनाचा अभ्यास केला ह्याचा आवाज बारीक पण गोड व सणसणीत होता. ह्याची कसरत करण्याची तऱ्हा पाहून जोशी बुवानें आपला मुलगा भय्या ह्याजबरोबर त्यास कसरत करण्यास बसवावें. त्यामुळे ह्यास बरेच अप्रसिद्ध राग आले, व चीजांचा संग्रहहि ह्यांजपाशीं फार झाला. ह्याच्या गायनाची अशी खुबी होती कीं, ह्याचा गाण्याचा रंग तेव्हाच बसे ह्यानें फारसे शिष्य तयार केले

नाहींत. ह्याचें वर्तन फारसें व्यवस्थित नसे. तो नेहमीं म्हणे कीं, 'न कतां उस्ताद व कतां शिष्य ह्यांची बरोबरी होणार नाहीं.' पुण्याचे प्रसिद्ध महादेव मोरेश्वर कुटे ह्यास गायन शिकविण्यास हा काहीं दिवस शिक्षक होता हा शेवटीं खानदेशांत जाऊन राहिला व तिकडेच इ. स. २० च्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

बळवंतबुवा बापट.

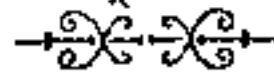
कोकणात नारिमें म्हणून खेडें आहे तेथील हा राहणारा. हा दिसण्यांत चांगला व चलाख होता प्रथम हा धारेस व नंतर ग्वालेरीस गेला, तेथें ख्याल गायनाचा ह्यानें चांगला अभ्यास केला. नंतर महाराष्ट्रांत येऊन काहीं दिवस कोल्हापुरास राहिला पुढें पुण्यास येऊन पुणें गायनसमाज, फिमेल हायस्कूल ह्या संस्थांत काहीं वर्षे ह्यानें नोकरी केली. ह्यास पुढें दुम्याचा उपद्रव जडला मग हा मुंबईस खासगी शिकवण्या करून निर्वाह करूं लागला. ह्याचा स्वभाव फारसा मनमिळाऊ नव्हता. ह्याला अफूर्चे व्यसन होतें हा कुटुंब वत्सल होता ह्यास तीन पुत्र आहेत. हा इ. स. १९०९ च्या सुमारास कालवश झाला.

गणपतिबुवा भिलवडीकर.

महाराष्ट्रात भिलवडी म्हणून रुग्णाकांठी क्षेत्र आहे तेथील हे राहणारे. ह्यांचे आजोबा चांगले पुराणिक होते, त्याबद्दल त्यांना कोल्हापूर इलाख्यांत इनाम मिळालें होतें. गणपतिबुवास गाय्याचा नाद लागल्यावर धेट ते ग्वालेरीस गेले, त्यावेळीं वासुदेवबुवा जोशी ह्यात होते, पण बरेच बृद्ध झाले होते. हे ग्वालेरीस गेल्यावर थोड्याच दिवसांत जोशीबुवा नेपाळांत गेले, तेव्हां जातांना त्यांनीं उज्जनींत रुग्णशास्त्री शुक्ल ह्यास गणपतीस गाणें शिकविण्याबद्दल सांगितलें. गुरूची आज्ञा मानून शास्त्रीबुवांनीं गणपतीस तयार केलें. पुढें ते महाराष्ट्रांत येऊन बेळगांवांत शिकवण्या करून आपला निर्वाह करूं लागले. ह्यांचा आवाज मर्दानी, गोल व गोड होता. शिकवण्याच्या नादानें ह्यांनीं कधीं मैकलींत गाणें फारसें गाइलें नाहीं ! ह्यांना चीजांचा संग्रह करण्याचा विलक्षण नाद होता. ह्यांच्याजवळ इतर कोणत्याहि गायकांपेक्षां चीजांचा संग्रह मोठा होता. ह्याची शिकविण्याची हतोटी चांगली होती पुणें गायनसमाज, कन्याशाळा, मुंबईचा गायनोत्तेजक समाज वगैरे ठिकाणीं ह्यांनीं अनेक वर्षे नोकरी केली पुढें ते सांगलीस जाऊन

राहिले होते; इ स १९२८ च्या सुमारास तेथेच ते कालवश झाले त्यांची शिष्यशाखा मोठी आहे. त्यांना रामचंद्र नांवाचा एक मुलगा असून तो चांगला गवई आहे. तो मुबईमध्ये म्यु स्कू. मध्ये गायनशिक्षक आहे. प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांचे हे गुरु सात वर्षे त्या बुवांनी लेखकाचे वडिलांस रोज दोन वेळ तालीम दिली. अनेक रगाढगाच्या चीजा शिकविल्या हे मोकळ्या मनाचे असल्यामुळे चीजा देण्यास त्यांनी कधी सटसट केली नाही. आपल्या सर्व शिष्यांत 'पंतांनी' वरचढ केली व चिकाटी धरून अभ्यास केला ह्याबद्दल त्यांस कौतुक वाटे. 'कोणी वर्षभर, तर कोणी सहा महिन, फार झाले तर कोणी दोन वर्षे अभ्यास करी व पुढे सोडून देई, ह्यामुळे माझ्याजवळील चीजांचा सग्रह पंतांशिवाय कोणास पोचला नाही' असे ते अनेकवार म्हणत. पुण्यास प्लेग झाला म्हणजे लेखकाचे वडील जात तेथे हे त्यांचेबरोबर जात असत, व त्यांची बडदास्त लेखकाचे वडील चांगली ठेवीत म्हणून त्याच्यावर त्यांचा लोभ असे. असे निष्कपटपणे शिकविणारे गायक फार थोडे चीजेच्या रागाचे नांव विचारले असता किंवा अमुक चीज शिकवा म्हटले असता चिडणारे, रागावणारे व प्रसर्गी चपराक देणारेच फार ! आतां तसा प्रकार ह्या शिक्षणात राहिला नाही इतर शालेप्रमाणे फी द्यावी व शिकवे, असे झाले आहे ! ह्या फरकाबद्दल समाधान व्यक्त केल्यावांचून राहवत नाही.

शकरबुवा धुळेकर.

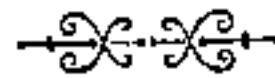
हा धुळ्याचा राहणारा ह्याचा गायनकलेचा अभ्यास विष्णुपंत छत्रे ह्याजपाशी झाला. ह्याचा आवाज बारिक पण मधुर होता, व गायनाची लटक चांगली होती. प्रथम बरीच वर्षे तो मीयां रहिमतसां ह्यांच्याबरोबर राहून कसरत करी. त्यामुळे ग्वालोरच्या रुयालाचे वळण ह्याच्या गळ्यांत चांगले बसले होते. काही दिवस शिकवण्या शिकवून निर्वाह केल्यावर त्याने 'धुळे मेल टेनिंग कॉलेजांत' गायनशिक्षकाची नोकरी धरिली. मेफळींत गाऊन रंग करणे ह्यास चांगले साधले होते. हा खानदेशांत व महागष्टांत बराच प्रसिद्ध होता. सेवानिवृत्त झाल्यानंतर तो धुळ्यास इ स १९२५ च्या सुमारास कालवश झाला

दत्तबुवा जांभेकर.

हा मूळ कोकणचा राहणारा. ह्याला गायन शिकण्याची इच्छा झाल्यावर तो ग्वालोरस गेला. तेथे बाळासाहेब गुरुजीजवळ तो रुयालगायन सहा वर्षे शिकला.

पुढें कांहीं दिवस तो काशीस राहिला नंतर महाराष्ट्रांत आला. नाटकांतील प्रसिद्ध नट भोसले हे त्याच्या शिष्यांपैकी होते. त्या बुवास कोणतेहि व्यसन नव्हतें. त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ होता. मुंबईस तालमी देऊन हा कांहीं दिवस होता. मैफलीमध्ये आपलें गाणें रगविण्याची हतोटी त्याला चांगली होती. पुण्यास त्याला इंदराचा आजार झाला तेव्हां त्याचे शिष्य भोसले ह्यांनी त्याची चांगली हाकजी घेतली शेवटी तो आजार असाध्य होऊन इ. स. १९१५ च्या सुमारास त्यांतच त्याचा अंत झाला.

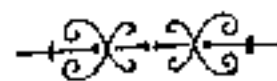
मार्तंडराव दवणे.

हा वेळूळचा राहणारा विष्णुपत छत्रे ह्यांजपाशी हा गायन शिकला बी बी सी. आय् रेल्वेमध्ये हा नोकर होता. ह्याने नोकरी संभाळून गायनाचा बराच अभ्यास केला होता गाण्यांत ह्याचें लयीकडे फार लक्ष असे. ह्याचें गायन बरेंच मनोरंजक असे हा नोकरीमुळे तदा मुबईत असे ह्याचें मित्रमंडळ मोठें, त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ होता हा इ. स. १९०० च्या सुमारास कालवश झाला.

मनोहरबुवा जोशी.

हे ख्यालगायक होते त्याची महाराष्ट्रांत प्रसिद्धि मागील पिढींत चांगली होती. औधकराच्या पदरी असलेले अतूबुवांचे हे वडील बरीच वर्षे औंध संस्थानांत हे नोकर होते हे मोठे विनोदी असत मागली, मिर्ज, कुरुदवाड येथील गणपती उत्सवात हे आपल्या मित्र गवयाचरोबर जात. कोणी "बुवा तुम्हांस बिदागी इतकी थोडी कां" असं थट्टेने विचारलें तर ते म्हणत "अरे मी मिशाळ गवयी गुलगुलीत गालाचा लुगड्या गवयी असतो तर बिदागी जास्त मिळती!" असे म्हणून मोठ्यांदा हसत ते आपल्या मित्रास म्हणत "अरे गातां किती! बिदागीच्या बेलानें गावें. तुम्ही तासभर गायला व मी अर्धा घटका गाइलों तरी तुम्हां आम्हांस बिदागी सारसीच!" हे प्रेमळ स्वभावाचे व मनमिळाऊ होते. हे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेले.

भिकूबुवा इंगळे.

हे ख्यालगायक होते ह्यांची गाण्याची तऱ्हा चांगली स्वभाव मनमिळाऊ; हे फारसे व्यसनी नव्हते. औंध संस्थानांत ह्यांनी बरीच वर्षे नोकरी केली. विशेष

स्नेहीमंडळीत बसले असतां हे ठुमरी फार नटवून म्हणत गुंडुबुवा म्हणून त्यास एक मुलगा होता श्रीमंत बाळासाहेब पतप्रतिनिधि ह्यांचे वडील श्रीमंत श्रीनिवासराव पंत ह्यांच्या कारकीर्दीत हे औधास नोकर होते. चांगले गायन म्हणून ह्यांची महाराष्ट्रांत प्रसिद्धि होती.

विष्णुबुवा पलुसकर.

दा. ३०.

५३२७

महाराष्ट्रांत तासगांव तालुक्यात पलुस म्हणून एक गांव आहे तेथे एक चित्तपावन गृहस्थ राहत असे. तो कथेकथांचा धंद्यात करीत असे. तो कथा चांगली करी, व त्यावर आपला प्रपंच चांगल्या-सीतीने चालवीत असे त्यास दिगंबरबुवा पलुसकर ह्या नांवानेच त्या गहळ्यांत ओळखीत असत. त्यास एक मुलगा होता, त्याचे नांव विष्णु तो चांगला गोरा गोमटा व बांधेसूत असे कधी कधी बुवा लडिवाळपणाने त्यास आपल्या मार्गे कथेच्या वेळी झांज हातांत देऊन उभा करीत पुढे त्याचे मराठी शिक्षण त्या वेळेच्या रीतीप्रमाणे झाल्यावर मुलाची हुषारी पाहून मुलास इंग्रजी शिकविण्याची बुवास हौस वाटली व शिकण्यास त्यास मिरजेस ठेविले इंग्रजी शाळेत असतांना त्याच्या वर्गांत 'केसरी' पत्राचे प्रसिद्ध संपादक रा. न. चिं. केळकर हे होते असे म्हणतात. काही दिवसांनी विष्णूचे डोळे बिघडले कारण काही होवो पण डोळे बिघडले सरे; इंग्रजी पुस्तके वाचून डोळे अधिक खराब करणे चांगले नाही असे वाटून विष्णूची इंग्रजी शाळा सुटली. पुढे काय करावे हा विचार आलाच त्या वेळी बाळकृष्णबुवा इचलकरजिकर हे गवई श्री बाळासाहेब मिरजकर यांच्या पदरी होते, तेव्हां त्यांच्याजवळ त्यास गाणे शिकण्यास ठेवावे असा विचार ठरला. ह्या विचारास श्री बाळासाहेब व श्री. दार्जीसाहेब कुरुंदवाडकर यांनी समति दिली, व विष्णूचे गायनशिक्षण सुरू झाले त्याचे स्वाध्यायी अनंत मनोहर जोशी व गुंडुबुवा, इंगळे होते ह्या सर्वांचे शिक्षण ठीक चालले त्या वेळी आतांप्रमाणे शिक्षणास पुस्तके नव्हती, क्रम नव्हता, व ठराविक वेळही नव्हती. शिक्षकांच्या इच्छेवर सर्व अवलंबून शिक्षकाची सेवा ही फी विद्यार्थ्यास बुवांनी मन लावून चांगले शिकविले. चीज शिकवावयाची त्याचा राग कोणता असे मात्र शिष्याने विचारतां कामा नये; तें पाप त्याने केल्यास त्या पापाबद्दल त्यास श्री-मुखांत बसावयाचीच. विष्णूचा आवाज गुरूसारखा मोठा, पळेदार, मर्दानी व गोड होता. बाकी दोघां शिष्यांत गुंडूचा आवाज वाईट होता व अनताचा मध्यम होता.

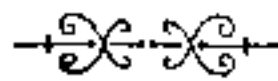
बुवानी अनेक रागांत पुष्कळ चीजा शिष्यास शिकविल्या आपल्याबरोबर मैफलींत गावयास लावून त्यास धोट केलें अशारीतीनें विष्णूचें शिक्षण आटोपलें बुवा जेव्हां परगांवीं जात तेव्हां विष्णूस बरोबर नेत व मैफलींत त्याचा रग पडे शिक्षण आटोपल्यावर बाहेर निरनिराळ्या शहरीं जाऊन आपल्या विद्येचें प्रदर्शन करून लौकिक व पैसा कमवावा अशी विष्णूस इच्छा झाली व ती योग्यच होती विष्णु धूर्त व शहाणा होता म्हणून बाहेर पडण्यापूर्वीं त्यानें एक वर्ष मिरजेस गहून, उत्तम गीतीनें, रोज ७८ तास मनापासून कसरत केली व नंतर तो बाहेर पडला मोठाल्या नामांकित शहरीं आपले मुजरे करीत व लौकिक संपादन करीत शेवटी तो पजाबांत गेला तेथील लोक श्रीमान् शौकीन् व त्या प्रांतात रुवालाच्या गाण्याचा अभाव ! मग काय ! विष्णु दिसण्यात रुवाचदार, आवाज मधुर व मोठा, गायकी चित्ताकर्षक त्यामुळें त्यानें पजाब काबीज केला; व तेथें आपलें ठाणें दिलें तेथें गंधर्व महाविद्यालय' नावाची संगीत शाळा इ. स. १९०१ मध्ये काढिली त्यामुळें तेथील लोकांवर चांगली छाप बसली व बुवाचा लौकिक वाढून त्यास स्थाईकपणा आला. तेथें असतांना त्यांनी अनेक शिष्य तयार केले, पुस्तकें लिहिलीं, पण आपला मोठेपणा व वैभव, स्वकीयजन, इष्टमित्र ह्यांनीं पाहिल्याशिवाय अनुष्यास बरें वाटत नाही, असा सामान्य नियम आहे; तेव्हां बुवास वाटलें कीं, महाराष्ट्रात सपत्तीचें माहेरघर जें मुंबई शहर तेथें पजाबाप्रमाणें आपण लौकिक भिळवावा हा हेतु मनांत धरून त्यांनीं मुंबईस इ. स. १९०८ सालीं गंधर्वमहाविद्यालय स्थापिलें. त्यानंतर मोठी टोलेजग इमारत बांधिली व मुंबापुरस्थ लोकांना दिपविण्याजोगें सर्व प्रकारचें सामानसुमान तयार केलें मुंबईत अशा प्रकारची संगीत शाळा पूर्वीं नव्हती विद्यार्थी व विद्यार्थिनी ह्यांची संख्या पुष्कळच वाढली सर्व प्रकारें शोभिवत असा थाट उडून गेला बुवाचें बोलणें मधुर, गाणें गोड, रुवाबदारपणा, शिष्य-शाखा मोठी, बुवा निर्व्यसनी तेव्हां मुंबईत त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांचा लौकिक वाढला। मुंबईस त्यावेळीं इंग्रजी हायस्कुलें सरकारी व खासगी होती, तशा धरतीवर क्रमिक पुस्तकें, दरमहाच्या परीक्षा, सहामाही परीक्षा, वार्षिक परीक्षा वगैरे व्यवस्था ठेवून शाळासत्त्याच्या अधिकाऱ्याकडे मदतीकरितां अर्ज केला असता तर त्यांच्या विद्यालयास स्थाईकपणा येऊन शैक्षणिक दृष्टीनें मान मिळाला असता पण बुवास तशा प्रकारची सल्ला कोणीं दिली नाही असें वाटतें ! काहीं वर्षांनीं बुवांच्या आश्रयदात्यांनी व हितचिंतकांनी 'आपल्या संस्थेचा

कूट करा म्हणजे तिला चिरस्थार्हत्व येईल' अशी योग्य सल्ला दिली; पण बुवांनी ती मान्य केली नाही! तेथून त्यांच्या लौकिकास उतरती कळा लागली। मुंबईहून ते नाशकास गेले, पण एकदां घडी विस्कटली ती त्यांच्या जन्मांत पुनः नीट बसली नाही अखेर इ. स. १९२१ मध्ये ते कालवश झाले. त्यांच्या हातून ज्या चांगल्या गोष्टी घडल्या त्याची वाचकास ओळख करून दिल्याशिवाय त्यांचे चरित्र पूर्ण होणार नाही

त्यांच्या शिक्षणाच्या मानाने त्यांचे ध्येय फार मोठे व दृष्टीचा पल्लाहि मोठा, व धमकहि जबर होती. त्यांनी अनेक शिष्यास शिकविले व विद्यार्थीदर्शेत त्यांचा प्रतिपाल केला, असा कोणी केला नाही. संगीत विद्येवर निर्वाह करणारा त्यांच्या इतका दुसऱ्या कोणाचा शिष्यवर्ग नाही. सार्वजनिक जलसे, कार्यक्रम करून ते वेळेवर करण्यांत त्याची बरोबरी कोणी केली नाही. नाटक कंपन्यांस जसे आण्णा किलोस्करांनी वक्तृशीर्षणाचे वळण लाविले, तसे गाण्याच्या जलशास वक्तृशीर्षणाचे वळण लाविल्याचा मान विष्णुबुवास देणे योग्य होईल. संगीतावरील सर्वमान्य संस्कृत ग्रंथ छापून, त्याची भाषांतरे छापणे, आपल्या गुरूपासून अनेक रागात ज्या त्यास अनेक चीजा प्राप्त झाल्या त्या नोटेशनने छापून प्रसिद्ध करणे, त्या गोष्टी त्यास सहज कर्मा आल्या असत्या; पण योग्य सल्लागार न मिळाल्याने त्या राहून गेल्या. हगिदासाचा मुलगा व धंदेवायीक गवयी त्या दृष्टीने विष्णुबुवा पलुसकराकडे पाहिले असता त्याची ध्येये उच्च होती व त्यांनी आपल्या हयातींत जितके कार्य केले तितके दुसऱ्या धंदेवायीक गवयाच्या हातून झाले नाही असे म्हणणे भाग आहे। एकदा पंडितजीचे शिष्य विनायकबुवा पटवर्धन पुण्यास आले, त्याची बहीण लेखक राहत होता त्याच वाड्यांत रहात असे पटवर्धन बुवांनी लेखकाच्या वडिलांचे गाणे सहज ऐकिले, तेव्हा निरोप पाठवून ते त्यांस भेटण्यास आले पटवर्धनबुवांच्या चुलत्याची व लेखकाच्या वडिलांची दाट ओळख होती, हे बोलता बोलता समजले तेव्हा बुवा मोकळेपणाने बोलू लागले. त्यांना विष्णुबुवांनी कसे शिकविले, काय शिकविले वगैरे गोष्टी चालल्या तेव्हा लेखकाचे वडिलांनी सांगितले की, 'सा, रे, ग, म हे चार स्वर घ्या व त्यामधून चार राग करून दाखवा;' तेव्हा पटवर्धन बुवा म्हणाले, 'आम्हाला कधी आमच्या गुरूनी असे करून दाखविले नाही; रुपा करून आपणच तसे करून दाखवा' तेव्हा त्यांनी लगेच तसे करून दाखविले ते पाहून पटवर्धन बुवा चकित झाले; खुषहि झाले, पण थोडे वरमले. मग कांहीं वेळाने उठून गेले संध्याकाळी

ही झालेली हकीकत त्यांनी विष्णुबुवांस सांगितली तेव्हा दुसरे दिवशी सकाळी विष्णुबुवा आपल्या शिष्यासह आमच्या चिन्हाडीं आले, व लेखकाच्या वडिलांची गांठ घेऊन म्हणाले, “काल आमच्या शिष्यास काय विचारलें व आपण काय त्याला करून दाखविलें तें आमच्यासमोर गाऊन दाखवा ” तेव्हा वडील म्हणाले, ‘कालचें काल गेलें आज नवें काहीं करूं. सा, नि, ध, प हे चार स्वर घ्या व तीन राग करा ’ बुवा म्हणाले, “आम्हांस तसें कोणी शिकविलें नाहीं व आम्हीहि आपल्या शिष्यास असें शिकविलें नाहीं, आपल्या तोंडून आम्हांस तें ऐकवा ” त्यांनी लगेच गाऊन निरनिराळे राग करून बुवांची सात्री पटविली ’ बुवा खुष झाले व त्यांचे खांडेकर, कशाळकर वगैरे शिष्य थक्क झाले. मग इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलून बुवा आपल्या परिवारासह गेले सध्या-काळी बुवांकडून मनुष्य आला, तेव्हा वडील व त्यांच्या बरोबर लेखकहि त्यांच्या चिन्हाडीं गेले. बुवा म्हणाले ‘आपण आमच्या विद्यालयांत दरमहा एक व्याख्यान द्यावें, आपला जाण्यावेण्याचा सर्च देईन व आपली भोजनाची वगैरे व्यवस्था नीट ठेवीन; आमच्या ह्या म्हणण्यास रुकार द्यावा ’ वडील म्हणाले, “मी बारा स्वरांनी राग गातो, आपण जास्त स्वरांनी राग गाता; त्या जास्त स्वरांच्या जागा आपण कायन करून त्यांस देशांतिल प्रमुख कलावंतांची समाप्ति मिळविली नाहीं, तेव्हा माझ्या व्याख्यानांत जर त्याचद्वल मी टीका केली तर आपणास ती कशी पटेल व आपल्या विद्यालयांत आपल्या मतांविरुद्ध मी बोलणें मला बरें वाटत नाहीं. ह्याकरितां मी व्याख्यान देणें बरें नव्हे.” तें बुवास पटलें व व्याख्या-नाचा बेत राहित झाला एकदा लेखकाचे वडील मुंबईस गेल्यावेळीं विष्णुबुवांनी आपलें विद्यालय पाहण्यास त्यांस पाचारण केलें ते विद्यालयांत गेले, बुवांनी सर्व वर्ग अभ्यास शिकवीत असतांना दाखविले व काहीं सूचना करा म्हणूनहि सांगितलें नंतर बुवांनी ‘रामनामआधार’ नावाचा दिवाणखाना दाखविला व त्यांत लावावयाच्या रागाच्या तसवीराहि दाखविल्या व म्हणाले, “ही रागाची चित्रे पहा या खाली माझ्या मतांत त्यांच्या स्वराचे लहान बाजे बसवावयाचे आहेत मालकस, भैरव वगैरे रागांचीं चित्रे दाखविलीं कीं, त्याचे स्वर काढून दाखवावयाचे ” वडिलांनीं विचारलें कीं, “हीं चित्रे कशावरून तयार केलीं आहेत ?” बुवा म्हणाले, “मजपाशीं ‘संगीतदर्पण’ नावाचा संस्कृत ग्रंथ आहे त्या-वरून.” वडील म्हणाले, “तो ग्रंथ इ. स. च्या सतराव्या शतकात लिहिलेला आपण त्या रागाचे आजचे स्वर वाजविणार ? ह्याचा कांहीं विचार केला आहे का !

त्या ग्रंथांत भैरव रि, प वर्जित आहे व मालकौस कसा आहे ? तेव्हां हे कसे जमणार ! दुसरे असे की, आपण जे रग ह्या चित्रास दिले आहेत त्यांचा व त्या रागास लागणाऱ्या स्वरांचा काही संबंध आहे का ? दिवाणखाना सजविण्यास ही चित्रे उपयोगी येतील पण संगीताच्या दृष्टीने त्याचा काही उपयोग होईल असे मला वाटत नाही. ” पंडितजी मानी पुरुष त्यास आपली चुक लक्षांत आली असावी पण उपयोग काय ! बोलून तर गेले. प्रसिद्ध कादंबरीकार हरीभाऊ आपटे हे प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांचे परमस्नेही होते ते आमच्या घरी येत असत, तर कधी वडील आनंदाश्रमात जात. गाण्याच्या गोष्टी निघाल्या म्हणजे ते म्हणत, “मला पलुसकरांचे गाणे आवडते. कारण त्याचा आवाज गोड म्हणून कानास आनंद होतो हातवारे ते करीत नाहीत म्हणून डोळ्याला त्रास होत नाही, व मराठी चीजा म्हणतात तेव्हा अर्थ कळतो म्हणून मनास समाधान होतं. ” ते अनेकवार वडिलांबरोबर पलुसकरांच्या गाण्याला गेले होते.

गुंडुबुवा इंगळे.

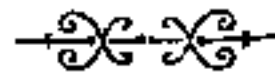
भिकुबुवा इंगळे ह्यांचे हे चिरंजीव ह्यांचे शिक्षण इचलकरजीकरबुवा यांज-पाशी झाले. हे स्वभावाने धोडे तिरसट होते ह्यांचा आवाज चांगल्यापैकी नव्हता. वडिलांच्या मार्गे औंध सस्थानांत हे फार दिवस नोकरीवर नव्हते औंध सोडल्यावर हे सांगली सस्थानांत नोकरी झाले ह्याचे दोन मुलगे ह्या कलेत तयार झाले आहेत. ह्यांनी बरेच विद्यार्थी तयार केले आहेत हे सांगली येथे इ. स. १९२५ च्या सुमारास कालवश झाले

रामभाऊ अलीबागकर.

हा कोंकणचा राहणारा लिहिण्यावाचण्याची गोडी नसल्याने तो शाळेत कधी नियमाने गेला नाही. उनाड मुलांची सगळी लागली त्यामुळे हरिदासाच्या मार्गे सांझ वाजविण्यातहि टगळमगळ. मग स्वारीने ग्वाल्हेरचा रस्ता धरिला. तेथे राहून पांचसात वर्षे गायनाच्या अभ्यास मात्र मन लावून केला ईश्वररूपेने आवाजाची देणगी लाभली होती, त्यामुळे बऱ्या गायकांत गणना होऊ लागली तेथून मग तो महाराष्ट्रांत आला इकडे निकडे फिरून पोट भरेना तेव्हा बेळगांवचा राहिला. तेथे त्याचे बस्तान चांगले जमले पैसाहि ठीक मिळाला व लौकीकहि

चांगला झाला आवाज चांगला, गाण्याचा ढग योग्य, त्यामुळे मैफलीची रगत चांगली होऊ लागली. शिकवण्या मिळाल्या, वकील मडकीत परिचय जडला. ग्वालेरची गायकी चांगली संपादन केल्याने प्रतिष्ठा चांगली झाली. अशा रीतीने आयुष्य आक्रमून हा गवई ड. स. च्या १९ व्या शतकाच्या शेवटी कालवश झाला

तान्द्रजखां.

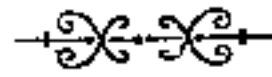
हा घरदाज गवयी होता आपण श्रीचंद ह्याच्या घराण्यातील आहो असे तो मोठ्या डौलाने सांगे. हा ख्याल गाई. तराणे गाण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि होती. हा दिल्लीचा राहणारा ग्वालेर दरबारचे प्रसिद्ध ख्यालगायक मीयां हद्दूसां वारल्यावर, श्री. जयजीराव महाराजांनी त्यास दरबार-गवयी नेमिले हद्दूसांपेक्षा यांना पगार कमी होता एकदा महाराजांस त्याने विनाने केली की, 'महाराज मला पगार वाढवून तो हद्दूसां इतका करावा' महाराज हसून म्हणाले, "तुम्हाला दरबार-गवयी म्हणून ठेविले आहे खरे, पण तुमची योग्यता हद्दूसां इतकी मी समजत नाही हद्दूसां इतका पगार मिळणार नाही" पुढे काही दिवसांनी हा ग्वालेर सोडून हैदराबादेस गेला. तो ड स १८८५ च्या सुमारास वागला उमगाव्यां म्हणून त्यास एक मुलगा आहे.

बहिरामखां.

सवाई रामसिंग जयपूरच्या गादीवर होते त्या वेळी जयपुरांत कलावंत लोक बरेच जमले होते. त्यांत गायन, वादन व नर्तन या एकाएका कलेत प्रवीण असे अनेक लोक दिसत होते त्यांपैकीच बहिरामखां हे होत. यांना आवाजाची अनुकूलता नव्हती तरी उत्तम गवयी म्हणून त्या वेळी यांची ख्याति होती त्यांनी अनेक प्रसिद्ध अप्रसिद्ध रागांची चर्चा करून जयपुरास एक पद्धत लाविली व इतर कलावंतांस ती मान्य होऊन व्याप्रमाणे लोक गाऊ लागले. अशा रीतीने ते गायनशास्त्रज्ञ बनले व लोक बहिरामखांचा शब्द प्रमाण मानू लागले तेव्हापासून पुढे जयपुरांत हा गग असाच गावयाचा, कारण बहिरामखां असा गात, असे लोक म्हणत. हीच परंपरा आजतागायत गवयात मान्य होऊन रूढ झाली आहे जयपुरांत अनावट रागांची चर्चा व गायनाची गोडी बहिरामखांच्यामुळे प्रचारांत आली म्हणून त्या वेळी व आता त्यांच्या नांवाला मोठा मान आहे.

गायनावर त्यांनीं एकादा ग्रंथ लिहिला असल्यास प्रस्तुत लेखकास तो माहीत नाही म्हालेर पद्धतीच्या गायनावर त्या वेळीं कोणी ग्रंथ लिहिता नव्हता, हे नेथें शिकून आलेल्या लोकास विदित आहेच

हैदरखां.

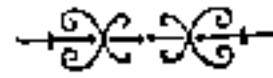
हैदरखा नेहमीं धार येथें राहत असे. जयपूरचे प्रसिद्ध संगीतशास्त्रज्ञ बहि-
रामसां यांचा हा शागिर्द होता, हे सांगितलें म्हणजे त्याच्या शास्त्रज्ञतेबद्दल वाचकांस जास्त सांगण्याचें कारण नाही हा एक नामांकित गायकांपैकी होऊन गेला जयपूर घराण्यांतील जे प्रसिद्ध गवयी होऊन गेले त्यांत ह्याची गणना आहे. हा एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथमार्धांत होऊन गेला.

महंमद अलीखां.

हा जयपूरचा राहणारा पिढीजात गवयाच्या घराण्यांत हा जन्मला ह्याचे वडील जयपूरचे प्रसिद्ध गवई होते मोठे झाल्यावर महंमदअलीखां सांगत कीं, “मला म्हास तालीम देण्यास वडिलांस वेळ नसे; कारण म्हास तालीम म्हणजे स्वतःच्या घराण्यांतील गायनकलेच्या विशेष खुब्या; तसेंच मला वडिलांनीं तालीम सुद्ध केली ती केवळ स्वरांची दोन वर्षे झाली तरी सारखे स्वर घोट्यावयाचे ! मला कटाळा येऊं लागला, येवढेंच नाही तर मनांतून वडिलांचा रागाहि येई; कारण इतर शिष्य शिकावयास येत ते भराभर चीजा घेत व म्हणत ! मला मात्र एकहि चीज येईना ! स्वर मात्र वाटेल तसे सावकाश, जलद, उलटे पालटे, अकारानें, कोणताहि स्वर अगर स्वरांच्या कोणत्याहि सगती अडत नसत; गळा तयार झाला असल्यानें वाटेल तो तीव्र अथवा कोमल स्वरांचा पलटा वाटेल त्या लईन इषारा केल्याबरोबर तयार; तसेंच तीव्रकोमल मिश्र स्वरांचे वाटेल तेवढे मोठे पलटे वाटेल त्या लयींत मधुर व मनोरंजकतेनें म्हणण्याची मला दिक्कत वाटेनाशी झाली ! मग चीजा काय भराभर येऊं लागल्या ! तेव्हां मला वडिलांबद्दल रागाच्याऐवजीं प्रेम वाटू लागलें ! मला अनेक गग व अनेक चीजा वडिलांनीं मनापासून शिकविल्या. माझा आवाज मर्दानी व योग्य होता मला ध्रुवपदे येत; परंतु मुख्य तालीम मला ख्यालाची पोंचली होती मला इतक्या चीजा घेत कीं, जयपुर्गांत गवई मला कोठीवाल म्हणूं लागले.”

प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांचे मुंबईचे मित्र। व. ना. भातसंडे ह्यास मुंबईस येऊन ह्याने अनेक चिजांची तालीम दिली। एवढेच नव्हे तर २००।३०० वस्नादी चिजांची रेकॉर्ड्सहि ह्याने आपल्या शिष्यांन मरून दिलीं। प्रसिद्ध अप्रसिद्ध गगांची माहितीहि मोकळ्या मनाने सांगितली असा हा जयपूर शहरातील नामांकित गवई, इ. स. १९०५ च्या सुमारास ८० च्या पुढे आयुष्य लाभून जयपुरात कालवश झाला हा आपल्यास मनरगाच्या घराण्यातील म्हणवीत असे

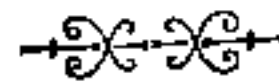
आषक अल्लीखां.

आषक अल्ली हा महमद अल्लीखांचा मुलगा तोहि गानकलेत नयार होता. पण बापाच्या मरणानंतर तो लवकरच कालवश झाला.

कलूनखां.

हा प्रसिद्ध ख्यालिया जयपूरचा रहिवासी होता. ह्याला अनेक चीजा येत असत तसेच ह्याला अनाबट गगांची माहितीहि बरी असे. हा बगच बयानीत होऊन इ. स. १९२६ च्या सुमारास कालवश झाला.

नथनखां.

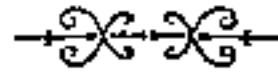
हा एक चांगला ख्यालिया म्हणून ह्याची प्रसिद्धि असे. ह्याने गायनकलेचा अभ्यास आपल्या वडिलांजवळ केला ह्याचे गायन भारदस्त असे आवाज तारिफ करण्याजोगा नव्हता असे लोकमत आहे. ह्याने म्हैसूरदरबारची नोकरी धरली होती त्याच्या गाण्याचा रंग तेव्हांच बसे, अशी ह्याच्या गाण्याची हातोटी होती ह्याने अनेक शिष्य तयार केले हा इ. स. १९२० च्या सुमारास दिवगत झाला. जयपूर घराण्याच्या गायकीचा हा एक प्रतिनिधि समजला जातो

फैजमहंमद.

हा बडोद्यास रहात असे हा मोठा भग्नीदार गवई म्हणून समजला जाई. ह्याने बडोद्यास गायनवर्ग काढिला होता मागल्या पिढीतील हा एक नामांकित गवई अशी ह्याची तारीफ करीत हा ख्याल गान असे ह्याने अनेक शिष्य तयार केले ह्याचे गाणे सार्धे व सरळ असे ह्याला अनेक राग येत

असत व चीजांची भरतीहि त्याच्याजवळ चांगली असे. “अति कोमल व ‘तरतीवर’ ह्या सबधी आपलें मत काय, असें विचारिलें असता, ‘मला त्या-चद्वल समाधानकारक उत्तर देतां येणार नाहीं” असें तो म्हणे ह्याचा आवाज तारिफ करण्याजोगा उत्तम नव्हता हा इ. स. १९२० च्या सुमारास काल-वशा झाला.

भास्करबुवा बकले.

एक वेळ अशी होती की, नाटकांत जाणें त्यावेळीं कमीपणाचें समजलें जात होतें. स्त्रीपाटांकरितां देखिणीं मुलें नाटकवाले पळवून नेत असत. कपनी-मध्ये स्वैच्छपणानें वागण्यास सापडे यासाठी नाटकांत जाणें मुलास आवडे, पुढें कांही दिवसांनी लोक पैशाकरिता नाटकांत जाऊ लागले सगीत नाटके निघाली त्या वेळीं मुलास थोडेंतरी गातां आलें पाहिजे मग रूप थोडें कमी असलें तरी चाले पण आतां अशी स्थिति येऊन पोचली आहे की, कोणाचाहि धडा किफायतशीर राहिला नाही, मग मनुष्य शिकलेला असो अगर नसो. चैनीच्या संवयी लागल्या व निर्वाहाची साधनें मात्र महाग झालीं! तेव्हां सुशिक्षित व आशिक्षित उभयतासहि नाटकांत जाण्याची इच्छा होऊ लागली त्यामुळे नाटकांत काम करणाऱांकडे आतां लोक पाहिल्या इतके तुच्छतेनें पाहिनासे झाले आहेत बेकारी वाढल्यामुळे लोकांस नाटक व सिनेमा हे नवे धंदे किफायशीर वाटून ‘नाट्यकलेची उन्नति करण्याकरितां आम्ही ह्यात शिगतों’ असें सुशिक्षित म्हणू लागले आहेत पण आर्थिक फायदा हें त्याचें सरें ध्येय आहे! असो आमचा चरित्र-नायक भास्कर नाटकांत गेला तो पैशाच्या आशेनें देखणा तर तो होता, पण आवाज कोणत्याहि प्रकारें त्यास अनुकूल नव्हता अशा स्थितीत ‘किलोस्कर’ कपनीमध्ये असता, कारणें काय झाली असतील तीं असोत, नाटकांत बाई होऊन राहण्यापेक्षा नाटककपनीबाहेर दुरिद्री स्थितांत बुवा होऊन राहणें बरें असा मनाशी निश्चय करून भास्करानें कबरेचें लुगडें व कपनी सोडिली व गवई-बुवा बनण्याचा निश्चय करून बडोद्यास फैजमहमद वस्तादाजवळ गाणें शिकण्यास गेला. तेथें त्याची सेवा करून त्याने गाणें पैदा केलें; नंतर प्रसिद्ध नयनसां ख्यालिया या जवळ शिकण्यास गहिला पुढे त्यानें कोल्हापूरचा अलादियासां ह्यास गुरु केलें तीन गुरूची वाटेल तशी चाकरी करून भास्करानें चांगली विद्या संपादन केली मग दक्षिण भागाच्या शाळासात्याचे इन्स्पेक्टर

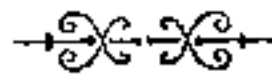
बळवतराव सहस्रबुद्धे याच्या इच्छेनुसार धारवाडच्या ट्रेनिंग कॉलेजात नोकरी धरली. पण काही दिवसांनी ती सोडून देऊन मुंबईस शिकवण्या करून निर्वाह करू लागला; व तेथूनच भास्करबुवा म्हणून त्याची कीर्ती वाढत चालली पुण्यास 'भारत गायन समाज' ही संस्था त्यांनी काढली अशी बुवांची कीर्ती वाढत चालली. बुवांचा आवाज जातीचा चांगला नव्हता पण मेहनतीने त्यांनी तो योग्य केला होता त्याच्या वेळेस तरुण होतकरू गवई असा तोच; असे लोक म्हणू लागले त्याचे गाणे जयपूर घराण्याचे होते ख्यालियामध्ये त्यांच्यांत तालांत पक्षेपणा चांगला होता अशा रीतीने त्यांची गवई म्हणून कीर्ती चांगली झाली मुंबईची हवा मानेना म्हणून ते शेवटी पुण्यास येऊन राहिले. एकदा त्यांची व लेखकाच्या वडिलांची गांठ पडली, तेव्हा बुवांनी विचारले 'आपण शास्त्रज्ञ तेव्हा आपल्यास माझे गाणे कसे काय आवडते, ' वडील म्हणाले 'सांगेन' बुवांनी आपल्या चिन्हाडी घेण्याबद्दल निरोप पाठविला पण वडिलांनी निरोप पाठविला, 'आपल्या सभोवनालची प्रभावळ ठीक नाही तेव्हा मी आपल्या समाजांत येणार नाही बुवांनी वडिलांची गांठ दुसरीकडे घेतली व विचारले 'बोला, माझे गाणे आपणांस कितपत आवडते' वडील म्हणाले, "विलंबित लयीचे ख्याल व जलद-लयीचे ख्याल ह्यांत जर आपण भेद मानितां तर त्याच्या तानांत भेद कां दिसत नाही ?" बुवा गप बसले व म्हणाले, "इतकी विचक्षणा कोणी करीत नाही आता हे ध्यानांत ठेऊन सुधारणा करीन" पुढे एका गाण्याच्या वेळी मधल्या सुटीत बुवांनी हांक मारून विचारले, 'पंत कांही सुधारणा आज वाटली कां?' वडील म्हणाले, "चार आणे सुधारणा खास आहे." बुवा म्हणाले, "एका वर्षांत आपणांस मान डोलविण्यास लावीन" प्रभावळीपैकीं एकांने म्हटले, "हे कां आपल्या-पेक्षा आपण श्रेष्ठ समजतां" बुवा म्हणाले, "त्यांची किंमत तुम्हांस नाही मला आहे." पुढे बुवा अंनिमियाच्या आजाराने आजारी पडले व इ. स. १९२२ मध्ये पुणे येथे कालवशा झाले। अलिकडील पिढींत त्यांच्यासारखा गवई झाला नाही त्यांच्या शिष्यांत रा. फुलब्रीकर शिष्य ठीक आहे. पण ह्याने जशी गुरूची विद्या घेतली तशी गुरूची तडफ घेऊन कबरेचे लुगडे फेकून जेव्हा तो बुवा बनेल तो सुदिन होय।

जैनुल अबदुल खां.

हे घरंदाज गवयां होते हे इ. स. १८९० च्या सुमारास उत्तर हिंदुस्थानांतून मिरज प्रांती येऊन राहिले सांगली, मिरज, कुरुदवाड वगैरे संस्थानांतील उत्स-

बाचे वेळीं यांचीं अनेक गाणी होत. त्यांच्या गायकीची तारीफ अद्यापि परपरेनें ऐकू येते. हे ख्याल गात असत त्यांस ध्रुवपद व धमार गातानाहि लोकांनीं ऐकिलें होतें पण त्यांचा मुख्य करीना ख्यालगायकीचा होता. यांनीं त्या प्रांतीं अनेक शिष्यांस ही विद्या शिकविली महादेवबुवा गोखले, मिरजकर, अंतूबुवा आपटे, रामदुर्गकर व पुण्याची मिश्रा नायकीण हे त्यांचे शिष्य पुढें प्रसिद्धीस आले याच्या ख्यालगायकीची एक निराळी तन्हा होती असें वृद्धांच्या तोंडून ऐकिवांत येतें. त्या प्रांतात ख्यालगायनाची गोडी उत्पन्न करण्यास हे कारणीभूत झाले अशी लोकांची समजूत आहे. गणेशवाडीचे सुखवस्तु गृहस्थ बाळूकाका कानिटकर यांच्या बिनतीस मान देऊन हे कांही दिवस त्यांच्याजवळ जाऊन राहिले होते हे बरेच वृद्ध होऊन इ स च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

महादेवबुवा गोखले.

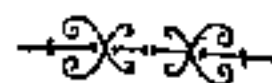
हे मिरजेचे राहणारे जैनुल अबदुलसा जेव्हां मिरजेस राहण्यास आले तेव्हां महादेवबुवा त्यांजपाशीं गायनविद्या शिकू लागले गुरूजवळ हे ख्यालगायकी शिकले. अंतूबुवा रामदुर्गकर हे गोखलेबुवांचे सहाध्यायी होते याचें गाणें ग्वाल्हेर तन्हेचें नव्हतें व जयपूर तन्हेचेंहि वाटत नसे आपल्या गुरूबरोबर हे गाण्यास बसत असत गुरूची मर्जी यांच्यापेक्षां अंतूबुवा आपटे याजवर जास्त असे. गोखलेबुवास चारपांच मुलगे होते या सर्व मुलांस त्यांनीं गायनविद्या शिकवून तयार केलें. कोल्हापूर व मिरजप्रांत यांत गोखलेबुवांची प्रसिद्धि होती व हल्लीं आहेहि. जैनुल अबदुलसां वारल्यावर जेव्हां गोखले व आपटे यांच्यामध्ये कांहीं रागाविषयी व चीजेविषयी चर्चा होई, तेव्हां ते दोघे गुरुबधु पुण्यास त्यांची गुरुभगिनी मिश्रा नायकीण असे तिकडे येत गोखले घराण्यांतील गवयी आपली पद्धति स्वतंत्र व शास्त्रशुद्ध आहे असें प्रतिपादितात पण त्यांच्या चीजा पाहिल्या तर त्या ग्वाल्हेरपैकींच आहेत असें दिसून येतें. महादेवबुवा ध्रुवपद व धमार या चीजाहि म्हणत. हे इ स च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस कालवश झाले

अंतूबुवा आपटे.

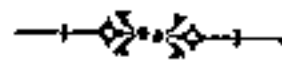
दक्षिण महाराष्ट्रांत रामदुर्ग नांवाचें एक संस्थान आहे, तेथील अधिपति भावे आडनांवाचे ब्राह्मण आहेत रामदुर्गांत आपटे ह्या आडनांवाचें कुटुंब रहात

होते त्यांचा अंतु नावाचा एक मुलगा होता. त्या काळांत शाळेत जावं, अभ्यास करून नोकरी मिळवावी ही मुलांची मनीषा नसे. शाळेत न जाणें, उताडक्या करणें, गांवांत भटकत फिरणें, ह्यांतच मुलास मजा वाटे। दिवस स्वस्ताईचे तेव्हां मुलास जेवावयाला घालणें म्हणजे कांही मोठीशी गोष्ट आहे असें आईबापांस वाटत नसे अंतूच्या बापानें त्याला पुष्कळ सागून पाहिलें पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं यामुळे बापाची त्यावर अवकृपाच होती एक दिवस अंतूच्या बाळमडळींत गण्या सुरू झाल्या, त्यांत मिरजेस कोणी मुसलमान गवयी आला असून तो चांगलें गतों व वाटेल त्यास गाणें शिकवितो, हें ऐकून अंतूने विचार केला कीं, आपण मिरजेस जाऊन गाणें शिकावें मिरज रामदुर्गापासून फार लांब नव्हती. एक दिवस कोणास न विचारता अंतु निघाला तो मिरजेस गेला, उस्ताद जैनुल अब्दुलसांस भेटला व त्यानें आपली मनीषा त्यास कळविली गवईबुवानें मुलगा हुषार पाहून व गाणें शिकण्यासाठीं घर सोडून आला आहे हा विचार करून त्यास शिकविण्याचें कबूल केलें पण अंतूस सांगितलें कीं, 'पडेल तें काम करावें लागेल.' अंतूनें तें कबूल केलें गायनशिक्षण सुरू झालें अंतूचा स्वाध्यायी महादेव गोसले होता दोघांनीं मनापासून अभ्यास करण्यास सुरुवात केली दोघां शिष्यांत अंतू-वर उस्तादाचें मत अधिक जडलें ५।६ वर्षांत दोघे चांगले तयार झाले उस्ताद कुरुदाडास गणपतिउत्सवांत गाण्यास जात, तेव्हां दोघां शिष्यांस बरोबर घेऊन जात तेथे अर्थात् दोघां शिष्यांनीं गुरूबरोबर गावें लोकांस ह्या शिष्यांचें गाणें आवडलें तेव्हां उस्तादाची तारीफ झाली व त्यामुळे जैनुलसांचा लौकिक त्या प्रांतांत वाढला अशा रीतीनें विद्या संपादून तो घरी गेला अंतुचे अंतूबुवा झाले; लोकांत त्यांची वाहवा झाली सगळारनीं त्यांस दरबारगवई नेमिलें अशारीतीनें अंतूबुवांचें बस्तान चांगलें बसलें चीजांची भग्ती पुष्कळ, गायकी चांगली मग काय पाहिजे बळवंतरावाच्या बोलावण्यावरून अंतूबुवा कांहीं दिवस गणेशवाडीस जाऊन राहिले होते बळवंतराव केतकर हे अंतूबुवाच्या शिष्यांपैकींच होत. अंतू-बुवा स्वभावानें नम्र असून निर्व्यसनी होते त्यांचें गाणें त्या गहाळांत चांगल्या पैकीं समजलें जात असे त्यांचे मित्र गोसलेबुवा ह्यांचाहि लौकिक मोठा झाला होता अशा रीतीनें आपल्या दोन शिष्यांचा लौकिक वाढता पाहून जैनुल अब्दुलसांस समाधान झालें अंतूबुवा नांवलौकिक संपादून इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या शेवटी कालवश झाले.

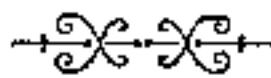
बाळुकाका कानिटकर.

हे गृहस्थ मिरजेजवळ गणेशवाडी म्हणून गांव आहे तेथील राहणारे हे मोठे टपिबाज व व्यवस्थित वागणारे, अशी यांची प्रसिद्धि होती चित्रकला, गायन-कला, कातरकाम यात हे मोठे प्रवीण होते जैनुलअबदुल्ला व त्याचे शिष्य अंतुबुवा आपटे ह्यांजपाशी ह्यांनी गायनाचा अभ्यास केला हे गृहस्थ मार्मिक व गुणज्ञ होते ह्यांच्या उतारवयांत बाळकृष्णबुवा इचलकरजीकर हिंदुस्थानांतून गवई तयार होऊन नुकतेच इकडे आले होते त्यांचे गाणे सदर कानिटकरास पसंत पडे कोणापासून कांहीं न घेतां ह्यांनी अनेक शिष्य तयार केले होते. हे वयातीत होऊन गणेशवाडीसच इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात काल-वश झाले.

भाऊबुवा कानिटकर.

हे गणेशवाडीचे राहणारे बाळुकाका कानिटकर याचे हे चिरजीव. ह्यांनी गायनाचा अभ्यास आपल्या वडिलांजवळ केला शंकराचार्य स्वामींच्या जवळ हे गवई म्हणून नोकरीस असत ह्यांचे गाणे जोरकस व मर्दानी असे हे ध्रुवपद व धमारहि चांगले गात. ह्यांचा मुलगा धंदेवाईक गायक म्हणून पठरपुरास हल्ली राहत आहे. हे ख्यालहि चांगले म्हणत ह्यांचे व प्रसिद्ध गवयी विष्णुबुवा पलुसकर यांचे जवळचे नाते आहे. इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात हे काल-वश झाले

बळवंतराव केतकर.

हे रामदुर्गचे राहणारे ह्यांनी अंतुबुवा आपटे रामदुर्गकर ह्याजपासून गायन-विद्या संपादन केली हे जरी धंदेवाईक गवयी होते तरी ह्यांचे वर्तन एसाया सभ्य गृहस्थाप्रमाणे असे बीनवाद्यांत होणारे खरजांतील काम हे तोंडाने हुबे-हुब करीत, त्यामुळे ह्यांची फार प्रसिद्धि झाली होती हे ख्यालगायक होते. ह्यांजपाशी चीजांचा भरणे बेताचा होता. ह्यांस दोन मुलगे असून ते गायन-कलेत प्रवीण होते ह्यांनी अनेक शिष्य शिकविले हे इ. स. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेले

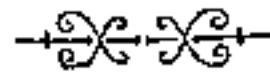

बाळकोबा नाटेकर.

बाळकोबा नाटेकर यांचा जन्म इ. स. १८५५ साली पुण्यास झाला. ह्यांचे मराठी शिक्षण झाल्यावर ते चाचा गोसले याच्या इंग्रजी शाळेत गेले व तेथे त्यांचे इंग्रजी शिक्षण प्रवेशपरीक्षेपर्यंत झाले. त्यांना संगीतकलेचा नांद लहानपणापासून होता. ह्यांचा कंठ फार मधुर होता. आवाज बारीक पण गोड व सुरेल असे हे आपल्या वडिलांजवळ काही ध्रुवपदे शिकले. सतारीचा अभ्यास त्यांनी एका मुमलमान वस्तादाजवळ केला; त्यांस तबला व बीनहि वाजविता येई. इ. स. १८८० पासून १८९० पर्यंत हे 'किलोस्कर नाटक मंडळीत' पुरुष पार्ट करीत असत. निर्वाहासाठी ते गाणे, तबला, सतार यांच्या तालमी देत. स्वतः सतार वाजवून तिच्या साथीवर बहुधा गात. ख्याल, ध्रुवपद भैरवीत फार थोडे गात. नाटकांतील पदे व लावण्या ते फार चांगल्या म्हणत. कांहीं कांहीं लावण्या त्यांनीच म्हणाव्या असे त्या वेळी लोकांचे मत होते. 'पंचकल्याणी थोडा अचलक' ही लावणी ते म्हणू लागले म्हणजे श्रोते चिन्तासारसे स्तब्ध होत. 'पुणे गायन समाजात' संगीत शिक्षकांचे काम त्यांनी सुमारे ६ वर्षे केले. पुढे ट्रेनिंग कॉलेजांत गायक शिक्षकाच्या जागा सरकाराने मजूर केल्या तेव्हां 'पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत' त्यांची गायकशिक्षक म्हणून नेमणूक झाली ते इ. स. १९११ मध्ये वारले. त्यांचा स्वभाव आनंदी, रंगेल, विनोदी व मनमिळावू होता. त्यांना मित्रमंडळी फार होती. सतार ते थोडीच वाजवीत, परंतु त्यांचे वाजविणे फार मधुर असे. ते चांगल्यापैकी नटहि होते. आण्णासाहेब किलोस्कर असतांना त्यांची कंपनी इंदुरास गेली. नाटकांची चांगली वाहवा झाली. बाळकोबा त्यांत गवयी, तेव्हां त्यांस भेटण्यास मंडळी येत असत. आण्णाचा स्वभाव दिलदार, त्यामुळे गृहस्थलोकांहि त्यांजकडे येत. एकदां असे झाले की, हिंदुस्थान प्रसिद्ध बजवय्ये नाना पानशे ह्यांच्या कंपनीत आले. बजवय्यासारखी त्यांची अकड नव्हती, म्हणून इतरास ते बजवय्ये आहेत असे वाटत नसे; बाळकोबा गवई, तेव्हां मंडळींनी आण्णाजवळ आग्रह केला की, 'आम्हास नाटकेकरांचे बैठकीचे गाणे ऐकवा.' आण्णांचा स्वभाव आनंदी, त्यांनी लगेच बाळकोबास बोलविले व गाण्यास सुरवात झाली. ठेका नावा पानशानी धरिला. बाळकोबास नाना माहीत नव्हते. आपण पुण्याचे, मंडळी आपले गाणे ऐकण्यास उत्सुक, तेव्हां डौलाने गाण्यास सुरवात करून तबलजीकडे वळून "ठीक चलो" असे ऐटीने ते नानास म्हणाले. नाना पानशे फार विनीत स्वभावाचे. त्यांनी म्हटले, "ठीक आहे." आण्णास कसेसेच झाले, ते आंत उठून

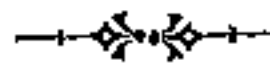
गेले व बाळकोबास त्यांनीं आंत हांक मारली व म्हणाले, “अहो, तुमच्याबरोबर वाजविण्याची साध करणारे कोण आहेत हे तुम्ही ओळखले नाही वाटते!” बाळकोबा म्हणाले, “नाहीं” आण्णा म्हणाले, “ते नाना पानशे आहेत।” तेव्हां बाळकोबा चपापले व ओशाळले; लवकर बाहेर येईनात। नानांनीच मग त्यास हाक मारिली. तेव्हां बाळकोबानी त्यांची क्षमा मागितली; पण नाना फार सात्विक, त्यांनीं ती गोष्ट हंशावारी नेली पुढे गाणें ठीक झालें एकाद्या वेळीं इच्छा नसतां अशी भलतीच गोष्ट घडून येते! बाळकोबा ही गोष्ट मजेनें सांगत व हसत; कारण त्यांचा स्वभाव मोठा रंगेल असे एकदां बळवतराव सहस्रबुद्धे ‘पुणें गायनसमाजाचे सेक्रेटरी’ यांच्याशीं बोलत बसले असतां, बाळकोबा त्यांना म्हणाले, “आपण माझ्या बोलण्याचा राग मानीत नाही म्हणून बोलतों.” बळवतराव म्हणाले, “खुशाल बोला.” बाळकोबा म्हणाले, “आपण गायनसमाजाचे सेक्रेटरी, त्याला ऊर्जितदशा आणिली हें खरें, पण आपणांस गाणें कांहींच कळत नाही. आपले जोडीदार दत्तोपत जोशी ग्रंथगत संगीतांत प्रवीण होते; प्रत्यक्ष गायन त्यांस चैतार्थें समजे; पण आतां त्यांनीं गणपतिबुवाजबळ रोज दोन वेळ शिकण्यास जाऊन व घरीं मेहनत करून विलक्षण तयारी केली आहे! मी समक्ष त्यांचें गाणें ऐकून गावच पडलों। फार मेहनत करितात पुष्कळांनीं यत्न केला, कोणी त्यांत प्रवीण झाला नाही, पण पतांनीं मात्र कमाल केली आहे! रोज वर्गावर हिंडतात तेव्हां गवयास त्यांची भीति वाटू लागली आहे माझ्या आयुष्यांत गृहस्थांत वाकब झालेला धेवढाच इसम मी पाहिला” त्यावर बळवतराव म्हणाले, “आमची परीक्षा योग्य झाली! बनटीस गळ्यानें गाता येत नाही; जोशानी फार परिश्रम केले खरें!” कै. हरीभाऊ आपटे गायनसमाजाचे सजीनदार होते, एकदां बाळकोबा आनंदाश्रमांत हरीभाऊकडे गेले असतां हरीभाऊंनीं बाळकोबास विचारलें, “नवे सेक्रेटरी कसे काय आहेत?” त्यावर बाळकोबा म्हणाले, “फार सभ्य, कोणास कधीहि वांकडें बोलत नाहीत; त्यांनीं गायनाची मेहनत चालविली आहे ती पाहून मी चकित झालों; त्यांचें गाणें मी समक्ष ऐकिलें. तेव्हां मला समाधान झालें. आपण शिवभक्तबुवाकडे जातां, आपलें गाणें कोठवर आलें आहे!” हरीभाऊ म्हणाले, “मी तो नाद सोडला; कारण आमच्यानें मेहनत होत नाही.” “मग पतांनीं आपल्यावर ताण केली म्हणावयाची,” असें बाळकोबा म्हणाल्यावर हरीभाऊ म्हणाले, “मलाहि त्यांत समाधान आहे; ते माझे मित्र आहेत, व मीच त्यांची शिफारस करून बळवतरावांस मदत करण्याकरितां गायनसमाजात त्यांची योजना केली आहे.” ह्या गोष्टी बाळकोबानीं

आमच्या घरीं येऊन गणपतीबुवा वगेरे मडळी बसली असताना मोठ्या आनंदाने व अभिमानाने सांगाव्या

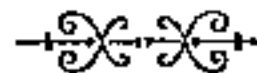
मीयाजान.

हा दिल्लीचा राहणारा गायनाचा अभ्यास त्याने आपले मामा अलीखां ह्याच्यापाशीं केला. गायन विद्येत हा चांगला प्रवीण झाला होता मामाने त्यास ही कला चांगली शिकविली होती कांहीं दिवस तो मुंबईस राहिला होता. ह्याचें गाणें मनोरंजक व चांगलें होतें ह्याचा मामा ख्यालिया असल्याने ख्यालगायनांत त्याने चांगलें प्राविण्य संपादिलें होतें ह्याचें गाणें जोरकस असे कांहीं दिवसांनी त्याच्या गळ्यांत कोणी शेंदूर घातल्यामुळे त्याने गायकीचा धडा सोडून दिल्लीस वाण्याचें दुकान घालून चरितार्थ चालविला; पुढें कर्मधर्मसंयोगाने एका हकीमाने त्यांस दवा देऊन त्याचा आवाज पहिल्यासारखा केला । तेव्हा पुनः तो मुंबईस राहून तालमी देऊन निर्वाह करू लागला पुण्यास त्याची बरीच गाणी झालीं. एक वेळ भैरवी गाऊन अबदुल करीमखां यांच्यावर याने नाण केली, असें लोक सांगतात तो इ. स. १९२० च्या सुमारास कालवश झाला

हैदरखां.

हा जयपूरकडील राहणारा ह्याचें घराणें मूळचें ध्रुवपदीयाचें ह्याचा चुलता चांगला ध्रुवपदीया म्हणून नांवाजला होता त्याने ख्याल गायकीचा चांगला अभ्यास करून लौकिक संपादन केला विया पण्णपूर्ण झाल्यावर हा कांहीं दिवस मुंबईस राहत असे व कांहीं दिवस कोल्हापुर्गांत राही महाराष्ट्रांत प्रसिद्धि पावलेला अलादियाखा गवई ह्याचा भाऊ. प्रसिद्ध गायिका लक्ष्मी ही त्याची शिष्याण आहे. लौकिक संपादून हा इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

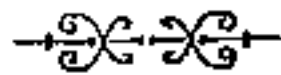
परशुरामबुवा बर्वे.

हा मुंबईस राहत असे हा ख्यालगायक होता ह्याचा मुंबईत एक समाज होता ह्याला जयदेवाच्या अष्टपद्या म्हणण्याचा फार नाद असे नरसिंह सरस्वती नामक आळंदीचे साधु पुरुष होते त्यांचा हा भक्त होता त्याने गायनावर एक मराठी पुस्तकहि लिहिलें होतें हा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला

बळवंतबुवा पोरे.

हा कोल्हापुरांत राहत असे. हा ख्यालगायक होता हा आपणांस इनायत हुसेन-साचा शिष्य म्हणवीत असे ह्याने बरेच शिष्य शिकविले. ह्याच्या गाण्यांत रजक-पणा बरा होता. महाराष्ट्राबाहेर ह्याचे नांव फारसे माहित नाही. हा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला

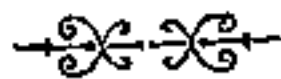
गुलाम आब्बास.

हा ख्यालिया आम्याचा राहणारा हा आपणास 'रगिले' घराण्यापैकी सम-जत असे 'रगिले' घराण्यांत नामांकित कलावंत कोण झाले व ह्या घराण्याचा उत्पादक कोण ह्याबद्दलची विश्वसनीय माहिती लेखकास अद्यापि मिळाली नाही. गुलाम आब्बास हा मागील पिढीतील एक प्रसिद्ध गायक होता बडोदे दरबारचे प्रसिद्ध ख्यालिये फैयाजसां यांचा हा जवळचा नातेवाईक होता अशी माहिती मिळते

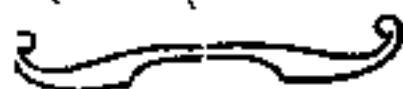
माऊबुवा कागवाडकर.

हा कागवाडचा राहणारा; हा गांव मिरजेपासून सुमारे १५ कोसावर आहे. हा गायक महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध होता ह्याचा आवाज फार मधुर होता. ह्याची गाय-माची तन्हाहि चांगली होती ह्याची सांपत्तिक स्थिति साधारण होती. ह्याचा स्वभाव मनमिळाऊ होता. हा ख्याल गात असे. इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हा कालवश झाला

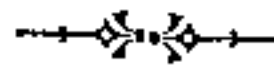
छोटे मुन्नेखां.

हा लसनोंचा राहणारा त्याची गाण्याची तरकीब चरी होती. ह्याची शिष्यशाळा चरीच मोठी आहे. लसनोंचे संगीत कॉलेजांत हा प्रारंभी गायन शिक्षक होता. ह्याला प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध रागाच्या बऱ्याच चीजा येत नोटेशन केलेल्या चीजा छाप-लेलीं पुस्तके पाहून हा म्हणे की, 'ही नव्या काळातील अजब गोष्ट आहे. आमच्या वेळीं असें कांहीं नव्हतें. ह्या पुस्तकावरून आम्हांस कसे शिकविता येईल ! आतां गुरूची चाकरी कोणता शिष्य करील ! हीं पुस्तके नवीं, ही शाळा नवी ! सग-ळेच नवे !' हा बराच वयातीत होऊन इ. स. १९२७ मध्ये लसनों येथे वारला.

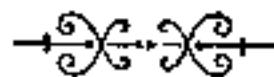
आबा दीक्षित वाटवे.

हा पेशानें गृहस्थ होता. श्रीमत सरकार कुरुदवाडकर यांच्या आश्रितांपैकीं याचें घराणें यानें वेद म्हटला होता विष्णुपंत छत्रे याच्याजवळ ह्यानें गायनाचा अभ्यास अनेक वर्षे केला ह्याच्या गळ्यांत ग्वाल्हेरची ख्यालगायकी उत्तम बसली होती ह्याचा आवाज मधुर व म्हणण्याची ढव वाखाणण्याजोगी होती अनेक वर्षे ह्यानें मीयां रहमतखां ह्याजबरोबर गायनाची साथ केली होती हा स्वभावानें नम्र व मनमिळाऊ होता हा इ स च्या विसाव्या शतकाच्या पर्वाधीत होऊन गेला.

अलादियाखां.

हा एक चांगल्यापैकीं गायक म्हणून ह्याची प्रसिद्धि आहे ह्याचें घराणें नामांकित असें समजलें जातें ह्यानें गायनाचा अभ्यास आपल्या वडिलाजवळ केला. महाराष्ट्रांत आल्यावर ह्यानें कोल्हापूर दरबारची नोकरी धरली ह्याचें गाणें सामान्य श्रोत्यांस समजण्यास अवघड जातें हा एक भरतीदार गवई अशी ह्याची तारीफ आहे ह्यानें अनेक शिष्य तयार केले आहेत मुंबईस बाह्यण समेत ग्वालेरचे बाळासाहेब गुरुजी व अलादियाखां ह्यांचा सामना झाला, त्या वेळीं निरनिराळ्या घराण्याची गायकी कशी असते ह्याच योग्य प्रदर्शन झालें ह्याचा आवाज फार तारीफ करण्यासारखा नाहीं मैफल रंगविण्याची हातवडी झाला चांगली आहे. तसेच अनावट राग गाऊन श्रोत्यांवर छाप बसविण्याची कलाहि ह्यास उत्तम अवगत आहे. ह्याच्या गायकींत जयपूर घराण्याच्या तेढ्या ताना दिसतात

उमरावखां.

दिल्लीचे प्रसिद्ध तानरसखां ह्यांचा हा मुलगा ह्यानें गायनाचा अभ्यास आपल्या वडिलांजवळ केला हा ख्यालगायक आहे हा बरीच वर्षे हैद्राबादेस होता इ स. १९२६ च्या सुमारास ह्यानें ग्वाल्हेरीस दरबारगायक म्हणून नोकरी पत्करिली ह्याचें गायन तारिफ करण्याजोगें आहे हा एक घरांदाज गवई आहे व तसें त्याचें गाणेंहि आहे, हें जो त्याचें गाणें ऐकेल त्यास कबूल करणें भाग पडेल. ही विद्या त्याची घरची असल्यामुळे अनेक गगांतील खांचांसींचा त्याच्या गायनांत दृष्टीस पडतात ह्याचा आवाज मोठा व सुरेल आहे

अबदुल करीमखां

हा एक चांगल्यापैकी ख्यालगायक आहे. ह्याचें घराणें उच्च नाहीं असें लोक म्हणतात, पण प्रस्तुत लेखकास त्याबद्दल नक्की माहिती नाहीं, एवढें मात्र खरें कीं ह्याचा भाऊ सारंगी वाजवितो असें उत्तरेकडील लोक बोलतात. अबदुल करीमखाचा आवाज गोड व सुरेल आहे परंतु तो मोठा नाहीं त्याची म्हणण्याची तरकीब चांगली आहे. पण चीजांची भरती फार नाहीं तसेंच एकादा अनावट राग गाऊन झाल्या श्रोत्यांचें मन ह्यास राजी करतां येणार नाहीं, असें लोक म्हणतात. रा. ब. देवल ह्यांच्या सहवासांत हा कांहीं दिवस असल्या-मुळें श्रुती वगैरेंच्या गोष्टी ह्याला सांगतां येतात हा स्वभावानें नम्र आहे, व निर्व्यसनी आहे. मैफल रंगविण्याची व गाणें सुरू करिताच आपल्या गाण्याचा रंग जमविण्याची हतोटी ह्याला चांगली साधली आहे. ग्वालेर घराण्यातील प्रसिद्ध रहिमतखा व अबदुलकरीमखां ह्यांचें गाणें जमसडीकरांच्या वाड्यांत झालें, तेव्हां ह्यानें प्राजळपणानें कबूल केलें कीं, “रहिमतखां हा गायनांतील ‘शेर’ आहे. त्यापुढे आमच्या सारख्यांचें कांहीं चालणार नाहीं.” ह्याची अशी तारीफ आहे कीं हा कधीं अपस्वर होत नाहीं व श्रोत्याच्या मूर्जीप्रमाणें गाणें गालो

फैयाजखां.

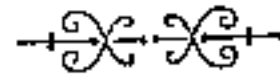
बडोदे सरकारचा कलावतखाना चांगल्यापैकी आहे. फैयाजखां त्यांतील नामांकित गवयी आहे तो ख्यालगायक आहे. त्याचें गायनशिक्षण घरच्या वडील माणसाजवळ झालें तो आपणास ‘रंगिले’ घराण्यापैकी समजतो. त्याची गायनपद्धति तारीफ करण्याजोगी व तानबाजी फार प्रशसनीय आहे. त्यानें आज वर फारसें कोणास शिकविलें नाहीं ग्वालेरचे महमदखां, रहिमतखा, नागपूरचे बापु जोशी, महाराष्ट्रांतील बाळकृष्णबुवा इचलकरजीकर, ह्या नामांकित गवयांसारखा ह्याचा आवाज तारीफ करण्याजोगा नाहीं हल्लीं जे ख्यालगायक हिंदुस्थानांत हयात आहेत त्यामध्ये ह्याचा नवर फार वर आहे

रामकृष्णबुवा वझे.

रामकृष्णबुवा वझे हे गोव्याकडील राहाणारे ह्यांनीं गायनाचा अभ्यास ग्वालेरचे निसार हुसेनखां ह्यांजवार्शीं केला ह्याचा आवाज चांगल्यापैकी नाहीं एवढेंच नाहीं तर

नो वाईट आहे, असें कोणी म्हटल्यास त्यांत पुष्कळसा खरेपणा आहे ह्याजपाशीं चर्जांची भरती फार आहे, अशी लोकांची समजूत आहे बुवांची शिष्यशाखा बरीच मोठी आहे. बुवांचा स्वभाव मनमिळाऊ व प्रेमळ आहे. शिकवण्याच्या योगानें त्याचा मुकाम मुंबई, बेळगांव ह्या शहरां असतो केव्हां केव्हां ते नाटक कंपनीतहि शिकविण्यासाठीं असतात आजच्या गायक मंडळीमध्ये ते भरतीदार गवयी आहेत, हे सोंटे नाही

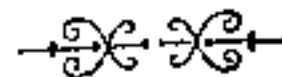
अंतुबुवा जोशी.

मनोहरबुवा जोशी ह्यांचे हे पुत्र. महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध ख्यालिये बाळकृष्ण-बुवा इचलकरजीकर ह्यांजपाशीं ह्यांचें गायन शिक्षण झालें विष्णुबुवा पलुसकर व गुडुबुवा हे ह्यांचे स्वाध्यायी होते पलुसकरांबरोबर ह्यांनीं बरेंच देशपर्यटन केलें. ह्यांनीं मुंबईस 'गुरुसमर्थ विद्यालय' नांवाचा गायन समाज बरींच वर्षे चालविला व अनेक विद्यार्थी तयार केले. नंतर कांही दिवस रिकामे राहून हल्लीं ते औधास नोकर झाले आहेत ह्यांनीं काहीं गायनोपयोगी पुस्तकें प्रकाशित केलीं आहेत हे निर्व्यसनी असून ह्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ आहे. ह्यांचा एक मुलगा गायन वादन केलेंत चांगला तयार झाला आहे. ह्यांचें गायन समजदारांस सतोष देतें, हे समजून गाताना ह्यांचा आवाजहि बऱ्यापैकी आहे.

राजाभैर्या पूछवाले.

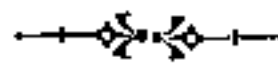
हे ग्वालेरचे गहणारे असून, ग्वालेरचे प्रसिद्ध गवयी शकर पंडित ह्यांचे हे शिष्य आहेत. हे स्वभावानें फार गरीब व मनमिळाऊ आहेत ग्वालेर घराण्याची खास गायकी ह्यांनीं उत्तम संपादन केली आहे ग्वालेरच्या 'माधव संगीत विद्यालयाचे' हे प्रिन्सिपल आहेत ह्यांची शिकविण्याची हतवशी फार चांगली आहे ह्यांनीं 'तानमालिका' नांवाचें पुस्तक तयार करून प्रसिद्ध केलें आहे. प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांस हे गुरु समजतात व भेटण्यास येतात तेव्हां त्यांच्या पायावर डोकें ठेवितात । हे दृश्य अनेकवार लेखकास पाहण्यास सांपडलें आहे.

नजीरखां.

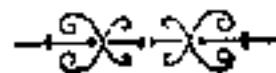
हा उत्तम ख्यालगायक रामपूर सस्थानांत नोकर आहे. ह्याची ह्या विद्येत मोठी प्रसिद्धी आहे. अप्रसिद्ध रागहि ह्यास पुष्कळ येत असून ते म्हणण्याची ह्याची

हत्तोटी चांगली आहे. हा कांहीं दिवस प्रसिद्ध गाथिका गोव्हर हिला शिक-
विण्यास होता.

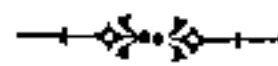
रजाखां.

हे रामपूर सस्थानांत ख्यालिये म्हणून नोकर आहेत. ह्याची गायनाची ढग
चांगली आहे हे जुन्या पिढीतील उत्तम शिकलेले गायक अशी ह्यांची प्रसिद्धी
आहे. तसेंच अमीर खुशरूच्या घराण्यांतील परपरेच्या ख्याल वगैरे चीजा हे उत्तम
जाणतात असा ह्यांचा लौकीक आहे

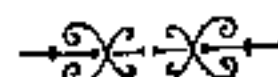
कृष्णा पंडित.

हे ग्वालेरचे राहणारे; ख्यालिये म्हणून याची प्रसिद्धी आहे शकरराव पंडित याचे
हे चिरजीव ह्यांनी गायनाचा अभ्यास आपल्या वडिलांजवळ केला आहे ह्याचे
चुलते व चुलत बंधू चांगले गातात तथापि कृष्णा पंडिताचा नवर सगळ्यांत वर
आहे आज त्याचे घराण्यांत त्यांच्यासारखा गायक ग्वालेरीस नाही त्यांनी गायना-
वरील कांही पुस्तके प्रकाशित केली आहेत आपल्या वडिलांच्या स्मरणार्थ त्यांनी
ग्वालेरीस एक गायन समाज काढिला आहे त्यांची तानबाजी तारीफ करण्या-
जोगी आहे अनेक अप्रसिद्ध, प्रसिद्ध रागांत त्यास पुष्कळ चीजा येतात ते
सुस्वभावी आहेत. महाराष्ट्रास त्याच्या गायनाचा लाभ वेळोवेळीं होतो सरकारी
नोकरीत गुतून पडण्याची त्यांची मनीषा नाही आपल्या घराण्याचा लौकिक हे
चांगला वाढवतील ह्यांत शंका नाही

अचपल.

ह्याने ख्यालादिक अनेक चीजा रचिल्या आहेत त्याची बाधणी योग्य व
कविताहि ठीक आहे. हा नामांकित ख्याल गायक होता स्वतः गातां आल्या-
वांचून योग्य प्रकारे चीजा रचितां येत नाहींत हा आपल्या चीजेत 'अचपल'
असें नाव घालितो कोणी कलावंत त्याचा अर्थ 'चपळ,' 'सोडकर'
असा करितात. हे त्यांचे अज्ञान हास्यास्पद नाही असें कोण म्हणणार नाही ?
हा इ. स. अठराव्या शतकाच्या शेवटीं होऊन गेला

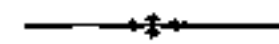

हररंग.

जयपूरचे महमद अलीखां ह्यांनी 'हररंग' असें टोपण नांव घेऊन अनेक चीजा रचिल्या आहेत मुंबईचे प्रसिद्ध गायनाचार्य प वि ना भातखंडे यांच्या गुरूंपैकी हे एक आहेत कांहीं लोक असेंहि म्हणणारे आहेत कीं, प भातखंडे यांनी स्वतःच कांहीं चीजा रचून त्यांमध्ये आपल्या गुरूंचें 'हररंग' हे टोपण नांव घातलें आहे. ह्यांतील सरी गोष्ट फक्त हरीलाच ठाऊक. इतगंती केवळ तर्क करीत बसावयाचें सदर चीजा कशा आहेत हें गायकाशिवाय इतरांस समजणेंस मार्ग नाही सदरग, अधारग ह्यांस आपलीं सरीं नांवें न घालतां चीजांत टोपण नांवें का घालावीं लागलीं ही गोष्ट न समजून हे चीजा बाधणारे आतांही तसेंच करीत आहेत, तेव्हां त्यांच्या अज्ञानाची व अधपरपरेची कीव करावी तेवढी थोडीच आहे !

टप्पा गायक.

मीयां शौरी.

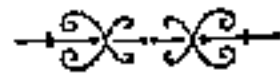
ह्याचें सरे नांव गुलाम नबी. हा लखनौचा रहणारा ह्याच्या वेळीं असफ उद्दवला हा लखनौचा नबाब होता (१७७६-१७९७) शौरीसांचा बाप गुलाम-रस्तूल शौरी हा आपल्या बापाजवळ ख्याल-गायन शिकला, पण त्याचा आवाज फार पातळ; तेव्हा ख्यालांतील तानबाजीनें ह्याची तृप्ति होईना, यासाठीं आपल्या आवाजास योग्य असें तानबाजीचें गाणें पाहिजे, असें त्यांस वाटूं लागलें, म्हणून त्यानें टप्पांचें नवे गाणें काढिलें. टप्पास पंजाबी भाषा सोईची आहे असें त्यास वाटल्यावरून त्या भाषेचा त्यानें अभ्यास केला व त्या भाषेंत टप्पे रचिले टप्पे ठराविक अशा थोड्याच रागांत असतात हा साधुवृत्तीनें राहत असे एकदा असफ उद्दवला रस्त्यांतून जात असता शौरीची व त्याची गांठ पडली आपल्या गजधानींतील गायकरत्न ते हेंच, असें नबाबास जवळील सरदारानें सांगितल्यावरून नबाबानें त्यांस राजवाड्यांत येण्यास फर्माविलें पण हे पडले साधु । ह्यानी झट-दिशीं उत्तर दिलें, " मला तुझें मकान माहित नाही । " नबाबसाहेब हंसले व म्हणाले, " विचारीत विचारीत या " ठरल्याप्रमाणें शौरी राजवाड्यांत गेला. तेथें त्याचें गाणें इतकें अप्रतिम झालें कीं, तसें गायन नबाबानें व दरबारी मंडळींनीं पूर्वीं कधीच ऐकलें नव्हतें. नबाबानें खूष होऊन शौरीस मोठी रक्कम बक्षिस दिली.

पण घरीं जातांना ती सर्व रक्कम शौरीनें फकिरास वांटून टाकली । ही बातमी कळताच नचावानें पुनः तितकीच रक्कम त्याच्या घरीं पाठविली । शौरीस मूलबाळ कांही नव्हतें गम्भू नांवाचा त्याचा एक पट्टशिष्य होता. हा लखनौ येथें इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला

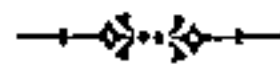
मीया गम्भू.

हा टप्पा गायक लखनऊमध्ये रहात असे त्याचा आवाज फार पातळ व गोड असल्यानें त्याच्या बापानें मीयां शौरीजवळ ह्यास टप्प्याची तालीम घेण्यास ठेविलें. हा टप्पा म्हणण्यांत फार प्रवीण झाला हा मीयां शौरीचा पट्टशिष्य होता. खुद्द शौरीची तालीम, मग त्याच्या गायकीचें वर्णन काय करावें हिंदुस्थानांत टप्प्याचें गाणें ह्यानें लोकप्रिय केलें ह्यानें अनेक चीजा रचिल्या असून टप्पा गायकामध्ये त्या फार प्रसिद्ध आहेत ह्यास शादीखा नांवाचा एक मुलगा होता. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लखनऊ येथें कालवश झाला

ताराचंद.

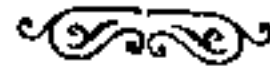
हा खुद्द शौरीचा शिष्य असल्यानें त्याची टप्पा गाण्याबद्दल फार तारीफ असे त्याचा आवाज मधुर व पातळ असल्यानें टप्प्यामध्ये तो तानांचा केवळ पाऊस पाडी. आपलें गाणें रजविण्याची कला ह्यास चांगली साधली होती. हा इ. स. एकोणिसाव्या शतकांत लखनौ येथें कालवश झाला.

बाबुराम सहाई.

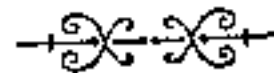
हे अलाहाबाद येथें रहात असत ह्यांची टप्पा गाण्याबद्दल फार प्रसिद्धि होती. त्यांच्या गायनप्राविण्यावरून त्या वेळचे लोक त्यास 'नायक' म्हणत. हे गृहस्थ होते ते गायकाचा धंदा करीत नसत त्यांनीं पुष्कळ शिष्य तयार केले हे ध्रुवपद, धमार, ख्याल इत्यादि चीजा फारच कुशलतेनें गात, म्हणून कलावंतांमध्ये ह्यांस फार मान असे. हे टप्पे फारच बहारदारीनें गात त्यांच्यासारखा गायक झाला नाहीं, अशी त्यांची प्रसिद्धी आहे. ह्यांच्यासारखा टप्पे म्हणणारा ह्यांच्या शिष्यांत एकच निघाला, तो म्हणजे मीयां शादीखा होय आतां टप्प्याचें गायन नामशेष झालें आहे टप्प्याची खास तालीम फार थोड्यांस मिळाली आहे. टप्पा

गायनास आवाज फारच पातळ लागतो व कसरतहि फार करावी लागते. ह्या गोष्टीचा आता अभाव आहे असे म्हणणें सत्याला फारसें सोडून नाही हे कयातीत होऊन अलाहाबाद येथें इ. स. च्या एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

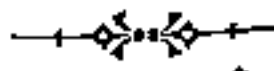
शादीखां.

हा गम्भूचा मुलगा व बाबुराम सहाईचा शिष्य होता. ह्याला तालीम घग्गी, म्हणून ह्याच्या टप्पा गाण्याची तारीफ योग्यच होती ह्याच्या गाण्याचा लौकीक ऐकून बनारसचे राजे उदीत्त नारायणसिंग ह्यानीं त्याला आपल्या पदरीं ठेविला होता ह्याच्या गाण्यावरून ह्यास प्रति बाबुराम सहाई असे म्हणत असत हा इ. स. १८५० मध्ये निवर्तला.

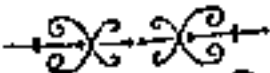
मुम्मीखां.

हा लखनऊमध्ये गहत असे टप्पा गाण्यांत ह्याची फार प्रसिद्धि असे ह्याचा आवाज मधुर, व पातळ होता. हा इ. स. १८६५ च्या सुमारास वारला

छज्जूखां.

हा लखनऊचा रहिवाशी होता. ह्याचा आवाज मधुर व पातळ होता. टप्पा गाण्यावरून ह्याची फार प्रसिद्ध होती हा इ. स. १८७० च्या सुमारास वारला.

मीरअल्लीसाहेब.

हे लखनौचे राहणारे ख्वाजा बासीद परिजादा हे ह्याच्या आजार्चे नांव. हे उत्तम गायक होते ह्यांच्या वेळीं ह्याची बरोबरी करणारा कोणी नव्हता हे लखनौचे नवाब महमदअल्लीशहा (इ. स. १८३७-४२) याच्या पदरीं असत ह्यांना चाराशें रुपये पगार होता. ते गाण्यास कधीं राजमहालांत गेले नाहींत; तसेंच कोणाच्या घरीं गाण्यास जात नसत ज्यांना त्यांचें गाणें ऐकावयाचें असेल त्यांनीं त्यांच्या घरीं जाऊन ऐकावें ह्यांच्या वेळचा नवाबाचा दिवाण नासीरउद्दीन ह्यास आपले अन्नदाते नवाब महमद अल्लीशहा (१८३७-१८४२) ह्यांचा हा अपमान आहे असें वाटत असे त्यानें ह्यांचा पगार कमी केला तरी देतील हे राजमहालांत गाण्यास येत नाहींत म्हणून त्यांस राजधानी सोडून जाण्याचा हुकूम

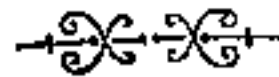
केला राजधानीतील प्रख्यात व श्रीमंत रहीस असला चांगला गुणी राजधानी सोडून जातो म्हणून हळूहळू लागले पण सरकारी हुकुमापुढे कोणाचे चालणार; परंतु जेव्हा हे सरोखरीच जाण्याची तयारी करीत आहेत असे नबाबास समजले, तेव्हा नबाबाने तो हुकूम रद्द केला; त्यांचा निस्पृहपणा व करारीपणा ह्याबद्दल खुष होऊन त्यांचा बहुमान करून त्यास ठेवून घेतले ह्यावरून गायनविद्येत हे किती वाकब असतील हे ध्यानांत येईल ह्याचे नांव विद्वत्ता व विद्येची अभिरुचि !

मीर अल्ली साहेब ध्रुवपद छज्जूखां सेनिये यांजपाशीं, ख्याल गुलाम रसूल याजपाशीं, टप्पा मीयां शौरीपाशीं, शिकले होते ह्यावरून त्यांच्या गायन विद्येच्या ज्ञानाची गहनता ध्यानांत येईल. ते पर्शियन भाषा एका नामांकित मुल्ताजबळ शिकले होते ह्यावरून ते कलावान् व विद्वान् होते हे सहज समजून येणार आहे. असा हा कलावान् व निस्पृह पुरुष लखनौचे शेवटचे नबाब वाजिद अल्लीशहा (१८४७-५६) ह्याच्या अमदानीत वारला

नबाब हुसेनखां.

ह्याच्या वडिलांचे नांव कासमअल्लीखां व वडील बधूचे नांव सुलतानअल्लीखां. हा आपल्या वडिलांजवळच ही कला शिकला ह्याचा आवाज फार मधुर व सुरेल होता हा टप्पा फार उत्तम म्हणे अशी प्रसिद्धी आहे. हा लखनौस राहत असे हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात कालवश झाला.

परसादु.

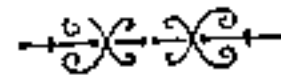
हा बनारसचा कथक होता. ह्याचा आवाज गोड व पातळ होता. म्हणून हा टप्पाचे गाणे शिकण्यासाठी प्रसिद्ध टप्पेवाला मीया गम्मू ह्याचा मुलगा व शिष्य शादीखां याजपाशीं जाऊन राहिला; त्याला गुरु करून टप्पाचे गाणे तो त्याजपाशीं उत्तम शिकला हा कथक उत्तम नाचत असे, तशीच टप्पा गाण्यांत ह्याची फार तारिफ होती हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात कालवश झाला

रामकृष्ण देव.

हा धारचा रहाणारा गायनकलेच्या शोकामुळे हा ग्वालेरीस गेला. तेथे बरीच वर्षे राहून त्याने ध्रुवपद व ख्यालगायनाचा चांगला अभ्यास केला. ह्याचे स्वाध्यायी थोरले बाळकृष्णबुवा होते ह्याचा आवाज फार पातळ तेव्हा

ह्यास अशी सल्ला मिळाली की, “मुला, तू ख्याल शिकलास हें चांगलें झालें, पण तुला टप्पा चांगला साधेल, कारण तुझा आवाज पातळ आहे, तेव्हां तू टप्पा शिक. टप्प्यांत तानांचा पाऊस पाडावा लागतो, तें काम तुला चांगलें साधेल.” तेव्हां रामकृष्णबुवा पजाबात गेला. तेथें जाऊन शौरीच्या शिष्यशाखेंत टप्प्याचें गायन उत्तम तऱ्हेनें हस्तगत करून तो परत धारेस येऊन राहिला त्यास ध्रुवपद गायकीहि उत्तम लाभली होती त्यानें अनेक शिष्यांस टप्पे शिकविले. ज्याचा आवाज टप्प्यास योग्य नसेल त्यास तो त्याच्या आवाजास अनुकूल असें ध्रुवपद गायन शिकण्याची सरळ सल्ला देई व ध्रुवपदें शिकवी त्यानें अनेक रागांत सर-गमी बांधिलेल्या मागील पिढींतील गवयी मोठ्या हौसेनें शिकत ह्याला शिक-विण्याची हातवडी चांगली साधली होती ह्याच्यासारखा टप्पा म्हणणारा हिंदूत झाला नाही असें तज्ञांचें मत आहे महाराष्ट्रांतील रावजीबुवा गोगटे हा ह्याचाच शागिर्द होता. हा वयातीत होऊन धार येथेंच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वागला

रावजीबुवा गोगटे.

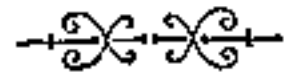
महागष्टांतून जे तरुण उत्तर हिंदुस्थानांत गेले, त्यापैकीं रावजीबुवा गोगटे हा एक होता. त्यावेळीं आतांसारखा प्रवास सुखकर नव्हता, म्हणून ज्याला सरी घिरेची आवडच असे, असे इसमच असला सडतग प्रवास पत्करीत. ग्वालेरच्या खालोखाल धार हें शहर गायनाकरितां प्रसिद्ध झालें होतें; त्याचें कारण असें की, रामकृष्ण देव हा ग्वालेर वगैरे शहरीं राहून गायनांत तरबेज होऊन धारेस येऊन राहिला होता. तो शिष्यांस ध्रुवपद अथवा टप्पा शिकवी. ज्याचा आवाज पातळ तो टप्पा शिके, व ज्याचा आवाज जाड तो ध्रुवपदांत रगून जाई. आमचा रावजी निघाला तो त्यानें धार शहर गांठिलें तेथें देवजीबुवा-जवळ तो टप्पा शिकला, कारण त्याचा आवाज तशा गायकीस अनुकूल होता. बुवा-जवळ गायनाचा अभ्यास संपवून घरीं महाराष्ट्रांत परत आल्यावर त्यास इचल-करजी संस्थानांत आश्रय मिळाला. महाराष्ट्रांत परत आल्यावर गायनाच्या जोरावर रावजीचा तो रावजीबुवा बनला महाराष्ट्रांत गोगटे घराणें टप्प्याकरितां जें प्रसिद्ध झालें, ह्याला कारण रावजीबुवा होय पुढें योगायोग असा आला की, रावजी-बुवाचे दोघे मुलगे टप्पेच चांगले गाऊ लागले, त्यामुळें ह्या घराण्याचा लौकिक फारच वाढला. रावजीबुवास खास तालीम देवजीची असल्यानें त्यांचा टप्पा

फार रगदार असे हा बुवा बराच वयातीत होऊन व चांगला नावलौकिक मिळवून इ. स. च्या १९ च्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटी कालवश झाला.

केशवबुवा गोगटे.

महाराष्ट्रातील बावडे सस्थानात हा नोकर होता. ह्याचा आवाज चारिक होता. हा टप्पा चांगला म्हणे 'आमचें गोगटे घराणें टप्पेवाल्याचें' असें तो मोठ्या आढ्यतेनें सांगे नारायणबुवा म्हणून त्यांस एक बंधु होते महाराष्ट्राबाहेर हा फारसा गेला नाही, म्हणून ह्याचें नांव फारसें ऐकूं येत नाही ह्याचा स्वभाव प्रेमळ असून मंडळी ह्याला फार आवडत असत. ह्याचा गायनाचा अभ्यास आपल्या वडिलाजवळ झाला बावडेकर सस्थानाधिपतीनीं ह्यास फार चांगल्या प्रकारें वागविलें, असा त्यांचा लौकीक आहे. हा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला.

नारायणबुवा फलटणकर.

महाराष्ट्रांत कथेकरी म्हणून हे प्रसिद्ध आहेत गोगटे घराण्यांत हे एक रत्न होऊन गेले हे मैफलीमध्ये टप्पा म्हणत ह्यांचा आवाज पहाडी, मोठा, गोल व गोड असे. महाराष्ट्रांत जे चांगल्या आवाजाचे गवई होऊन गेले त्यांत ह्यांची गणना आहे. ह्याच्या कथेला जी लोकांची गर्दी लोटे ती टप्प्याच्या चालीवर हे अभग म्हणत ते ऐकण्यासाठी ह्यांच्या आवाजावर खुष होऊन आण्णा किलोस्कर ह्यांनी ह्यास आपल्या नाटकांत ओढण्याचा विलक्षण यत्न केला पण ते नाटकांत गेले नाहींत ! त्यांच्या वेळी नाटकात जाणें समाजात कमीपणाचें मानलें जात असे ते आण्णास म्हणाले, "मला आपण पैसे चांगले द्याल, पण आज माझ्या पायावर जे लोक डोकें ठेवीत आहेत, तेच लोक मग मला आपल्या पायाजवळ उभे राहू देणार नाहीत, म्हणून मी तुमच्या नाटकात येत नाही." एकदां कोल्हापुरांत आण्णाचें नाटक थिएटरांत, व नारायणबुवाची कथा देवीचे देवालयान्त ! पण गम्मत अशी की, बुवांनी कथेत सौभद्र आख्यान लाविलेलें, व त्यांच्या साथीला मार्गे उभे केशवबुवा ! त्यावेळीं थिएटर ओस पडून देवीचे देवळांत उभें राहाण्यास जागा मिळना इतकी गर्दी झाली ! अशी हकीकत वृद्ध लोक सांगत ह्यावरून त्यांच्या आवाजाची व गायकीची कल्पना वाचकास करितां येईल अशा प्रकारचा हा टप्पेवाला कथेकरी इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाला

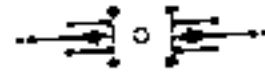

विष्णुबुवा रेडे.

हे पुण्यास राहत असत ह्यांचा आवाज तारिफ करण्यासारखा वाईट होता. एका मुसलमान उस्तादापासून ह्यांनी टप्प्यांचें गाणें संपादन केलें होतें ह्याचा स्वभाव चिडखोर व तामसी होता टप्पा म्हणण्याची ह्यांची तरकीब फार चांगली होती हे उतारवयांत पर्वती सस्थानात नोकर होते ह्यांस मूलचाळ कांहीं नव्हतें. हे विभाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत वारले

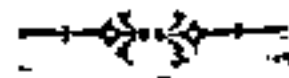
ठुमरी गायक.

अस्तरपिया.

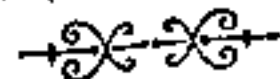
लखनौचे शेवटचे नवाब वाजिदअल्लीशहा ह्यांनी रचिलेल्या चीजांत 'अस्तर पिया' असें आपलें टोपण नांव घातलें आहे. हे नवाब आपल्या बापाच्या मार्गे लखनौच्या गादीवर इ. स. १८४७ त बसले ह्यांच्या राज्य करण्याच्या गैर लायकीमुळे ह्यास इंग्रज सरकारांनी इ. स. १८५६ मध्ये पदच्युत केलें; व बारा लाख रुपये पेंशन देऊन कलकत्त्यास नेऊन ठेविलें हे फार देखणे, मोठे चैनी, रंगेल व विलासी होते असा राजा हिंदूंत अगर मुसलमानांत हिंदुस्थानात तरी झाला नाही हे उत्तम गान व अप्रतिम नाचत असत कन्हेया नर्तक ह्यांचा शिष्य होता तो नर्तनकलेंत अप्रतिम होऊन गेला अशी तज्ञांची समजूत आहे. नवाबाच्या ३६० नाटकशाळा होत्या त्या कैसरबागेंत वाडे बांधून ठेविल्या होत्या होळीच्या सणा-निमित्त रगास केशर दहा हजार रुपयांचें खर्च होई हे रुष्ण व त्यांच्या नाटकशाळा गोपी होऊन रंग खेळण्याचें काम चाले त्या रंगेल क्रीडेचें वर्णन करण्यास कसलेला कलमबहादुरच पाहिजे। हे आपल्या वाड्यांत संगीत इंद्रसभा हें नाटक करीत नवाब स्वतः इंद्राची भूमिका घेत व त्यांच्या सर्वांत देखण्या नाटकशाळा पन्यांचीं कामें करीत त्या गायनाचें वर्णन कोण करू शकेल। ह्यांच्या गैरवर्तनासाठी पदच्युत केल्याचा हुकूम इंग्रज बहादुराच्या अधिकाऱ्याने इ. स. १८५६ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या एका सकाळीं यांस कळविला, तेव्हां हे परत येऊन आपल्या दरबारहालमधील तख्तावर बसले, व भैरवी रागांत "बाबुल मोरा" ही चीज म्हणून 'आपण पदच्युत झालों' हें वर्तमान सर्व लोकांस त्यांनीं विदित

केले तेव्हां सर्व लोक ढळढळा रडले । तो प्रसंगच तसा शोकजनक व दुःसोद्वेदक होता । कलकत्त्यास जातांना त्यांनी आपल्याचरोबर वेंचक नाटकशाळा व गवयी घेतले होते. वाजिदअल्लीशहाकडे नवाब म्हणून न पहातां कलाप्रेमी व कलावंत ह्या दृष्टीने पाहणारास त्यासारखा रंगेल व गायनानें नसशिस्तान्त वेडा झालेला दुसरा इसम खास सांपडणार नाही ! हे कलकत्ता येथे इ. स. १८८७ मध्ये कालवश झाले

कदरपिया.

ह्या नावाने प्रसिद्ध असलेले गृहस्थ लखनौस राहत असत. हे लखनौच्या नवाबाचे दूरचे सबधी होते. ह्यांस इंग्रज सरकारांतून दरमहा मोठी नक्त नेमणूक असे हे मोठे रंगेल, तसेंच मोठे पैनी होते. नवाब वाजिद अल्लीशहाच्या वेळचा रंगेलपणा ह्यांनी पाहिला होता. तेव्हां ऐपतीनुसार त्याची नक्कल करण्याकडे ह्यांच्या मनाचा कल असे ह्यांच्या जबळ कांहीं नाटकशाळाहि होत्या होळीच्या रगाप्रीत्यर्थ हेहि दरसाल केशरखरेदीत हजार दोन हजार रुपये उडविण्यास कमी करीत नसत. रंगेलपणांत ह्यांनीहि लाखों रुपये उडविले. ह्यांनी आपल्या पदरीं चार पांच गवई बाळगले होते. दुमरी हे स्वतः रचून इच्छित रागांत ती गवया-कडून बसवून घेत ते स्वतःहि चांगले गायक होतेच ह्या दुमऱ्या यू. पी. मध्ये फार लोकप्रिय आहेत त्यांनी अनेक दुमऱ्या रचिल्या आहेत. ह्यांच्या दुमऱ्यांचा विशेष असा आहे की, त्या ते स्वतःवर घडून आलेल्या प्रसंगावर रचीत त्या बऱ्याचशा शृंगारपर आहेत भाषा व अर्थगांभीर्य ह्या दृष्टीने ह्यांच्या दुमऱ्या चांगल्या आहेत. ते स्वतः चांगले गायक असल्याने ह्यांच्या दुमऱ्या गायकास म्हणण्यास बोजड लागत नाहीत. ह्यांना दोन मुलगे आहेत, पण त्यांची सांपत्तिक स्थिति कीव करण्यासारखी झाली आहे वडिलांच्या दुमऱ्या त्यांना चांगल्याशा गातां येत नाहीत ! हे इ. स. १९ शतकाच्या अखेरीस कालवश झाले

सनदपिया.

हा चांगली कवने करणारा होता. ह्याने अनेक दुमऱ्या व इतर चीजा रचिल्या आहेत. ह्यांच्या दुमऱ्या व इतर हलक्या रागांतील चीजा बऱ्याच प्रसिद्ध असून गायक व गायिका ह्यांच्या तोंडी आहेत हा इ. स. १९ व्या शतकांत कालवश झाला

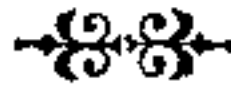
ललनपिया

ह्या टोपणनावाने प्रसिद्ध असलेला हा इसम लखनौ जवळच्या एका सेडेगांवी राहत असे. हा जातीने हिंदु ब्राह्मण होता ह्याने अनेक तुमऱ्या रचिल्या आहेत. ह्याची सांपत्तिक स्थिति चांगली नव्हती. हा स्वभावाने गरीब व सभ्य होता. हा तुमरी कवन रचणारा आहे असा दिसत नसे. ह्याची तुमऱ्या प्रकारची पुष्कळ कवनेहि प्रसिद्ध आहेत ह्याच्या तुमऱ्या यु पी. मध्ये फार प्रसिद्ध आहेत. ह्याच्या तुमऱ्या अर्थाने व भाषेच्या दृष्टीने भारद्वाज असून इतर तुमऱ्यांपेक्षां वगऱ्या दर्ज्याच्या आहेत ह्याच्या तुमऱ्या व इतर चीजा छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत हा इ. स. १९२६ च्या सुमारास कालवश झाला

मोजुदीनखां.

हा चन्वापैकी गवई होऊन गेला ह्याची तुमरी गाण्याबद्दल प्रसिद्धि होती हा बरेच दिवस बनारसमध्ये रहात होता ह्याने अनेक गाविकांस तुमऱ्या शिकविल्या. ह्याची तुमऱ्या शिकविण्याची व म्हणण्याची हतोटी वाखाणण्याजोगी होती ताना बेताच्या घेऊन तुमरी नटविणे हे ह्याला चांगले साधले होते ह्याचा आवाज तारिफ करण्याजोगा नव्हता हा इ. स. १९२० च्या सुमारास कालवश झाला.

दिलीपराय.

हे बंगाली सुशिक्षित तरुण आहेत ह्याचे वडील चांगल्यापैकी कादंबरीकार अशी त्यांची प्रसिद्धि आहे. हे श्रीमानहि आहेत दिलीपराय दोन वेळ विलायतेची सफर करून आले आहेत ह्यांना संगीताचा मोठा नाद आहे ह्यांचे म्हणणे असे आहे की, तुमरी गायनाच्यायोगाने गायन चांगले प्रतीत होण्याजोगे आहे, तव्हा तुमरी ही ध्रुवपद, ख्याल ह्यापेक्षां कमी दर्जाची मानू नये आपले मत प्रतिपादण्यासाठी हे आटोकाट प्रयत्न करित असतात हे तुमरी चांगली नटवून म्हणतात ह्यांचा कंठ मधुर आहे तुमरी म्हणण्याची ह्यांची लटक चांगली आहे गायनाचा अधिक अभ्यास करण्याची ह्यांना हौस आहे त्यासाठी चांगले उस्ताद ठेऊन शिकण्याची त्यांची मनीषा आहे. तरुण व शिकलेल्या मंडळीत ह्यांच्यासारखी तुमरी गाणे फार थोड्यांसच साधले आहे

लावणी गायक

राम जोशी.

जगन्नाथ जोशी नांवाचे यजुःशास्त्री ब्राह्मण सोलापुरास इ. स. च्या १८ व्या शतकांत रहात होते ते आपला निर्वाह जोसकीवर करीत असत. त्यास दोन पुत्र होते थोरला मुद्गल व धाकटा राम राम हा इ. स. १७६२ त जन्मला मुद्गल संस्कृत शिकून देवालयांत पुराण सांगे राम हा कांहीं अभ्यास न करितां हलक्या लोकांच्या संगतीत राहून कडे वाजवावे, तमाशे पहावे, अशा रीतीने कालक्षेप करी. त्यामुळे मुद्गलभटजीस आपला धाकटा भाऊ राम हा आवडत नसे एकदां त्याने रामास पुष्कळ रागें भरून घरातून घालवून दिले तेव्हा उपरति होऊन राम सोलापुराहून निघाला तो थेट पदरपुरास गेला. प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ चाचा पाध्ये याचे शिष्यत्व पत्करून त्यांजपाशी त्याने संस्कृताचा चांगला अभ्यास केला तो जातीने बुद्धिमान व हुषार असल्याने गुरूची त्याच्यावर चांगली मर्जी बसली तेथे राहून चांगले ज्ञान संपादून स्वारी सोलापुरी परत गेला मुद्गलभट्टास हा शिकून आला ही कल्पनाच नाही मुद्गल भटजी आजारी असतां हा त्याची पोथी घेऊन ते ज्या देवालयांत पुगण सांगत होते, तेथे पुराण सांगण्यास जाऊ लागला त्याच्या पुगणाची वाहवा थोरल्या भावाच्या कानावर आली, तरी हा संस्कृत शिकून सुविद्य झाल्याचे त्यास खरेहि वाटेना पण त्याचे पुराण समक्ष ऐकल्यावर त्याची रामावर मर्जी बसली; परंतु रामास लागलेला तमाशाचा नादमात्र गेला नव्हता. तमाशा घेऊन शिमगाच्या दिवसांत तो पुण्यास गेला तेथे पेशव्यापुढे तमाशा करून त्याने त्यास स्रष्टा केले व हजार रुपये इनाम मिळविले एका सद्गृहस्थाने त्याची वाणी, हुषारी व विद्वत्ता पाहून त्यास म्हणले “ ब्राह्मण जन्मास घेऊन चांगले करितोस; अकलेचे व बुद्धीचे सार्थक केलेस ! ” पुढे स्वारी तमाशा घेऊन बारामतीस गेली व इतिहासप्रसिद्ध बाबूजी नाईकाचे चिरंजीव व प्रसिद्ध आनंदीबाईचे जामात पांडुरंगराव नाईक त्यांच्या वाड्यांत गुढीपाडव्यास त्याने तमाशा केला. महाराष्ट्रातील नामांकित कवि मारोपत त्या नाईकांचे आश्रित तेहि तमाशा ऐकावयास बसले होते ‘ भला जन्म हा व ‘दो दिवसाची’ ह्या लावण्या गाऊन रामजोशाने मोरोपताचे मन प्रसन्न करून घेतले मोरोपत म्हणाल, “ ह्या विद्वत्तेला हे साजत नाही हरिकीर्तन करून सार्थक करा ’ तेव्हा रामजोशाने

पंतास विचारलें, 'हरिकीर्तनांत काय म्हणू' पत म्हणाले, "अनेक आर्या मी तुमच्या-
साठीच केल्या आहेत त्या म्हणा." तेव्हांपासून रामजोशी ह्याने तमाशा सोडिला
व तो हरिकीर्तन करूं लागला त्यांत त्याने चांगली कीर्ति व द्रव्य सपा-
दिलें हा काळासावळा पण सुस्वरूप, व बांधेसूत, आणि रंगेल, फफ्फड होता.
निर्व्यसनीहि नव्हता.

रामजोशानें 'छंदोमजरी' म्हणून एक ग्रंथ लिहिला, तो ज्ञात्यास मान्य
आहे. ह्याने शृंगारिक, उपदेशपर, पुराणांतील उपआख्यानपर अनेक लावण्या
रचिल्या. एक चरण संस्कृत, एक कानडी, एक मराठी अशीहि त्याने लावणी
रचिली आहे. ह्यावरून तीन भाषांवरील ह्याचे प्रभुत्व प्रतीत होत आहे. ह्याची
छेकापहुती असलेली लावणी गुणज्ञास फार प्रिय आहे अशा प्रकाराचे कवित्व
ह्याच्या वेळच्या कोणाहि शाहीरांत नव्हते ह्याची योग्यता शाहीरापेक्षां श्रेष्ठ
दर्जाची होती ह्याच्या अनेकविध व मनोहर लावण्यांस त्याच्याजवळ असलेल्या
बऱ्या नावाच्या गायिकेने चाली लाविल्या आहेत ह्याच्या तोडीचा शाहीर
महाराष्ट्रात तरी अद्याप झाला नाही ह्याच्या कवितांची जो वरवर पाहणी करील
त्याचेहि आमच्याप्रमाणें मत झाल्यावांचून राहणार नाही हा आपणांस 'तुरे-
वाला' म्हणवीत असे ह्याचे अनुयायीहि आपणांस 'तुरेवाले' म्हणवितात.
अशीं नररत्ने वसुधरा कधीं कधींच जन्मास आणिते. हा इ. स. १८१२ मध्ये
वयाच्या ५५ व्या वर्षी कालवश झाला.

'पंडित जगन्नाथ ह्यांची रंगेलपणाची व चैनबाजीची हौस त्या जन्मी न
पुरल्यामुळे तेच पुनः जन्म घेऊन रामजोशी झाले व चैनीची हौस त्यांनी फेडून
घेतली!' असें एक सभ्य व विद्वान सनातनी प्रस्तुत लेखकाजवळ म्हणाले
त्यांच्या म्हणण्यांत काहीं तथ्य आहे कां, ह्याचा विचार सूझ वाचकांनी करावा !

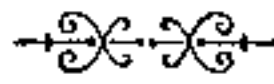

अनंतफदी.

अनंतफदी ह्याचे उपनाम घोलप. हा यजुर्वेदी कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. ह्याचे
राहण्याचे गांव संगमनेर. लहानपणी ह्याने फारसा अभ्यास केला नाही वाक्-
चातुर्य, निस्पृहपणा हे गुण ह्याच्या अगांत लहानपणापासून होते भवानीचोवा
नांवाचा एक साधु संगमनेरीं रहात असे; त्याच्या वरप्रसादानें झाला कवित्वस्फूर्ति
झाली, असें म्हणतात ह्याच्या वेळीं तमाशा हें सार्वत्रिक करमणुकीचे साधन होतें,
म्हणून ह्यास हा नाद लागला एक तमाशा तयार करून त्यासह हा गांवोगांव

फिरत असे प्रसिद्ध पुण्यश्लोक अहल्याबाई होळकरीण हिच्या उपदेशानें व धाका-मुळें ह्यानें तमाशा सोडून कीर्तन करण्याचें स्वीकारलें ह्याच्या तमाशाचा जसा लौकिक झाला होता त्याहिपेक्षा ह्याच्या कीर्तनाचा लौकिक झालेला आहे. ह्यास दोन पुत्र झाले थोरला सवाईफदी व धासटा बापूफदी

ह्यानें श्रीमंत सवाई माधवरावावर 'माधवग्रंथ' नांवाचा ग्रंथ ओवीबद्ध लिहिला. ज्ञात्यात त्याची फार वाखाणणी आहे. ह्यानें सड्यांची लढाई, श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे, नाना फडणवीस, यशवतराव होळकर, फत्तेसिंग गायकवाड, चिंतामणराव आप्पा पटवर्धन, वगैरेवर वर्णनपर उत्तम पोवाडे रचिले आहेत त्याचप्रमाणें पुष्कळ लावण्याहि रचिल्या आहेत सर्वापेक्षां ह्याची कीर्ती ह्यानें रचिलेल्या अनेक उपदेशपर फटक्यावर झालेली आहे ह्याचें कवित्व मधुर, सरळ, रसभरित व उपदेशपर आहे हा वयातति होऊन इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाला

बाळा.

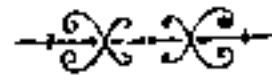
बाळाच्या बापाचें नांव साताप्पा शिलारखाने. हा पुण्यास राहत असे हा आपला चरितार्थ गवळ्याचा धडा करून करीत असे. कविता करण्याची कला त्याला आनुवंशिक होती. हा लावण्या चांगल्या रचीत असे बापाप्रमाणें ह्याला चांगलें गातां येत असे. लावणी हा छंद ह्याच्या वेळेस नवाच निघाला होता, तेव्हां लावणी चांगल्या प्रकारें म्हणून लोकांची मर्जी संपादावी, असें ह्यास वाटे लावणी हें कवन करण्यांत व तें रागदारीत गाण्यांत ह्याचा बहिरू नांवाचा एक जिवलग मित्र असे, म्हणून लावण्यामध्ये जोडीनें ह्या दोघांचीं नांवे घेतात त्याचप्रमाणें लावण्या म्हणतांना हे दोघे मिळून त्या गात. हा रंगेल व हुषार शाहीर इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटी कालवश झाला.

बहिरू.

महाराष्ट्राचें गजधानीचें शहर जें पुणें येथील हा गहणारा ह्याचा धंदा रगान्याचा होता, व त्यावरच तो आपला चरितार्थ चालवी ह्याचा जिवलग मित्र बाळा गवळी म्हणून असे. बाळाप्रमाणें ह्याला लावण्या करण्याचा नाद होता. हे दोघे मिळून नव्या लावण्या रचीत, व त्यांत दोघाचें जोडून नांव घालीत गाण्याच्या वेळीं दोघे मिळून लावण्या गात दोघांचे आवाज गोड व सुरेल होते बैठकीच्या व फडाच्या लावण्या हे फार डौलदार रीतीनें म्हणत. महाराष्ट्राचा विशेष प्रबंध जो

लावणी ती म्हणण्यात त्यांचा हातसडा होता हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटी वारला

होनाजी.

होनाजीच्या आजार्चे नांव साताप्पा शिलारस्ताने हा पुण्याचा राहणारा. त्याच्या नांवावरून हा लिंगाडत असावा असे वाटते साताप्पासहि लावण्या करण्याचा नाद असे त्यावरून होनाजीच्या अर्गी ही विद्या आनुवंशिक होती असे दिसते. होनाजीच्या बापार्चे नांव सयाजी होनाजीचा चुलता बाळा हा कवि असून चांगला गाणारा होता होनाजीच्या चुलत्याचा सोबती बहिरू गगरी होता तोहि बाळाबरोबर नव्या लावण्या रची चुलत्याचा सोबती जसा बहिरू होता तसा होनाजीचा स्नेही बाळा करजकर शिंपी हा होता त्याच्या चुलत्याच्या लावण्यांत जसे बाळा बहिरू हे जोडनांव दृष्टीस पडते, तसेच होनाजीच्या लावण्यांतहि 'होनाजी बाळा' असे असते त्यावरून ध्यानांत येईल की, होनाजीबाळा म्हणजे दोन व्यक्ति होत्या ! एक होनाप्पा गवळी व दुसरा बाळा शिंपी होनाजी हा श्रीमंत दुसरे बाजीगद पेशवे त्यांच्या पदरी होता हा सशक्त, बांधेसून व मोठा विनोदी होता त्याची बसण्याची उठण्याची जागा, पुण्यांत भुतकराच्या वाड्याजवळ जेथे व्यवकजी डेंगळ्याचा वाडा होता, त्यामध्ये एक सोला होती. त्याच्या आंगच्या गुणामुळे ह्याला पेशवे, होळकर, गार्डेकवाड वगैरेकडून अनेक देणग्या मिळाल्या होत्या ह्याचा शेवट मात्र वाईट रीतीने झाला ह्याला मारेकऱ्यांनी मारून त्याच्या घरी आणून टाकिला ! ह्याला कारण काय झाले हे अद्यापि नक्की समजले नाही अनेकांचे अनेक तर्क आहेत त्याच्या आजार्ची समाधि पुण्यांत जशी संगमावर आहे, तशीच याचीहि तेथेच आहे. भाद्रपद कृष्ण त्रयोदशीचे दिवशी म्हणजे होनाजीच्या मृततिथीस पुण्यांतील सर्व तमासगिरी तेथे जाऊन अद्यापि हजेरी देऊन येतात हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत पुण्यास कालवश झाला.

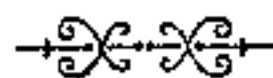
होनाजी हा 'तुरेवाला' होता म्हणून त्याचे 'कलगीवाल्या'शी भांडण व चुरस असे ह्याने आपल्या चुलत्याप्रमाणे 'बैठकीच्या व 'फडाच्या अशा दोनहि प्रकारच्या लावण्या रचिल्या आहेत ह्याची रचना सुबोध, गंभीर, शब्दाची ठेवण चांगली, गाण्यास योग्य, उपमा अलंकारयुक्त अशी होती. ह्याने रचिलेली 'घनःशाम सुदृग . ' ही भूपाळी इतकी उत्तम आहे की, ती आचारलवृद्धाच्या

तोडीं अद्यापि आहे ह्याच्या लावण्या शृंगारिक, उपदेशपर, वर्णनपर अशा आहेत ह्याचा प्रतिस्पर्धी जो सगनभाऊ त्याच्या तोडीस तोड अशा ह्याच्या लावण्या आहेत ह्याच्या लावण्या रागद्वारांत म्हणतात व त्यांच्या चाली फार चांगल्या व कर्णमधुर आहेत एकदरीत ह्याने व ह्याचा प्रतिस्पर्धी सगन ह्याने लावणी हा छंद नवा रचून त्याची छाप महाराष्ट्र जनतेवर इतकी पाडली की, श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे ह्यांस तमाशाचा मोठा नाद लागला व त्यामुळे तमाशा ही सस्वा शिष्ट लोकांत मान्य व बरीच प्रिय झाली

वाळा.

हा पुण्यात राहत असे हा जातीचा शिंपी असून शिवण्याचा धंदा करून त्यावर आपले पोट भरी ह्याला लावण्या करण्याचा मोठा नाद असे 'व्यस-नेषु सख्यम्' ह्या न्यायाने होनाप्पा गवळ्याचा आणि ह्याचा स्नेह जडला. दोघांनी मिळून लावण्या रचाव्या व त्यांत शेवटी 'होनाजीवाळा' असे जोडनाव घालावे फडावर लावण्या म्हणण्यास दोघे मित्र मित्र उभे राहत व म्हणण्यांत वाहवा मिळवीत दोघांचे आवाज गोड व पहाडी, तेव्हां त्यास श्रात्यांचीं मने मोहून टाकण्यास व प्रतिपक्षावर जय मिळविण्यास वेळ लागत नसे होनाजी मेल्यावर थोड्याच दिवसांनी हा परलोकी गेला

प्रभाकर.

ह्या शाहीराचे पूर्वज रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुरूड गांवीं राहत असत ह्याच्या वाडिलांचे नांव जनार्दनपंत दातार हे कोंकणप्रांत सोडून नाशिक जिल्ह्यांत गंगापूर येथे येऊन राहिले. ह्याच गांवीं प्रभाकराचा जन्म इ. स. १७६९ सालीं झाला प्रभाकर यास दोन बंधु होते, पण दोघेहि ह्याच्या देसत मृत्यु पावले. प्रभाकराचे पहिले कुटुंब निवर्तल्यावर त्याचा द्वितीयसंघ मुरुवाडचे साठे ह्यांच्या मुलीशी झाला. नंतर प्रभाकर आपल्या घरांतील मडकीसह इ. स. १७९० च्या सुमारास गंगापूर सोडून पुण्यास राहण्यास आला ह्यास चार मुली व एक मुलगा होता दोन मुली व एक मुलगा त्याच्या देसत वारला. एक मुलगी घाणेकर यांस दिली होती व एक मुलगी पुण्यास इतिहासप्रसिद्ध गंगाधरशास्त्री पगवर्धन ह्यांच्या घराण्यात दिली होती पुण्यांत आल्यावर श्रीमंत सडेगाव रासने ह्यांच्या पदरी

शागिर्दपेशांत ह्यात कारकुनाची नोकरी मिळाली. त्या वेळी इतिहासप्रसिद्ध बाळाजी-पत नातु रास्त्याकडे शागिर्दपेशांत होते. प्रभाकर गौरवर्ण, सडपातळ व सुदृढ हेता. ह्याची राहणी ठाकठिकीची असे. ह्याचा स्वभाव मनमिळाऊ, आनंदी व चैनी होता. ह्यास कविता कवण्याचा नाद वयाच्या १५।१६ व्या वर्षी लागला. देवतांच्या स्तुतिपर व वर्णनपर कविता; शृंगारपर लावण्या; श्रीमंत सवाई माधव पेशवे याचा रंग, सड्यांची लढाई, श्री सवाई माधवरावाचा मृत्यु वगैरे विषयावर पोवाडे ह्याने रचिले आहेत. प्रभाकर ह्याने स्वतः कथा कीर्तन केले नाही व तमा-शाहि कवी केला नाही. दादावीर, बचाजी दिवटे, बापु कान्होरे, महादया सुता व गगु हैदली ही मंडळी त्याच्या लावण्या व पोवाडे गात. रामजोशी, होनाजी-बाळा, सगनभाऊ वगैरेच्या लावण्या व पोवाडे यांचा त्यास चांगला परिचय होता. महाराष्ट्रांतील हा बऱ्यापैकी शाहीर म्हणून याची प्रसिद्धि आहे. हा इ. स. १८४३ त वयाच्या ३५ वर्षी वारला.

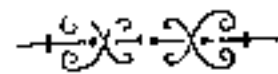

परशराम.

परशराम ह्याचे राहण्याचे गाव नाशिक जिल्ह्यांत शिन्नर तालुक्यात राजाची वावी म्हणून होतें. हा इ. स. १७५४ च्या सुमारास जन्मला. हा जातीचा शिंपी होता. परशरामाचे वडील बावीसच राहून असत. परशराम लहानपणी बापाजवळ कपडे शिवण्यास शिकला. आपला निर्वाह तो कपडे शिवून करित असे. ह्यास लिहितां, वाचतां येत असे. हा गौरवर्ण असून दखणा होता. ह्याचा पोषाक साधा असे. ह्याची राहणी साधी असून, हा मितभाषी व विनयशील होता. हा बहुश्रुत होता. रामायण, महाभारत इत्यादि ग्रंथांतील गोष्टी त्यास चांगल्या माहित होत्या. देवपूरचे बाबा भागवत ह्याचे गुरु होते. पठरपूरचा विठोबा त्याची आराध्यदेवता होती. रामकृष्ण नांवाचा ह्याला एक मुलगा होता.

लावणी गाणारांमध्ये 'कलगीवाले' व 'तुरेवाले' असे दोन भेद आहेत. 'कलगी-वाले' शक्तिउपासक असून ते शक्ति श्रेष्ठ मानितात. त्यांच्या डफावर उत्सव प्रसंगी शक्तीचे चोतक कलगी हे निशाण असतें. 'तुरेवाले' हे परमेश्वर अथवा शिव उपासक असून ते शिव श्रेष्ठ समजतात. त्यांच्या डफावर शिव चोतक तुरा हे निशाण असतें. ह्या उभयतां शाहिरांमध्ये मोठी चुरस असते. प्रसंगविशेषी ते

एकमेकांस अपशब्द प्रचूर लावण्या म्हणून चिडवितात. त्यांचीं मोठीं भांडणेंहि होतात परशराम हा कलगीवाला होता ह्याला लावण्या करण्याचा नाद लहानपणापासून होता. परशरामानें देवादिकाच्या स्तुतिपर, पुराणांतील गोष्टींवर, शृंगारपर, भेदिक वगैरे लावण्या रचिल्या आहेत ह्याचा तमाशा प्रसिद्ध होता. बडोदे, इंदोर ह्या सस्थानिकाकडून त्याला अनेक बक्षिसे मिळाली होती त्यानें कोणापासून इनाम घेतलें नाहीं तो म्हणे 'माझ्या सुईदोन्याला ह्यात असो.' असा तो निस्पृह असे त्यानें होळकर, गायकवाड, इंग्रज, देशस्थिति इत्यादि विषयांवर बरेच पोवाडे रचिले आहेत श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे याची स्वारी एकदां कोपरगावीं गेली असतां, स्वारीबरोबर पेशव्याच्या पदरचे तमासगीर सगनभाऊ, होनाजीबाळा, धोंडी मेहत्या, बापु डांग्या, मार्तंड इत्यादि होते ह्या तमासगीरांपुढें परशरामाचें कांही तेज पडणार नाहीं असें कांहींजण म्हणाले, तेव्हा त्यास बावीस बोलावणें पाठवून कोपरगावीं आणविलें; परंतु ह्यानें त्या सर्वांवर ताण केली। तेव्हां श्रीमंत ह्यास इनाम देत होते, पण तें ह्यानें घेतलें नाहीं असो. महाराष्ट्रांतील नामांकित शाहिरांपैकीं हा एक होता गगधडीस ह्याच्या लावण्यांची चांगली प्रसिद्धि आहे. हा ९० वर्षांचा होऊन इ. स. १८४४ मध्ये वारला

सगनभाऊ.

सगनभाऊ हा पुण्याजवळील खडोबाचें क्षेत्र जें जेजुरी तेथील राहणार हा जातीचा मुसलमान होता ह्याचा जन्म इ. स. १७९० च्या सुमारास झाला हा जातीनें जरी मुसलमान होता तरी ह्याचे स्नेहीसोबती मराठे व ब्राह्मण असल्यामुळे ह्याला मराठी भाषेचें ज्ञान चांगलें होतें हा शिक्षलगारीचा धडा करून आपला चरितार्थ चालवी हा ऐन उमेदीत कवन करू लागल्यावर पुण्यास येऊन राहिला होता त्याच्या वेळचा होनाजीबाळा शाहीराचें व ह्याचें वांकडें होतें

ह्याला लावण्या करण्याचा नाद पूर्ववयांतच लागला श्रीमंत बाजीराव ह्यांस लावण्या ऐकण्याचा शौक आहे, तेव्हां आपलें कवन आपणच म्हणून त्यांच्या कानावर घालावें, ह्या इराद्यानें एका मध्यरात्रीच्या सुमारास तो बुधवारच्या बाड्याजवळ गेला पहारेकऱ्यानें मज्जाव केल्यावर त्याची विनवणी करून एक लावणी म्हणण्याची त्यानें परवानगी घेतली मग तंबूरी लावून खड्या सुरावर ह्यानें अशी एक लावणी म्हटली कीं, ती ऐकतांच श्रीमंतांनीं लिडकी उघडली

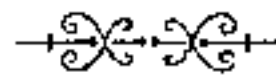
व हानातील आंगठी ह्याच्या आगावर टाकून दुसरे दिवशीं ह्याला भेटण्यास सांगितलें. दुसरे दिवशीं हा नी आंगठी घेऊन श्रीमंतांस भेटला. श्रीमंत ह्याच्या लावणी म्हणण्यावर फार खुप झाले होतेच त्यांनीं नी आंगठी ह्यास बक्षीस म्हणून दिली. व ते दिवसापासून ह्याला आपल्या पदगी ठेविलें. ह्याचा प्रतिस्पर्धी होनाजीचाव्हा तुगेवाला होता व हा कलगवाला होता. हें एक त्यांच्या चुरशर्चें कारण; दुसरें दोघेहि लावण्या, पोवाडे रचणारे; तेव्हां एकाचा मोठेपणा दुसऱ्यास कसा पाहवणार ? आपल्या लावण्यात एकमेकांस लागतील अशी शब्दयोजना त्यांनीं केली आहे. अशा प्रकारें त्यांचा वांकुडपणा आमरणांत चालला. सगनभाऊनें देवादिकांवर, क्षेत्रवर्णनपर, समोगशृंगार, विप्रलम्भशृंगार, वगैरे विषयांवर अत्युत्तम लावण्या रचिल्या. त्यांच्या लावण्यांच्या चाली फार मजेदार आहेत. पुष्कळ लावण्यांस गगदारीच्या चाली आहेत. रामजोशार्शी ह्याच्या लावण्याची तुलना केल्यास जोशीबुवांच्या लावण्या कविता या दृष्टीनें फार सरस परंतु त्यांच्या चाली अगदीं साध्या. जोशीबुवा सोलापुगास गहणारे असल्यानें त्यांच्या चाली जगन्नाच्या पदासारख्या होत्या; परंतु सगन हा पुण्यांत राहिल्यामुळे त्यानें अनेक गवयाचीं गाणी ऐकिली होती, म्हणून त्यानें गगदारीच्या चाली आपल्या लावण्यास लाविल्या होत्या. पानिपतचा गणसग्राम, खडकीची लढाई वगैरे वर उत्तम पोवाडे ह्यानें रचिले आहेत. ह्याची कविता श्रेष्ठ प्रतीची आहे. त्यांत कवित्व दिसून येनें ह्याच्या लावण्या बैठकीच्या, फडावगील, भेदिक आदि विषयांवर असून श्रोत्यांचें मन मोहून टाकण्याची त्यांत जादु आहे. ह्याला 'लाल' नांवाचा एक मुलगा होता तो ह्याच्या देखत मेळ्यामुळे हा थोडा खिन्न व उदासीन झाला होता. 'लाल गया, संसार गया' ही त्यास उद्देशून त्यानें लावणी रचिली आहे. महागाष्टमीतील नामांकिन शाहीगत ह्याची गणना आहे. हा इ. स. १८५३ च्या सुमारास वयातीत होऊन काल-वश झाला.

रामा गोंधळी.

हा जातीचा गोंधळी असून गाणें हा ह्याचा धंद्याच होता. तशांत सगनभाऊच्या बैठकींत राहून ह्यास लावण्या म्हणण्याचें ज्ञान चांगलें लाभलें होतें. ह्याचा कट मधुर, लावण्यांची रचना चांगली व म्हणण्याची लटक उत्तम, त्यामुळे लोकांस

ह्याच म्हणणें फार पसंत पडे रामा गोंधळ्यामुळें सगनच्या लावण्यांस उत्तम प्रसिद्धि मिळाली हा नामांकित लावणी म्हणणारा म्हणून ह्याची त्यावेळीं प्रसिद्धी झाली होती हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या मध्यांत मरण पावला

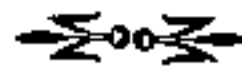
गोपाल कृष्ण.

हे दोघे बधु सागलीचे राहणारे; हे जातीनें गोंधळी होते ह्यांचे कठ फार मधुर असत लावणी हें जें महाराष्ट्राचें खास गाणें त्यांत ह्या बधुद्वयानें चांगलें प्राविण्य संपादिलें होतें फडावरील लावण्यांपेश्चां बैठकीच्या लावण्या हे फार उत्तम म्हणत. लोकरंजन कण्थाची हातवटी ह्यांस चांगली साधली होती हे इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले

भाग ३.

वादक.

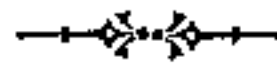
वीनवादक.

समोखनसिंग.

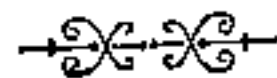
वीन हें वाद्य सास रजपूतांचें असून त्या वाद्याचा त्यांस विलक्षण शौक असे. एका सोन्याच्या नाण्यावरहि राजा वीन वाजवीत आहे असें कोरलें आहे। समो-
खनसिंग हे जातीनें रजपूत राजपुतान्यांत खंडार गांवचे हे राहणारे ह्याना वीन
वाजविण्याचा मोठा नाद. हे नुसता नाद करूनच राहिले नाहीत, तर वीन वाज-
विण्यांत ह्यानीं फार परिश्रम करून चांगला लौकिक संपादिला होता त्यावेळीं
राजपुतान्यांत ह्यांच्या सारखा दुसरा वीनकार नाही अशी प्रसिद्धी होती अकबर-
बादशहा विद्येचा व कलांचा मोठा प्रेमी त्याच्या दरबारांत जसा तानसेन
पहिल्या प्रतीचा गायक, तसा पहिल्या प्रतीचा वीनकार दरबारांत नव्हता. समो-
खनसिंगाचा लौकिक कानावर येतांच बादशहानें ह्यास बोलावून नेलें व आपल्या
पदरीं दरबारवादक म्हणून ठेवून घेतलें ह्यांचें वीनवादन ऐकून बादशहा खुष
झाला व ह्यांस त्यानें ' राजा ' ही पदवी दिली तानसेन फार मोठा गायक व बाद-
शहाची त्याच्यावर सोळा आणे मर्जी त्यास वाटलें हें रत्न आपलेंसें करावें त्यानें
ह्याशीं दोस्ती जमविली. ' मी पूर्वींचा हिंदूच. पुढें मुसलमान झालों तसा तू मुस-
लमान होत असल्यास तुला माझी मुलगी देतो विचार कर. ' असें तानसेन
ह्याला म्हणाला समोखनसिंगानें पाहिलें, ' हा बादशहाच्या प्रेमांतला, आपण
वाटल्यास बादशहाची मर्जी आपल्यावर अधिक बसेल, व ह्याशीं नातें जोडल्यानें
आपल्यास मोठाच आधार सांपडेल. अनेक रजपूत आपल्या मुली मुसलमानांस
देतात; मग ह्यांत काय वावर्गे आहे ? ' ह्यानें आपली अनुकूलता तानसेनास
कळविली तानसेनानें ती गोष्ट बादशहाच्या कानावर घातली. बादशहाची

अनुमति मिळताच धर्मांतर करण्याचा विधि झाला। समोसनसिंग बीनकार बादशहाच्या रूपेने नौबतखां बनले. नौबतखास अनेक रागांत अनेक ध्रुवपदे येत होती. ह्याची ध्रुवपद म्हणण्याची जी तऱ्हा तिला खंडारबाणी असे नांव पडलें अशा रीतीने बादशहाच्या दरबारी नौबतखांचे मोठे प्रस्तुत झाले ह्याचा हात वाजविण्यांत फार मधुर, व्यासग दांडगा, खंडारबाणीचे नवे वळण, त्यामुळे ह्याचा लौकिक फार झाला. ह्यास दोन मुलगे झाले एक रसबीनखां व दुसरा रागरसखां सासऱ्या, जावयास अत्यानंद झाला; पण दोघेहि स्वभावाने नम्र व त्यांस विद्येचा गर्व नव्हता तानसेनाने एक नातू गवई बनविला, तर नौबतखांने एकास बीनकार केले अशा रीतीने संतति, संपत्ति, यश व आयुष्य लाभून नौबतखा इ. स. च्या १७ शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले

रसबीनखां.

हा नौबतखांचा थोरला मुलगा. नौबतखां मीया तानसेनाचे जामात; रसबीनखां हा तानसेनाच्या मुलीचा मुलगा म्हणजे त्याचा नातू होय. आजकडून अनेक उत्तम व घराणेदार ध्रुवपदांची तालीम, व वडिलांकडून सास-उल्ल-सास बीनाची तालीम मग ह्याच्या विद्येत कमीपणा कसा राहाणार? हा जातीने हुषार व शिक्षण घरचे. मग बीनवादनांत तो प्रवीण झाला यांत नवल काय! रसबीनखांचा हात फार गोड, वाजविणे बिलपदी, अनेक ध्रुवपदे पाठ; बीनाचे सर्व कायदे घरचे; तेव्हां बादशहाच्या दरबारात याची वाहवा कां न व्हावी! हा चांगला ध्रुवपद गायक होता. परंतु वडील बीनकार असल्याने तो स्वतःस बीनकारच म्हणवून घेत असे. हा फार देखणा होता हा दीर्घायु होऊन बापाच्या पश्चात इ. स. च्या सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत दिल्ली येथे कालवश झाला

सदांग व अधारंग.

न्यामतखा व फिरोजखा हे दोघे बंधु दिल्लीपति महमदशहा याच्या वेळी (इ. स. १७१९-१७४८) उदयास आले यांच्या वडिलांचे नाव लालखांसांनी असे होते. अकबर बादशहाच्या वेळी प्रसिद्ध बीनकार म्हणून नांवाजलेले नौबतखां यांच्या वशांतील हे दहावे पुरुष होत हे खांसाहेब बीन हे वाद्य अप्रतिम वाजवीत. महमदशहाच्या दरबारी तानसेनाच्या वंशातील ध्रुवपदगायक

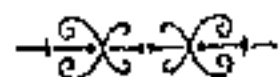
जसे दरबार गायक होते, तसे हे बीनकार म्हणून दरबारवादक होते. पुढे कांहीं दिवसांनी दरबार-गायक, बीनकारादि वादकांस कमी मानू लागले; कारण गायकाच्या गाण्याने जितके मन तल्लीन होते तितके वाद्याच्या योगाने होत नाही. वाद्य हे निर्जीव व गायक सजीव असल्याने निरनिराळे आविर्भाव करून त्यास श्रोत्यांचे मन रंजविण्यास अधिक सोय असते. पुढे दरबारात, गायकांच्या गाण्यास बीनाची साथ मिळाल्याने गायन अधिक रंजनकारी होईल, या समजुतीने या बीनकारास गायकाची साथ करण्याची कामगिरी आली. हा आपला अपमान आहे, असे बीनकार म्हणू लागले. पण बादशहाच्या हुकुमापुढे कोणाचे काय चालणार ! बीनकार म्हणत, 'आम्ही स्वतंत्र बीन वाजवून रंग आणू.' बादशहास ते पटेना. तो म्हणे, 'तुमच्या वाजविण्याने गायनास अधिक रंग चढतो, तेव्हा तुम्ही गायकांच्या मार्गे बसून त्यांची साथच केली पाहिजे.' म्हणजे जसे सारगे, पखवाजिये तसे हे बीनकार **सार्जिंदे**, अशी समजण्याची पाळी आली ! तेव्हा या बीनकारांनी गवयांच्या मार्गे बसून त्यांची साथ करण्याचे साफ नाकारिले. असे होताच त्यास दरबार बंद झाला. त्यांनी दिवाणाच्या घरी जाऊन सर्व मजकूर विदित केला की, "ध्रुवपदिये गायक जसे तानसेनाच्या मुलाचे वंशज, तसे आम्ही बीनकार तानसेनाच्या मुलीचे वंशज तेव्हा आम्ही त्याच्या बरोबरीचे असतां आम्हास हे काय म्हणून सार्जिंदे बनवितात ?" "हुजूर हुकुमापुढे माझा इलाज नाही तुम्हांस दरबारात बसता येणार नाही," असे दिवाण म्हणाले तेव्हा नाडलाज होऊन हे दोघे बंधु दिल्ली राजधानी सोडून गेले त्यांना हजारों ध्रुवपदे अनेक रागांत येत होतीच. त्या नमुन्यावर ह्यानी **ख्याल** नांवाची नवी गाणी अनेक रागांत रचिली. ह्यांनी मोठे ख्याल ध्रुवपदाच्या नमुन्यावर रचिले म्हणून त्यांस 'मुढी ध्रुवपदे' असे म्हणतात त्या गाण्यात बादशहाची स्तुति करून **सदारंग व आधारंग** अशी आपली टोपण नावे ह्यांनी घातली व दोन तीन वर्षांनी ती गीते दरबारांत आपल्या शिष्यांकडून गाविली. ती ऐकून बादशहा खूष झाला व त्याने ह्यांचा अपराध माफ करून पुनः दरबारांत मानाने बसण्याची ह्यांस परवानगी दिली हेच ख्यालगायनाचे प्रवर्तक व ख्याल नांवाच्या प्रवधाचे कर्ते होत मोठे ख्याल म्हणणारे गायक आपली परंपरा ह्या सदारंग आधारंगाशी लावितात, ह्यांच्या वेळेपासून ख्यालगायन शिष्ट समाजांत प्रसृत झाले व ध्रुवपद गायनाची गोडी कमी झाली. ख्यालगायन लोकप्रिय झाले हे पाहून ख्याल नांवाच्या नव्या चीजा तयार करण्यांत बंधाच

लोकांनी भाग घेतला. सदारग व आधारग ह्यांनी अशीं टोपण नांवे आपल्या चीजेत कां घातलीं, ह्याचें कारण माहीत नसल्यानें म्हणा अगर अनुकरण-प्रियतेचा मनावर जबरदस्त पगडा बसल्यानें म्हणा, पुढील ख्याल रचणारानीं आपलीं स्वरी नांवे गुप्त ठेवून, 'मनरंग,' 'सबरंग,' 'कोडीरंग' अशीं टोपण नांवे घेऊन ख्याल नांवाच्या चीजा रचिल्या, हल्लींच्या गायकाच्या गाण्यात त्या चीजा आपणास दिसतात प्रथम अशी प्रथा पडण्याचें कारण न समजून ख्यालांच्या चीजांत असेंच केलें पाहिजे असा सर्वत्र भ्रामक समज होऊन बसला आहे. आपल्या वेळींही ख्याल रचणारे 'हररंग' इत्यादि टोपण नांवे घेऊन चीजा रचतांना दिसतात हे ह्याचेंच द्योतक आहे.

हसनखां

दिल्लीपती महमदशहा याच्या वेळी ध्रुपदगायन ख्यालगायनामुळे जें मार्गें पडलें त्याला कारण सदारग व आधारग ह्यांच्या चीजा व गायनाची तरकीब होय त्या वेळी 'आपणांस नवे ख्याल व बीन वाद्य शिकण्याची फार इच्छा झाली आहे, तरी आम्हास शिकविण्यास सदारग व आधारग हे जनानखान्यांत पाठवावे अशी विनंति जनानखान्यांतील स्त्रियांनी बादशहाकडे केली. बादशहानें तसा हुकूम दिवाणाच्या मार्फत सदारग व आधारग यांस फर्माविला पण 'आम्ही जनानखान्यांतील स्त्रियास तालीम देणें कमीपणाचें समजतों,' असें त्यांनीं दिवाणास सांगितलें वजीर म्हणाला 'तुमच्यावर आता कोठें बादशहाची मर्जी प्रसन्न झाली आहे ती पुनः विघडेल ह्याचा विचार करा' तेव्हा त्यांनीं आपल्या शिष्यांपैकी हसनखां धाडी यास जनानखान्यांत तालीम देण्यास पाठवून आलेलें सकट टाळिलें तेव्हांपासून पुढें झालेल्या बीनकारांपैकी जे आपणास पिढीजात बीनकार म्हणवितात त्यांतले बरेचसे बीनकार हसनखां धाडी यांच्या वशांतील आहेत, व फार थोडे सदारग, आधारग यांच्या खास वशांतील आहेत, असें जुन्या पिढीतील सभ्य मुसलमान गायकवादक म्हणत असत केवल जाती-वरून मोठेपणा मिळत नसतो, अगच्या विद्येनें लोक आजवर मोठेपणास चढले आहेत, हें दिसतां कामा नये

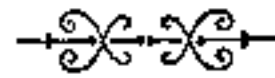
उमरावखां.

हा छोटे नौबतखाचा मुलगा याला ह्याचा चुलता निर्मळशा याची मुलगी दिली होती हा रामपूरचा राहणारा याच्या इतका प्रसिद्ध बीनकार ह्याचे वेळी कोणी नव्हता, अशी ह्याची प्रसिद्धी आहे. रामपूरचे प्रसिद्ध बीनकार वजीरखां यांचा हा आज्ञा होय हा इ. स. १८४० च्या सुमारास कालवश झाला.

महंमदअल्लीखां.

प्रसिद्ध बीनकार उमरावखां यांचा हा भाऊ. हाहि उत्तमपैकी बीनकार होता. हा बनारसच्या राजाजवळ नोकर होता हा इ. स. च्या १८५५ चे सुमारास कालवश झाला

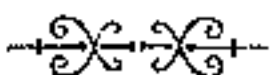
मीर नासर अहंमद.

हा मुसलमानांतील सद्यदुपथी होता, परंतु ह्याला गायनकलेची फार गोडी असून बीन वादन शिकण्याची इच्छा झाली बीन चांगले शिकावयास मिळाले यासाठी ह्याने आपली धार्मिक मते बाजूस ठेविली व दिल्ली येथे वादन शिकण्यासाठी जाऊन तेथील एका कलावंत घराण्यातील मुलीशी लग्न लाविले. लग्नानंतरचे प्रसिद्ध गायनप्रेमी नवाब बाजदअल्लीशहा यांनी ह्यास आपल्या पदरी ठेवण्यासाठी बोलाविले. परंतु ह्याने ते पत्करिले नाही हा सरळ स्वभावाचा होता व प्रेमळ लोकांस हा आपले वादन फुकट ऐकवत असे ह्याच्या वेळच्या उत्तम बीनकारांत ह्याची गणना होत असे हा इ. स. १८६० चे सुमारास कालवश झाला.

अमीरखां.

रामपूरचे प्रसिद्ध बीनकार व नवाब हमीद अल्लीखा यांचे गुरू व सासरे वजीरखां, यांचे हे वडील हे उत्तम ध्रुपदिये गवई व प्रसिद्ध बीनकार होते ह्यांस अनेक रागांतील पुष्कळशी ध्रुपदे येत असत, हे उत्तम बीनकार म्हणून ह्यांची कीर्ती आहे. हे म्हणत की, 'अनेक ध्रुपदे आल्याशिवाय बीनकार चांगला तयार होत नाही' हे इ. स. १८७० सुमारास कालवश झाले

वजीरखां.

हे सदारगाच्या घराण्यांतील असून सदारगापासून पांचवे पुरुष होत. ह्याच्या वडिलांचें नांव अमीरखां अमीरखां हे गवई व बीनकार होते. वजीरखा आपल्या वडिलाजवळ बीन वाजविण्यास शिकले; ह्यांस अनेक रागांत अनेक धुवपदे चेत असत. ह्यांच्यासारखा बीनकार हिंदुस्थानांत झाला नाही असा ह्यांचा लौकिक आहे. अनेक रागांचें त्यास भार्मिक ज्ञान होतें. ह्याच्या गुणावर भुलून रामपूरचे त्यावेळचे मरहूम नवाब हामीदअल्लीखा यांनीं ह्यास आपले गुरु व दरबार गवईहि केले. मोठी गुरुदक्षिणा दिली व ह्यांस रामपुरास ठेऊन घेऊन तेथील रहिवाशी केले. पुढें कांही दिवसांनीं ह्याच्या मुलीशीं लग्न लावून ह्यास आपले श्वशुर केले! वजीरखास नवाबसाहेबांनीं मोठें उत्पन्न करून दिलें. ह्यांचा स्वभाव मोठा मानी होता. ह्यांनीं फारसें कोणास शिकविलें नाहीं. नवाबसाहेबांच्या आग्रहावरून कांहीं अवघड रागांची माहिती, व कांहीं वस्तादी चीजा, प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलाचे परमस्नेही प. विष्णु नारायण भातखडे यांस मात्र शिकविल्या. ह्याचा हात फार मधुर व वाजविण्याची शैली फार गोड व विलक्षण होती. ह्यांनीं आपल्या प्यारखां नांवाच्या मुलास बीनवादनात तयार केलें होतें पण तो तरुणपणीं ह्याच्या देखतच वारला. त्या दुःखामुळे हे इ. स. १९२६ च्या सुमारास वारले. असा बीनकार व कलामिझ ईश्वराच्या रूपेण केव्हां निपजेल तो निपजो.

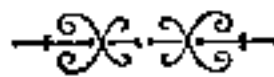
अल्लीहुसेनखां.

गायनविद्येत नावाजलेल्या अशा एका घराण्यामध्ये ह्याचा जन्म झाला. ह्याचे वाडवडील लखनौ येथें रहात असत. हे ऐकदर तिघे बंधू होते. अल्लीहुसेन, इनायत हुसेन व महंमद हुसेन. रामपूरचे बहादुर हुसेनखा हे ह्याचे गुरु होत. त्यांचेपार्शी हे बीन शिकले हे एक उत्तमापैकीं बीनकार होऊन गेले. याशिवाय हे गातहि असत. ह्याचें गाणें ख्यालियांच्या पद्धतीचें होतें. ह्याचा नांवलौकिक झाल्यावर हे मुंबईस गेले होते व तेथें ह्याचा बरेच दिवस मुकाम होता तेथें ह्याची फार वाहवा झाली. मुंबईहून मग पुढें हे बडोद्यास गेले व तेथें गायकवाडींत नोकर झाले.

हे दिसण्यांत मोठे देखणे होते. ह्यांची रहाणी एखाद्या अमीराप्रमाणें मोठ्या थाटाची असे. ह्या दोनहि गुणामुळे ह्याची कोणावरहि चटकन छाप बसे; व ह्याचेबद्दल अनुकूल ग्रह होई. ज्यांचा जनतेशीं संबंध येतो व त्यांच्या अनुकूल

ग्रहावर धद्याची मिळकत अवलबून असते, अशांना व त्यातल्या त्यात केवळ शोकाच्या व मनरजनाच्या विषयाच्या धंदेवाईकांना अशा तऱ्हेची देणगी असणे फार फायद्याचें असतें; परंतु सर्वांना ती लाभणें शक्य नसतें अल्लीहुसेन सारखे भाग्यशाली विरळाच ।

प्रसिद्ध बीनकार बंदेअल्ली व अल्लीहुसेन याच्यात तरतमभाव पाहू लागले तर कोण पहिला व कोण दुसरा ह्याचा निर्णय होणार नाही कोणी एकास पहिला नवर द्यावा, तर कोणी दुसऱ्यास ह्यानीं कोणास बीन शिकविलें नाही गडा चांधण्याचें कबूल केल्यावर ह्यानीं आपला धाकटा भाऊ महंमद हुसेन ह्यास बीन मोठ्या नाखुशीनें शिकविलें ! काही थोड्यास सतार शिकविली ह्याच्या गुरूनें ह्यास बीन शिकविलें पण सुरसिंगार हें वाद्य वाजविण्यास शिकविलें नव्हतें । एकदा हे मुबईस असतां एका प्रसिद्ध सतारियाचा मुजरा ठरला. तो ऐकण्यास हे गेले होते. ह मोठे बीनकार तेव्हां तो सतारिया साहजीकच थोडा चपापला तेव्हां ते पाहून ह्यांनी तो वाजवीत असतां 'गांधारची तार नीट लावा,' असें म्हटलें त्याबरोबर तो अधिकच घाबरला व त्यांचें वाजविणें जमावें तसें जमलें नाही दुसऱ्या एका वेळीं अल्लीहुसेनचे गाण्याचा मुजरा ठरला, कारण हे चांगले गातहि असत. त्यावेळीं त्या सतारवाल्याची साथ करणारा तबलजीच ह्यांच्या साथीस आला होता ह्याच्या बोलण्यानें सतारवादनाचा बेरग झाला होता; हें त्या तबलजीच्या चांगलें ध्यानांत होतें । गायन सुरू झालें. तबला वाजवून तो साथ करू लागला, पण समेवरच येईना । एकदोन आवर्तनें झाली, तेव्हां खांसाहेद्यानीं तबलजीस म्हटलें, 'भाई, दरवाजा खोलो;' तेव्हां तबलजी ह्यास हसत म्हणाला, 'मीया गंधारकी तार अटक रही है !!' मग मीयांनीं त्याची अर्जव केल्यावर गाण्याचा बेरग होण्याचें टळलें. अशा गोष्टी अनेकवार घडतात पण त्याची नोंद कोण ठेवतो. ह्यांत कलावंताच्या मनाची ठेवण कशी असते, हें दाखविण्याचाच हेतु आहे ह्यात कोणास दोष देण्याची इच्छा नाही हे इ. स च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले

बंदेअल्लीखां.

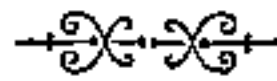
हा प्रसिद्ध बीनकार हसनखान धाडी याच्या वशातला. हिंदुस्थानांत जे प्रसिद्ध बीनकार होऊन गेले त्यामध्ये ह्याची गणना होते. ह्याचा हात फार मोड व वाजविणें अति मधुर हातें. ह्यानें कोणास बीनाची तालीम दिली नाही.

तथापि अलीकडील बीनकार 'आपण बदेअल्लीसाचे शिष्य' म्हणून सांगतात। ह्यांची वागणूक बरीच अव्यवस्थित असे हा शिंदे सरकारच्या पदरी होता तेथून सुटल्यावर मुंबईस गेला व कांही वर्षे तेथे राहून पुण्यास आला हा मरेपर्यंत प्रसिद्ध नायकीण चुन्ना ह्याचेजवळ होती ग्वालेरचे प्रसिद्ध गवयी हदूसां ह्याची मुलगी ह्यास दिली होती व प्रसिद्ध भुवपदिये जाक्रादिनासा हे याचे जावई होते याला एक भाऊ होता. हा शेवटी पुण्यास इ. स. १८९३ चे सुमारास वारला पुण्यातील नव्या पुलाजवळील दुर्गामध्ये ह्याचे थडगे आहे.

बलवंतराव भैर्या.

श्रीमंत जयाजीराव महाराज शिंदे यांचे हे दासपुत्र हे स्वभावाने सरळ व शांत असत. तसेंच हे मोठे धर्मनिष्ठ होते. ह्याना गायनाचे फार प्रेम असे बदे-अल्लीसां यांजपार्शी हे बीन वाजविण्यास शिकले होते हे कविताहि करीत असत. ह्याचा हात फार गोड असे ह्यास मूलबाल कांहीं नव्हते गायकवादकांना ह्याचा मोठा आश्रय होता मोठ्या हुद्यावर असतांहि, ह्याचे वर्तन सभ्यपणाचे असे हे मोठे मनमिळाऊ असत हे स. १९२५ चे सुमारास ग्वालेरीस वारले.

मुरादखां

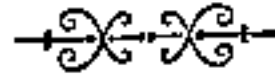
हा इंदूरचा राहणारा हा आपणास बदेअल्लीसांचा शिष्य म्हणवीत असे. हा राजपुतान्यांत एका सस्थानात कांहीं दिवस नोकर होता नंतर निर्वाहसाठी महा-राष्ट्रातील प्रसिद्ध शहरी हा मुजरे करीत फिरत असे हा बीन वाजविण्यांत बरा होता. इंदुरांत यांच्या देखत याचा मुलगा वारल्यामुळे याला धक्का बसला व पुढे हा अर्धांगवायूने इ. स. १९२७ चे सुमारास वारला

मौलाबक्ष.

हा बरीच वर्षे दक्षिणेत होता. हा बऱ्यापैकी गायक व बीनकार होता. हा पुढे बडोद्यास गेल्यावर तेथे ह्यास राजाश्रय मिळाला हा तेथे बीनकार म्हणून प्रसिद्धीस आला. श्रीमंत सयाजीरावमहाराज ह्यांच्या आज्ञेने तेथे ह्याने एक गायनशाळा काढिली त्या शाळेसाठी कांहीं पुस्तकेहि ह्याने लिहिली. ह्याने आपली एक स्वतंत्र नोटेशनपद्धति काढिली. गायनामध्ये बहारराग ह्याच्या

आवडीचा असे हा स्वभावाने सरळ होता या कलेमध्ये बरेच प्रावीण्य ह्याने संपादन केले होते; अशी लोकांची समजूत आहे श्रीमंत सयाजीरावमहाराज गायकवाड यांची याच्यावर बरीच मर्जी असे बडोद्यांत गायनकलेची गोडी उत्पन्न करण्यास हा बराच कारणीभूत झाला ह्याला सतती असून ती या कलेत बरीच प्रवीण आहे. ह्याने आपल्या एका मुलास श्रीमंताच्या हुक्माने विलायतेस पाठवून संगीतप्रवीण करून आणिले. हा इ. स. १९१० चे सुमारास कालवश झाला.

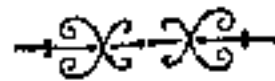
दत्तोपंत फडके

हे जमसिंडीचे राहणारे. गणेशपंत म्हणून ह्यांना एक बंधु होते. हे दक्षिणेत जाऊन रुद्रवीणा शिकून आले होते, व पुढे हे रुद्रविण्यामध्ये आपल्याकडील सग वाजवीत ह्यांचा हात हे वाद्य वाजविण्यांत तारीफ करण्याइतका गोड नव्हता असे नाही, असे त्यावेळच्या तज्ञांचे मत आहे हे तालांत फार पळे होते. हे जव्हार संस्थानांत नोकर होते व तेथेच इ. स. १९२३ च्या सुमारास वयाच्या ८१ वर्षी कालवश झाले

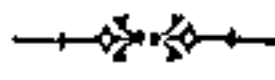
जमालुद्दिनखां.

हा बडोद्याच्या रियासतीपैकी एक बीनवादक आहे. हा बऱ्यापैकी बीनकार आहे. ह्याचा हात साधारण बरा आहे.

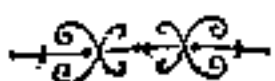
वहीदखां.

हा इंदोर संस्थानापैकी असून बीन वाजविण्यांत बराच प्रसिद्ध आहे ह्याचे वाजविणे चांगले आहे

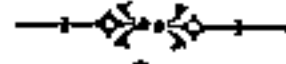
लतीफखां.

हा बीनकार इंदोरचा राहणारा. आजकालच्या प्रसिद्ध बीनवादकात ह्याचा समावेश होण्यासारखा हा ह्या कलेत प्रवीण आहे.

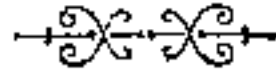
मुस्रफखां.

हा अलवारचा राहणारा. हा बीनकार म्हणून प्रसिद्ध आहे त्याच्या हातांत चांगली गोडी आहे. हा अलवार संस्थानचा नोकर आहे

मसजीदखां.

हा बीनकार इंदूरचा राहणारा. त्याची बीन वाजविण्यांत बरीच प्रसिद्धि आहे. त्याचा हात गोड आहे.

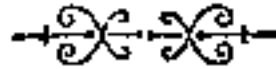
करमीनखां.

हा बीनकार इंदूर संस्थानांतील त्याचा हात बऱ्यापैकी आहे. हा हल्लीच्या प्रसिद्ध बीनकारांत मोडतो.

सादिकअल्लीखां.

हा अलवारचा राहणारा असून त्या संस्थानचा नोकर आहे. तेथील चांगल्या-पैकी हा एक बीनकार आहे.

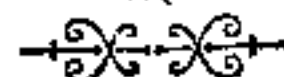
दामोदरपंत मालपेकर.

हे गृहस्थ असून रेल्वेमध्ये नोकर होते. हे नेहमीं मुंबईस रहात असत. हे धंदे-वाईक बीनकार नसून देखील हे वाद्य फार उत्तम वाजवीत त्यांचा स्वभाव साधा व सरळ होता कोणी अनोळखी बीन ऐकण्यास आला असतां हे त्यांस बीन वाजवून दाखवीत असत हे इ स १९१५ च्या सुमारास वारले.

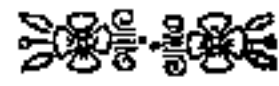

मंगेशराव तेलंग.

हे गृहस्थ मुंबई हायकोर्टांत नोकर होते आतां पेन्शनर आहेत. हे कारवार-कडचे राहणारे. त्यांना बीन वाजविण्याचा मोठा नाद आहे. गृहस्थमंडळींत हे बऱ्यापैकी बीनकार असा त्यांचा लौकिक आहे. त्यांचा न्याय व वेदांताचा अभ्यास फार आहे त्यामुळे त्यांनीं संगीतावरील ग्रंथ फारसे वाचले नाहींत असे म्हणतात. परमतसहिष्णुता त्यांच्यांत कमी आहे 'संगीत रत्नाकर' ग्रंथ त्यांनीं संपादित केला असल्याने तो ग्रंथ ह्यास कळतो, असें मानणे चुकीचें होणार नाहीं. लैखांत व भाषणांत हे बरेच निभीड आहेत

सतारवादक.

फिरोजखां.

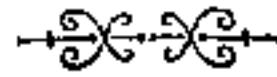
प्रसिद्ध सरदार, गायनप्रेमी व शास्त्रकार अमीर खुशरू यांचा हा वडील मुलगा. ह्यास गळा अनुकूल नाही असे जाणून अमीर खुशरूने ह्याच्यासाठी नवे वाद्य तयार केले. खुशरूच्या वेळी जी वीणा होती तिला म, सा, प, सा असे ध्वनि उत्पन्न करणाऱ्या चार तारा असत त्यांपैकी सा स्वराचा ध्वनि उत्पन्न करणारी एक तार ठेऊन दुसरी त्या ध्वनीची तार त्याने काढून टाकिली. असा तारेच्या संख्येत फरक केला, व तारांचा क्रम बदलला वीणेत अचल म्हणजे मेणांत बसविलेले पडदे असत ते त्याने चढ ठेविले, व पडद्यांची संख्या वाढविली. अशा प्रकारे नवे तयार केलेले वाद्यास त्याच्या तारांच्या संख्येवरून सेः तार असे नांव दिले व त्यांत वाजविण्याच्या गती स्वतः तयार करून त्या मुलास वाजविण्यास शिकविल्या त्या गतीवर त्याने ज्या चीजा रचिल्या तेच चढल्या लयीचे ख्याल होत गुरु असा कल्पक व हुषार, तेव्हां शिष्य तेव्हाच वादन करेल तयार झाला वाद्य नवे, वाजविणे मधूर, मग काय समाजांत ह्याची वाहवा होऊन तिचा प्रचार तर्पत्र झाला हा अमीरपुत्र असल्याने श्रीमंत, तेव्हां करमणुकीचे साधन म्हणून सतार वाजविण्याचा ह्याने अभ्यास केला होता; तसेच वाडिलास संगीत विद्या उत्तम येत असल्याने आपणास तां येते, या प्रसिद्धीसाठी ह्याने तो अभ्यास उत्तमप्रकारे केला होता. हा वादक इ. स. च्या १५ व्या शतकांत होऊन गेला

मसजीदखां.

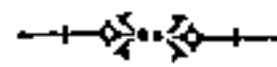
प्रसिद्ध शूर सरदार व संगीतप्रवीण अमीर खुशरू याचा हा दुसरा मुलगा. ह्यास बापाने आपण कल्पकतेने नवे तयार केलेले वाद्य जे सतार त्यात प्रवीण केले. मसजीदखा हा बुद्धिमान असल्याने बापापासून मिळविलेल्या ह्या वादनकरलेत बरीच सुधारणा करून आपला हा नवा बाज त्याने समाजांत प्रचलित केला. तो अद्यापि 'मसीदखानीबाज' असा ह्याच्या नांवाने सतारवादकांत प्रसिद्ध आहे. आलापदारी वाजविण्यांत ह्याची फार प्रसिद्धी असे. गत, तोडा तर हा उत्तम वाजवीच. अशा प्रकारे दुहेरी बाज हा वाजवी ह्याची शिष्यशाखा फार मोठी होती ह्याने

आपल्या मुलास ह्या कलेंत चांगलें तयार केलें होतें. ह्याच्या वडील भावाचें नांव फिरोजखा. राजदरबारी प्रतिष्ठा, घरची श्रीमंती; तेव्हां करमणूक कांहीं पाहिजे, शिवाय वडिलांनीं शिकविलेली विद्या हस्तगत करून त्यांत सुधारणा केल्याचा डौल मारण्यासाठीं ह्यानें मोठी मेहनत घेऊन त्या कलेंत प्राविण्य संपादिले होतें, व वडील भावावर ताण करण्यासाठीं ह्यानें तीत सुधारणा करून नवा बाज काढिला. हा इ. स. च्या १५ व्या शतकांत कालवश झाला.

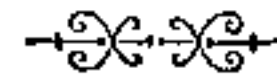
बहादुरखां.

हा मसजीदखाचा मुलगा. मसजीदखानें सतारीचा नवा बाज काढिला, व त्यांत आपल्या ह्या मुलास चांगला तरबेज केला; मुलगा हुषार, मेहनती व बुद्धिमान असल्यानें बापाचा नवा बाज त्यानें समाजांत फैलाऊन दिला. अशा रीतीनें सतार हें नवें वाद्य व मसजीदखानें काढिलेला नवा बाज लोकांत फार प्रिय झाला. ह्याची शिष्यशाखा मोठी असल्यामुळे सतारवादन सहजीच चोहोंकडे पसरलें. हा इ. स. च्या सोळाव्या शतकांत झाला.

दुलहनखां.

हा बहादुरखांच्या बहिणीचा मुलगा. ह्याला बहादुरखानें सतारवादनांत तरबेज केले. हा मोठा अभ्यास असल्याने ह्यानें ही कला थोड्या दिवसांत आत्मसात केली, त्यामुळे वादक म्हणून ह्याचा लौकिक फार झाला. ह्याची शिष्यशाखा मोठी होती. ह्यानें आपली मुलगी रहीमसेन नांवाच्या एका सेनिचे घराण्यातील हुषार इसमास दिली व आपली वादनकलाहि त्यास शिकविली. हा इ. स. च्या १६ शतकाच्या उत्तरार्धांत झाला.

रहीमसेन.

हा तानसेनाच्या घराण्यापैकी होता हा मोठा चलाख, बुद्धिवान् व मेहनती असल्यानें तो सतारवादनकलेमध्ये पारंगत झाला. ह्याच्या घराण्यांत रबाबवादन परंपरागत असल्यानें त्यांत हा प्रवीण होताच; पण आपल्या बायकोच्या माहेराकडून मिळालेली सतारवादनाची ही नवी विद्या ह्याने थोडे दिवसांत आपलीशी केली अशा रीतीनें ह्या वेळेपासून सतारवादन तानसेनाच्या वशांत शिरले. हा इ. स. च्या १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत झाला.

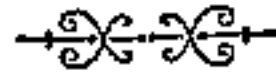
नारो अपाजी भावे.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे ह्यांच्या पदरीं हा होता. हा सतार हें वाद्य उत्तम वाजवीत असे; तें वाद्य वाजविण्याची ह्याची तयारी विलक्षण असून ह्याचा हात फार गोड होता

बाळाजीपंत.

श्रीमंत राघोबादादा पेशवे ह्यांच्या पदरीं हा होता हा सतार वाद्य फार तयारीने व उत्तम वाजवीत असे ह्याचें वाजविणें गोड असे ह्याला दरमहा पगार ५०० रु. होता असें सांगतात.

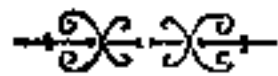
नबाब गुलाम हुसेनखां

हा दिल्लीचा राहणारा गततोडा व रागदारी या दोनहि प्रकारच्या वादनांत हा फार प्रवीण होता. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

गुलामरझा.

हा लखनऊचा राहणारा हा उत्तमापैकीं सतारिया होता ह्यानें आपला एक स्वतंत्र वाज काढिला तो वाज अतायी लोकांना फार आवडतो असें म्हणतात. ह्यांत नियमांचें फारसें बंधन नसतें ह्याच्या गती तुघरच्या तऱ्हेवर असतात. त्यांत 'ठाँक' व 'झाळा' यांना योग्य स्थान नाहीं. मोठाले उस्ताद लोक तो वाज वाजवीत नाहींत व भार्मिकांस तो आवडत नाहीं हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत मरण पावला.

गुलाम महंमद.

हा बांध्याचा राहणारा. हा सतार उत्तम वाजवीत असे याच्यासारखी 'ठाँक' फारच धोड्यांना साधली होती, असें त्या वेळच्या तज्ञांचें मत होतें. ह्याचा हात फार तयार होता व लयीलाहि तो ठाँक होता हा बळरामपूर येथें इ. स. १८५५ च्या सुमारास वारला

सजादहुसेन.

हा गुलाम महमदचा मुलगा. सतार हा आपल्या बापाजवळ शिकला. हे वाद्य वाजविण्यांत याची तवारी फार असे लयीलाहि हा फार पक्का होता. बाप वारल्यावर हा कलकत्त्यास गेला व सुरेंद्र मोहन टागोर यांचे नोकरांत राहिला. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तर अर्धांत कालवश झाला.

बाबु इसरीप्रसाद.

हा बंगालचा राहणारा. हा प्रसिद्ध बाबुराम सहाईचा मुलगा. त्या वेळच्या उत्तम सतारियांमध्ये हा श्रेष्ठ म्हणून त्याची प्रसिद्धि होती. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

वाजपेयी.

हा आपणास प्यारखां, जाफरखां यांचा शिष्य म्हणवीत असे हा दोन मिजराफींनीं सतार वाजवीत असे. त्याचा हात गोड होता; परंतु रागदारी वाजविण्यांत त्याचे विशेष प्राविण्य नव्हते, असे त्यावेळच्या लोकांचे मत होतें. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

सनबहा.

हा प्यारखाचा शिष्य होता. हा फरुखाबाद येथे रहात असे. सतारवाद्य वाजविण्यांत त्याची फार प्रसिद्धि होती इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हा कालवश झाला.

घसीटखां.

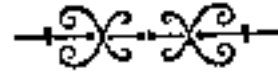
हा हैदरखांचा शिष्य. हा चागल्यापैकीं सतारिया होता. त्याचा हात फार तयार होता; व हा लयींत पक्का होता. हा इ. स. च्या १९ व्या उत्तर अर्धांत कालवश झाला.

कुतुबअली.

हा बरेली येथील राहणारा हा आपणास प्यारखाचा शिष्य म्हणवीत असे. हा सतार बन्यापैकीं वाजवी. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तर अर्धांत कालवश झाला

नवीबक्ष.

हा आपणास गुलाम महमदचा शिष्य म्हणवीत असे. ह्याचा हात सतार-वादनांत फार तयार व गोड होता. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकांत होऊन गेला.

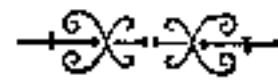
हुसेनखां.

हा रहिमसेन ह्याचा पट्टशिष्य होता. ह्याने गुरूची सेवा मनोभावें करून गुरूस प्रसन्न करून घेतले व सतारवादनकलेमध्ये हा प्रवीण झाला. ह्यास इम्रतसेन, लालसेन, व न्यामतसेन असे तीन पुत्र होते तेहि ह्या कलेंत चांगले प्रवीण झाले. हा जयपुरांत राहत असे. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत झाला.

इम्रतसेन.

हा प्रसिद्ध सतारवादक हुसेनखांचा मुलगा. बापानें ह्याची हुषारी व विद्या शिकण्याची हौस व अभ्यासाची चिकाटी पाहून ह्यास सतारवादनकला मनापासून शिकविली. त्या विद्येंत ह्याचा लौकिक फार झाला. अनेक राजेरजवाड्यांकडून ह्यास बोलावणीं येत. स्वभावानें हा फार नम्र व मनमिळाऊ होता. ह्या विद्येवर ह्याने चांगले पैसे मिळविले व लौकीकहि उत्तम सहादिला. ह्याची शिष्यशाखा मोठी होती. ह्याची राहणी फार डौलदार होती. ह्यास दोघे भाऊ होते. हा नेहमी जयपुरात राहत असे. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला.

हाफीजखां.

प्रसिद्ध इम्रतसेन यांचा हा शिष्य. इम्रतसेनाचा लौकीक फार म्हणून हा जयपुरास त्यांजकडे शिकण्यास गेला. त्या विद्येंत हा चांगला वाक्य झाला. राजपुतान्यांत इम्रतसेन व त्यांचे शिष्य ह्यांचा ह्या कलेबद्दल लौकीक फार आहे. त्या बाजूचा कोणताहि सतारिया आपली गुरुपरंपरा इम्रतसेनाशी नेऊन मिडीवितो. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या अखेरीस कालवश झाला.

विच्चूखां.

हा उत्तर हिंदुस्थानांतून सातान्यास आला. ह्याच्या सतारवादनाच्या गुणामुळे ह्यास महाराजाकडे नोकरी मिळाली. तेथे असतांना सातारचे रहिवाशी मटांगे ह्यांस त्याने सतार शिकविली. कांहीं वर्षांनी पुण्याचे डॉ. विनाकराव लिमये ह्यांनी ह्यास पुण्यास आणिले. पुण्यास आल्यावर ह्याने डॉ. विनायकरावास सतार शिकविली ह्याच्या वेळी सतार वाजविणारा ह्यासारखा नव्हता, अशी ह्याची ख्याति होती. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तर अर्धात दिवंगत झाला.

विष्णुचुवा मटांगे.

हा सातारचा राहणारा हा विच्चूखांजवळ सतार शिकला. ह्याच्या घराण्यांत गायनविद्येची गोडी फार त्या वेळच्या चांगल्या सतार वाजविणारांत ह्याची गणना असे. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तर अर्धात होऊन गेला.

डॉ. विनायकराव लिमये.

हे पुण्याचे राहणारे असून सरकारी नोकर होते हे मोठे गायनप्रेमी होते. सातान्यास विच्चूखां असतां त्याचा लौकिक ह्यांचे कानांवर आला तेव्हां ह्यास डॉक्टरसाहेबांनी पुण्यास बोलाविले व त्याजपार्शी सतार शिकण्यास सुरवात केली. ह्यांनी सतारवादनाचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला प्रसिद्ध सतारिये आण्णा घारपुरे हे ह्याचेच शिष्य असे लोक म्हणतात. हे रसिक असल्याकारणाने ह्यांचेकडे वारंवार मैफली होत असत. हे हाताचे उदार होते. हे इ. स. १८७५ च्या सुमारास कालवश झाले.

नागेशभट काशीकर.

हे काशीस रहात असत. पण हे मूळचे दक्षिणी. ह्यांनी सतारवादनाचा अभ्यास कोणापार्शी केला हे समजत नाही. हे महाराष्ट्रांत दोनचार वेळां आले होते. ह्यांच्या वादनाची तारीफ तज्ञांमध्ये फार होती. हे महाराष्ट्रांतून काशीस गेले, ते तेथेच इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दिवंगत झाले.

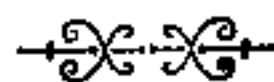
आष्टीवाले.

हे उज्जनीचे सरदार. ह्यांचा सतार वाजविण्याबद्दल मोठा लौकिक होता. हे स्वभावाने मोठे उमदे व मोठे मर्मज्ञ होते. गुणी लोकांचा सत्कार करण्याबद्दल ह्यांची ख्याती असे विलपद व गतकाम ह्या दोनही बाजांत हे प्रवीण असत. हिंदुस्थानांतील संगीतप्रसिद्ध शहर ग्वाल्हेर त्याच्या लगत्याला उज्जन असल्याने अनेक गुणी लोक ह्यांच्याकडे जात. श्रीमंत व सरदार घराण्यांत इतका गुणी मनुष्य झाला नाही असा ह्यांचा ह्या कलेबद्दल लौकिक आहे. हे इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दिवंगत झाले. ह्यांचे चिरंजीव भट्ट्यासाहेब हेही आपल्या वडिलांच्या लौकिकास साजेल अशा प्रकारचे सतारवादक आहेत.

जिवनजी महाराज.

गुर्जर जातीचे हे धर्मगुरु होते. हे सदा मुंबईस राहत असत. हे सतार वाजविण्यात फार प्रवीण होते. ह्यांची सतार घेऊन सामान्य मनुष्यास ती वाजविता येणे शक्य नव्हते, कारण ह्यांच्या सतारीच्या तारा तशाच मोठ्या जाड असत. हे सधन असल्याने अनेक उत्तम उस्तादांजवळ सतारवादनकला शिकणे ह्यांस शक्य झाले. ह्यांचा हात फार गोड असे विलपद व गतकाम ह्या दोनही प्रकारात हे निष्णात होते. हे बुद्धिवान व मोठे मार्मिक होते. कोणताही संगीत कलावंत मुंबईस आला, तर त्याची हजिरी ह्यांच्या घरी लागावयाची. हे गुणग्रहक व सधन असल्याने कलावंतांच्या गुणाप्रमाणे हे त्यांस बिदागी देत. त्यामुळे ते लोक सतुष्ट होऊन जात. ह्यांनी कांही जणांस सतार शिकविली. ह्यांचा स्वभाव सरळ व मनमिळाऊ, तसेच हे कलेचे मर्म जाणते व स्वतः उत्तम वाजविणारे असल्याने ह्यांचे नांव मुंबई शहरांत फार महशूर झाले होते. हे इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दिवंगत झाले.

विश्वनाथबुवा काळे.

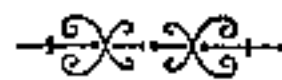
हे फार वर्षे मुंबईस असत. गुजरात्यांचे गुरु जिवनजी महाराज ह्यांच्याजवळ हे सतार शिकले. हे स्वभावाने फार सालस असत. ह्यांना गर्व कसा तो माहीत नव्हता. वाटेल त्याला वाटेल तेव्हा हे आपली सतार वाजवून दाखवीत. मुंबईस

हे मुखत्यार वकीली करीत असत. तबलावादन, सतारवादन ह्यांवर ह्यांनीं पुस्तकें लिहून प्रसिद्ध केलीं. 'संगीतदर्पण' नांवाचें मराठी मासिक पुस्तक बाळकृष्णबुवा ह्यांच्या मदतीनें हे काढीत होते. तें मासिक पुस्तक इ. स. १८८५ सुमारास बंद पडलें. राजेरजवाडे ह्यांच्या निमंत्रणावरून परठिकाणीं हे सतारवादनास जात असत. केव्हां केव्हा राजेरजवाड्यांच्या वाड्यांत ह्यांच्या व आण्णा घारपुरे ह्यांच्या गाठी पडलेल्या आहेत ! ह्यांच्या एका मुलास सतार व एकास मृदंग वादनाचा चांगला नाद असे. परंतु ते दोघेहि आतां दिवगत झाले आहेत... विश्वनाथबुवा इ. स. १८९५ च्या सुमारास दिवगत झाले.

पन्नालाल गोस्वामी.

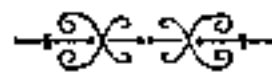
हे दिल्लीचे रहिवासी. हे नामांकित सातरिये होते. ह्यांचा मुक्काम अनेक वेळ मुंबईत होत असे. ह्यांची वादनशैली दाखानण्याजोगी होती. हात फार तयार व वाजविणें फार मोहक होतें. गततोडा वाजविण्यांत ह्यांचा फार लौकीक असे हे स्वभावानें फार चांगले असत ह्यांनीं 'नादविनोद' नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. ह्यांच्या ह्या पुस्तकास मुख्य आधार 'कल्पद्रुम' नांवाच्या पुस्तकाचा ! ह्यावरून तें पुस्तक कसें असेल हें सहज ध्यानांत येईल ! जुनी माहिती कल्पद्रुमकारास नव्हती तेव्हां ह्यास ती कोठून मिळणार ! ह्यांस संस्कृत येत नव्हतें, पण येतें असें ते म्हणत ! हे चांगले बोलके असल्यानें लोकांवर ह्यांची चांगली छाप पडे लोक ह्यांस साधुहि समजत. हे इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

अमीरखां.

हे म्वालेरचे रहाणारे; श्री० जयाजीमहाराज व श्री० माधवरावमहाराज ह्यांच्या कारकीर्दीत हे होते. हिंदुस्थानांत जे फार प्रसिद्ध सतार वाजविणारे होऊन गेले त्यांत ह्यांची गणना होती. हे स्वभावानें नम्र व निगर्मी होते. कोणासहि हे आपलें वाद्य वाजऊन दाखवीत. ह्यांच्या शिष्यांत नाव घेण्याजोगा शिष्य कोणी नाहीं. एकदा एका गृहस्थानें अमीरखांस विचारले, " खांसाहेब आपण बीन कां बरे वाजवीत नाहीं ! पुष्कळ सतारिये कांहीं दिवसांनीं बीन वाजवू लागतात. " खांसाहेब तेव्हां हसून म्हणाले, " पण माझ्या सांघावर बीन

कोणी ठेविलें नाहीं। ” ते प्रेमी गृहस्थ म्हणाले, “ मी बीन आणवितो आणि आपल्या खांद्यावर ठेवितो. मग झालें ना ! मग आपण बीन वाजऊ लागा ” यावर खां साहेब फारच हसले व त्या गृहस्थास म्हणाले, “ महाराज माझ्या बोलण्याचे मर्म आपल्या ध्यानात नाहीं आले. अहो, सतारोचें कायदे निराळे व बीनाचे कायदे निराळे. बीनाचे कायदे निगळे असल्याने त्याची तालीमच पोंचली पाहिजे. आतां पहावें तो सतारवाला बीनकार तेव्हांच बनतो ! पण मला तसें होण्याची इच्छा नाहीं. तसें केल्यास माझी सतार जाईल व बीन मात्र येणार नाहीं। आपण मला आज जो मान देत आहां तो मात्र जाईल. ” खांसाहेब भले मनुष्य असल्याने त्यांनीं खरें सांगितलें. हल्ली प्रचारात हा मासला कोण पहात नाहीं ! पण हें उघड बोलण्याची कोणाची छाती आहे ! असें बोलणारा निघाल्यास ते ऐकणार कोण ! व खरें कोणास वाटणार ! खांसाहेबाच्या गति पूर्वपरपरेतील असून, त्यांचे तोडे वगैरे काम फार चांगलें अशी प्रसिद्धि आहे. पुणे येथील ‘ इतिहाससंधोक मंडळा ’ ने त्यांच्या गती वगैरे पैदा करून मंडळांत ठेविल्या आहेत अशी माहिती लागते हें खरें असल्यास ह्या जुन्या सग्रहाचा केव्हां तरी योग्य उपयोग होईल खास. हे खांसाहेब बरेच वयातोंत होऊन इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत दिवंगत झाले.

इमदादखां.

हा इदूर येथील रहाणारा असून ह्याला सरकारी आश्रय आहे. हें वाद्य वाजविण्यांत ह्याची चांगली तयारी आहे. गतकाम व रागदारी हा फार चांगली वाजवितो हा प्रारंभी राजा सुरेंद्र मोहन टागोर यांचे नोकरींत होता व तेथें सज्जाक हुसेनचें वाजविणें ऐकून ह्याने आपली तयारी केली असें म्हणतात. हा इ. स. च्या २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत मरण पावला.

आण्णा घारपुरे.

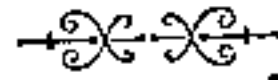
ह्यांचे वडील पुण्याचे रहिवासी असून संस्कृतज्ञ होते. आण्णाचा अभ्यास प्रवेश-परीक्षेपर्यंत झाल्यावर त्यांनीं सरकारी नोकरी धरिली होती. नोकरीवर असतां सतार वाजविण्याचा अभ्यास ह्यांनीं डॉ. विनायकराव ह्याजपाशीं केला असें म्हणतात. ह्यांच्या वाजविण्यांत गोडी फार असे. पुढें ह्यांनीं सरकारी नोकरी सोडिली ‘ संगीत मीमांसक ’ नांवाचें एक मासिकपुस्तक ह्यांनीं काढिलें होतें. संगीतावरील कांहीं संस्कृत ग्रंथ ह्यांनीं छापून प्रसिद्ध केले. ह्यांच्या वेळीं हे

संगीतशास्त्रज्ञ अशी ह्यांची प्रसिद्धि होती. राजेरजवाड्यांच्या बोलावण्यावरून हे त्यांच्याकडे सतार वाजविण्यास जात असत. हे बीनहि वाजवीत असत. 'पुणे गायनसमाजा'शा ह्यांचा संबध होता त्या समाजासाठी 'स्वरशास्त्र' व तबला-वादनावरील एक लहानसे पुस्तक ह्यांनी मराठीत लिहिले. सतारवादनावरील ह्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत हे इ. स. १९२० मध्ये पुण्यास वारले.

वरकतउल्ला.

हा प्रथम पखवाज वाजवीत असे पुढे हा सतार वाजविण्यास शिकला. ह्याची सतार वाजविण्यांत फार प्रसिद्धि असे. शेवटी हा पतियाळा दरबारांत नोकर झाला. लेखकाच्या वडिलांस ह्या खासाहेबाची सतार अनेक वेळा ऐकण्याचा योग आला आहे. ह्याचे घराणे उच्च नसल्याने घरदाज गायकवादक ह्यास तितका मान देत नसत हा पतियाळा संस्थानांत नोकर असतां इ. स. १९२८ च्या सुमारास दिवंगत झाला.

इनायतखां.

हा गोरखपूरचा रहाणारा. गतकाम वाजविण्यांत ह्याची विलक्षण तयारी आहे. ह्याचे वाजविणे सुरेल आहे व लयीला हा फार पक्का आहे हल्लीं जे नामांकित सतारिये गतकामांत प्रसिद्ध आहेत त्यांत ह्याचा नंबर पुष्कळ वर लागेल.

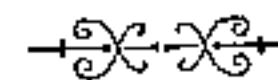

सारंगीवादक.

रमजानी.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या पदरीं हा इ. स. १७५५ मध्ये होता. सारंगी वाजविण्यांत व साथ करण्यांत ह्याची फार तारिफ असे. ह्याचा हात फार तयार व वाजविणे फार मधुर असे. हा स्वभावाने फार नम्र व मनमिळाऊ होता.

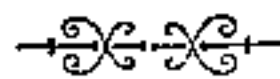
रजाअल्ली.

हा सारंगीवाला, श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या पदरीं होता सारंगी वाजविण्यांत ह्याचा हातखडा होता ह्याचा हात तयार असून वाजविणे फार गोड असे. हा निर्व्यसनी असून सर्वत्राशीं मिळूनमिसळून वागत असे.

देवीदास.

श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पदरीं हा होता. सारंगी वाजविण्यांत ह्याचा हातखंडा असे. हें वाद्य वाजविण्यांत हा फार तयार होता, तसा साथ करण्यांतहि फार कुशल होता ह्याचा स्वभाव प्रेमळ व आनंदी असे. ह्याला कोणतेहि व्यसन नव्हतें.

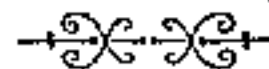
अलीबक्ष.

हा दिल्लीचा रहाणारा. हा सारंगी उत्तम वाजवीत असे व साथ करण्यांत फार कुशल होता. इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हा होऊन गेला.

हुसेनबक्ष.

हा लखनऊचा रहाणारा. हा सारंगी हें वाद्य उत्तम वाजवी व साथहि चांगली करी. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला.

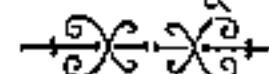
साबित अलीखां.

हा ग्वालोरचा रहाणारा. सारंगी वाजविण्यांत हा फार पटाईत असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला.

इब्राहिमखां.

हा बांध्याचा रहाणारा. हा सारंगी हें वाद्य चांगलें वाजवी. ह्याचा हात फार गोड असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला.

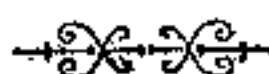
महंमद अलीखां.

हा बांध्याचा रहाणारा. उत्तम सारंगीवाला म्हणून ह्याची प्रसिद्धी होती. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला.

ख्वाजाबक्ष.

रामपूरचा प्रसिद्ध वीनकार अमीरखां याचा हा शिष्य होता. हा सारंगी शुद्ध वाजवी. ह्याचें वाजविणें फार मोहक असे हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला

अल्लादाद.

हा जलंदरजवळ रहात असे. त्या वेळेस दुआबांत ह्याच्या सारखा सारंगी वाजविणारा दुसरा कोणी नव्हता अशी प्रसिद्धि होती. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेला.

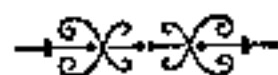
काळू.

जयपूरच्या सवाई रामसिंगाच्या पदरी गोखी नांवाची प्रसिद्ध नायकीण होती तिचा हा सारंगीवाला होता. गायनामध्ये हा तिची साथ उत्तम करी, म्हणून ह्याच्यावर तिची फार मर्जी असे. हा स्वभावाने फार नम्र व आपल्या कलेमध्ये निष्णात होता. ह्यास अल्ली व फत्तु असे दोन मुलगे होते. काळूवरील मर्जीमुळे गोखीने ह्याच्या या दोन मुलांस गाणे शिकवून उत्तम तयार केले. यामुळेच ते पुढे गायनात अलौकिक निघाले ह्याच्या ह्या मुलास त्यांचे द्वेषे 'काळूके बच्चे' असे निंदाव्यंजक विशेषण लावित असत. हा गोखीवाईजवळ मरेपर्यंत होता.

हैदरबक्ष.

ह्याने गायनाचा अभ्यास उत्तम प्रकारे केला होता; पण ह्याचा आवाज गायनास प्रतिकूल असल्यामुळे ह्याने सारंगी वाद्य वाजविण्याचा अभ्यास करून त्यांत प्राविण्य मिळविले. नगरची प्रसिद्ध गायिका गुलाब इला ह्यानेच तयार केली होती. ह्याला एक मुलगा होता. तोहि सारंगी वाद्य वाजविणेत कुशल होता हा इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेला.

गोविंदराम.

हा मुंबईचा राहणारा. हा सारंगीवादनांत कुशल असे. साथ करण्यांत ह्याचा हातसंडा होता हा स्वभावाने साधा व सरळ होता. हा इ. स. च्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला.

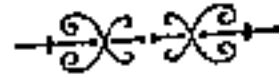

मामुखां.

हा पतियाळाच्या महाराजाजवळ नोकर आहे. सारंगीवादनात हा फार कुशल असून सारंगीवादनाचे शास्त्र व मर्म ह्याला उत्तम कळले आहे.

बुंदुखां.

हा इंदुरच्या श्रोमंत होळकर सरकारच्या नोकरीत आहे. हा उत्तम सारंगी वाजवितो. श्रोत्यांचें मनरजन करण्यात ह्याची फार तारीफ आहे. हा राग शुद्ध तन्हेंने वाजवितो

रबाववादक.

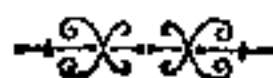
प्यारखां.

हे तानसेनाच्या घराण्यांतील नामांकित गायक व वादक होते. ह्याच्या भावाचें नांव जाफरखां हे रबाव व बीनहि वाजवीत लखनौचा शेवटचा नवाब वाजिदअल्लीशहा याचे हे गायकगुरु होते. सुरसिंगार वाद्य ह्यांनी नवीन काढिलें. हें वाद्य हे उत्तमच वाजवीत. ह्यास पुत्र नव्हता म्हणून ह्यांनी आपल्या बहिणीचा मुलगा दत्तक घेतला व त्यास आपल्या विद्येत प्रवीण केलें, व आपण काढिलेलें नवें वाद्य सुरसिंगार यांतहि त्याला पटाईत केलें. ही गोष्ट ह्याच्या बंधूस आवडली नाहीं. ह्यांच्यासारखा पुरुष गायनवादनांत विरळा; अशी त्या वेळच्या तज्ञाची समजूत होती. ह्याचा दत्तक मुलगा म्हणजे बहादूर हुसेनखां हा होय. हाहि पुढें लोकोत्तर निघाला हे वयातीत होऊन लखनौ येथें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले.

जाफरखां.

हे गायक व वादकहि होते. ह्यांच्या वडिलांचें नांव छज्जूखां. ह्यांना एक भाऊ व एक बहीण होती हे तानसेनाच्या घराण्यांतील होते. रबाव वाद्य हे उत्तम बजावीत असत. ह्यांस चार मुलगे होते. त्यांपैकीं सादकअल्लीखां हे वाजीदअल्ली, लखनौचे नवाब, ह्यास पदच्युत करून कलकत्त्यास ठेविल्यावर तेथें त्यांजपाशीं होते. जाफरखां फार करारी व हट्टी असत. आपल्या घराण्यांतील विद्या दुसऱ्यास शिकवावयाची नाहीं असा ह्यांचा आयह असे. ह्यांच्या बंधूंनी आपल्या बहिणीच्या मुलास दत्तक घेऊन त्यास आपल्या घरची विद्या शिकविली म्हणून हे बंधूचा द्वेष करीत. तो द्वेष इतक्या थराला गेला होता कीं, बंधूच्या मरणाचे वेळीं हे त्यास भेटावयास गेले नाहींतच, पण पुढें मरतीकासहि

गेले नाहीत। ह्यांच्या गुणाबद्दलच मान द्यावा तितका थोडा; पण ह्यांच्या ह्या गैरस्वभावाबद्दल कोणीहि ह्यांस नावेच ठेवील. हे चांगले वयातीत होऊन लखनौ येथे एकोणिसाव्या शतकांत कालवश झाले

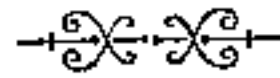
सादक अलीखां.

हा लखनौचा राहणारा हा रबाब वाजविण्यांत मोठा पटाईत असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला.

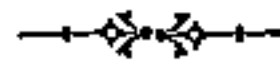
काझम अलीखां.

हा लखनौचा राहणारा. हा रबाब वाद्य फार चांगले वाजवी. ह्याचा हात फार गोड असे. हा इ. स. १९ व्या शतकांत पूर्वार्धांत झाला.

निसार अलीखां.

हा संयुक्त प्रांतातील राहणारा. हा रबाब वाद्य वाजविण्यांत अतिशय तयार होता. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला.

बायाझिंदखां.

हा शिखरसेनाचा गुरू ह्याला दारूचे फार व्यसन असे. या व्यसनाचे अंमलांतच हा मरण पावला. हा रबाब फार उत्तम तऱ्हेने वाजवी. हा इ. स. १८५० चे सुमारास वारला.

शिखरसेन.

बायाझिंद याचा हा शिष्य होता. रबाब वाद्य वाजविण्यांत ह्याच्यावेळीं ह्याच्या इतका प्रवीण कोणी नव्हता. हा इ. स. १८६० चे नंतर वारला.

हयाति.

हा रबाबवादनात फार कुशल होता ह्याचा हात फार गोड असे. हा इ. स. १८६५ च्या सुमारास वारला.

साले रवाबी.

हा काश्मीरच्या सुभेदाराच्या नोकरीत होता रवाब हें वाद्य हा सफाईने वाजवी. हा इ. स. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होता.

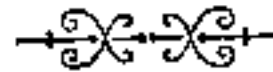

सरोद वादक.

गुलामअली.

हा रामपूरचा राहणारा. ह्याच्या वेळच्या सरोदवादकांत हा उत्तम सरोदीया, अशी ह्याची ख्याति होती. हा सुमारे इ. स. १८५० मध्ये वारला.

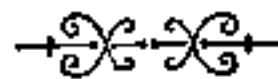
सादतखां.

हा ग्वालेरदरबारचा सरोद वादक होता. हा तें वाद्य उत्तम वाजवीत असे त्या वेळीं ह्याच्या जोडीचा सरोदीया नव्हता. ह्याचा हात फार गोड होता. स्वभावाने हा मोठा सरळ असे. ह्याच्या शिष्यांत नांव घेण्याजोगा कोणी निघाला नाही. हा जयाजी महाराजाच्या वेळी होता. ह्याला एक नहेखां नांवाचा मुलगा होता.

नहेखां.

हा प्रसिद्ध सरोदीया श्रीमंत जयाजीराव महाराज यांच्या वेळी होता. ह्याचा या वादनाचा अभ्यास ह्याच्या वडिलांजवळ झाला होता. सरोद वाद्यवादन-कलेंत हा अप्रतिम होता. ह्याची वाजविण्याची तरकीब विलक्षण होती. हा ग्वालेर येथे कालवश झाला. ह्याला एक हाफीजखां नांवाचा मुलगा आहे.

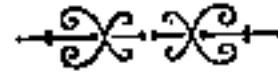
हाफीजखां.

हा ग्वालेरीस असतो. सरोद हें वाद्य हा चांगलें वाजवितो. ह्याच्या वाजविण्यांत फार गोडी आहे. ह्याला ह्या वादनाची तालीम बापापासून मिळाली आहे. हाहि स्वभावाने चांगला मनमिळाऊ आहे. हा ग्वालेरदरबारचा नोकर आहे.

फिदा हुसेनखां.

हा रामपूर दरबारांत नोकर होता. सरोद हें वाद्य हा चांगलें वाजवी. ह्याचा हात फार गोड असे. ह्याला आपल्या विद्येचा आत्मविश्वास फार होता वाजवितांना तार तुटल्यास न घाबरतां पुनः तार लावून भरलेला रंग यत्किंचित् कमी होऊं न देतां श्रोत्यांच्या मनावर हा चांगली छाप पाडी. लय वाटेल तशी वाढवून श्रोत्यांचीं मनें आपल्या मधुर वाजविण्यानें हा मोहून टाकी. नामांकित सरोदियांत ह्याची गणना असे. ह्या विद्येंत तयार झालेला ह्याचा मुलगा एकाएकी वारल्यामुळे ह्याच्या मनास धक्का बसला व हा आजारी पडला व त्यांतच इ. स. १९२७ च्या सुमारास रामपुरास वारला.

करामत उल्लाखां.

हा कलकत्त्याचा राहणारा हा उत्तमापैकीं सरोद वाजविणारा आहे. हा काही दिवस राजा टागोर ह्यांच्या नोकरींत होता.

सखावतखां.

हा संयुक्त प्रांतांतील रहिवाशी. सरोद वादनविद्या ह्याचा सासरा करामतउल्लाखाजवळ हा शिकला. ह्याचा हात वाजविण्यांत बरा आहे. इल्लीं हा लखनऊ येथील 'मारिस कॉलेज आफ हिंदुस्थानी म्युझिक' ह्या संस्थेमध्ये वादक म्हणून काम करीत आहे. हा स्वभावानें सरळ आहे.

सुरसिंघारवादक.

बहादूर हुसेनखां.

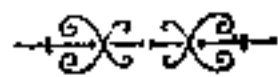
हे रामपुरांत रहात होते. ह्यांचा मामा प्यारखां तानसेनाच्या मुलाच्या वंशांतील असून फार प्रसिद्ध वादक होता. त्याला मुलगा नव्हता म्हणून त्यानें आपल्या ह्या भाव्याला दत्तक घेऊन सुरसिंघार व बीन हीं वाद्ये वाजविण्यांत प्रवीण केलें. हे सुरसिंघार वाजविण्यांत इतके प्रवीण झाले कीं, ह्यांच्या वेळीं हें वाद्य वाजविण्यांत ह्यांची बरोबरी करणारा दुसरा कोणी नव्हता. ह्यांनीं हें वाद्य

वाजविण्यास रामपूरचे हैदरअल्लीखां साहेब बहादूर यांस शिकविलें हें वाद्य वाजविण्यास शिकविल्याबद्दल हैदरअल्लीखां साहेबांनी ह्या आपल्या गुरूस तीन लाख रुपये गुरुदक्षिणा दिली असें त्याचे चिरंजीव छमनसाहेब अनेक वेळा प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांजवळ सांगत असत. ह्यांनी हें वाद्य दुसरे कोणास शिकविलें नाहीं. अल्लीहुसेनखांस फक्त बीन शिकविलें बहादूर हुसेनखां एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वयातीत होऊन कालवश झाले

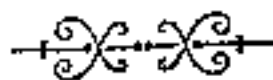
साहेबजादा हैदरअल्लीखां.

रामपूरचे मरहूम नवाब याचे हे वधु हे सुरसिंघार वादन बहादुर हुसेनखांजवळ शिकले. ह्यांच्यासारखा सुरसिंघार वाजविणारा कोणी झाला नाहीं अशी ह्यांची प्रसिद्धि आहे. ह्यांनी आपल्या गुरूस तीन लाख रुपये गुरुदक्षिणा दिली अशी ख्याति आहे. ह्यांनी हें वाद्य आपल्या मुलास उत्तम शिकविलें होतें. हे वयातीत होऊन इ. स. १९ व्या शतकांत कालवश झाले.

सादतअल्लीखां उर्फ छमनसाहेब.

हे रामपूरचे राहणारे असून रामपूर संस्थानचे होममेंबर होते. मुंबईचे प्रसिद्ध संगीतशास्त्रज्ञ श्री. विष्णुपत भातखडे यांचे हे मित्र होते. हे संगीतकला व शास्त्र उत्तम प्रकारें जाणत असत सुरसिंघार वाद्य वाजविण्यास आपल्या वडिलांजवळ हे शिकले, व त्यांत फार पारंगत झाले होते हे इ. स. १९२५ चे सुमारास वारले. सुरसिंघार हें वाद्य वाजविणारा आतां ह्यांच्यामार्गे कोणी राहिला नाहीं असें म्हणतात.

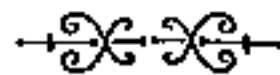
हार्मोनियमवादक.

गणपतराव भैय्या.

हे ग्वाल्हेरच्या बळवंतराव भैय्याचे सरुखे बंधु. ह्यांच्यासारखा हार्मोनियम वाजविणारा कोणी झाला नाहीं अशी ह्यांची ख्याति आहे. ह्यांच्या स्वभावामुळे ह्यांस ग्वाल्हेरीस जाण्याची बंदी असे. हे व्यसनीहि होते. कांहीं दिवस हे कलकत्त्यास गोव्हरजानजवळ होते, व काहीं दिवस रामपूरच्या नवाबाजवळ

होते. ह्यांच्या स्वभावामुळे ह्याची किंमत कमी झाली होती. पेटी वाजवावयास बसले म्हणजे ह्यांचे वादन ऐकताना ह्यांच्याविषयी प्रेम उत्पन्न होई, व ह्यांच्या आंगच्या दुर्गुणाचा विसर पडे ! व्यसनाधीन माणसांच्या आंगच्या गुणाची व्यसनाने कशी मातीमोल किंमत होते ह्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. श्री. माधवराव महाराज गादीवर असतांना दत्तिया संस्थानांत हे वारले. ह्यांनी कोणास शिकविले नाही, तरी 'आपण गणपतराव भैट्यांचे शिष्य आहो' असे म्हणविणारे काही आहेतच.

गोविंदराव टेभे.

हे हार्मोनियम (पेटी) चांगली वाजवितात. त्या वादनपटुत्वाबद्दल ह्याचा प्रसिद्धि आहे. ह्यांचे शिक्षण प्रवेशपरीक्षेपर्यंत झाले आहे. हे सुस्वरूप असून चांगले नट आहेत. लोकांच्या नाटक कंपनींत कांहीं दिवस घालविल्यावर ह्यांनी स्वतःची कंपनी काढिली होती. हे चांगले मराठी लेखक आहेत. ह्यांनी अनेक संगीत नाटके लिहिली आहेत. कांहीं दिवस हे म्हैसूरदरबारचे नोकर होते. हल्ली ते सिनेमा अक्टर व म्युझिक डायरेक्टर म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

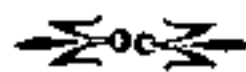

जलतरंगवादक.

अमीरखां

हे बडोदे संस्थानांतील नामांकित जलतरंगवादक होऊन गेले. हे इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले.

परवाज व तबलावादक.

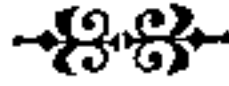
धर्मा गुरव.

श्री. नानासाहेब पेशवे यांचे वेळी हा पेशवाईत नोकर होता. ह्याची मृदंग-वादनाबद्दल फार प्रसिद्धि होती. ह्याचा हात मधुर असून वाजविण्यात फार तयार होता. हा साथहि उत्तम करी.

नागु गुरव.

श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांचे वेळीं हा पेशवाईंत नोकर होता हा मृदंग-वादनात फार प्रवीण असे. ह्याचें वाजविणें मधुर असून वाजविण्यांत ह्याची फार तयारी होती. हा ध्रुवपदीयांची साध उत्तम करी.

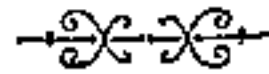
फिरोजखां धाडी.

हा लाहोरचा राहणारा. हा पखवाज फार उत्तम वाजवीत असे. ह्याचे वेळेस हे वाद्य वाजविणारा हा अद्वितीय आहे अशी ह्याची ख्याति होती.

अमानउल्ला.

हा काश्मीरच्या सुभेदाराच्या नोकरांत होता. हा उत्तम पखवाज वाजवी. हा इ. स. १८६० चे पुढें वारला.

कर्यायी.

हा काश्मीरचा राहणारा. हा पखवाज इतका उत्तम वाजवी की, ह्याला वादन-प्राविण्याबद्दल 'मृदंगराज' अशी पदवी असे. हा इ. स. १८६५ च्या सुमारास वारला.

लाला भगवानदास.

हा नामांकित बजवैद्या होता. ह्याच्या गुरु घराण्याचा कांहीं पत्ता लागत नाही. ह्याचें वाजविणें शुद्ध, स्पष्ट व गोड असे. वजावाट करून परणें बांधणें, व तीं कुशलतेनें वाजविण, हे दोनहि गुण ह्याच्यामध्ये होते. ह्यानें अनेक शिष्य तयार केले, त्यांत कुदवसिंगाचें नांव प्रामुख्यानें सांगण्यांत येतें. हा स्वभावानें शांत व नम्र असे हा इ. स. १८ व्या शतकाच्या अर्ती कालवशा झाला.

कुदवसिंग.

हा जानीनें तद्देशीय ब्राह्मण असून बांध्याचा राहणारा होता. ह्याचा गुरु लाला भगवानसिंग हा होता. ह्याच्याजवळ हा विद्या परिपूर्ण होईतोपर्यंत राहिला होता. वाजिद अल्लोशहा लखनौच्या गादीवर असतां एकदां वाजविण्याबद्दल कांहीं

वाद उत्पन्न झाला त्यांत ज्याची सरशी होईल त्याला हजार रुपयांचे बक्षीस देण्याचे नवाबानीं ठरविले होते त्यावेळीं त्या वादांत ह्याची सरशी होऊन ते बक्षीस ह्यास मिळाले. अयोध्येच्या नवाबांनीं ह्यास 'कुवरदास' ही पदवी ह्याच्या वाजविण्यावर खूप होऊन दिली होती. कुदवसिंग व जोतसिंग ह्यांमध्येहि स्पर्धा होती. हा फिरत फिरत ग्वालेरीस गेला आपण अप्रतिम-वाजविणारे तेव्हां आपणास अजिंक्यपत्र मिळावे अशी ह्याने श्री. जयार्ज राव महाराजांस विनंति केली. तेव्हा महाराजांस फार राग आला. 'आपल्या दरबारात ह्याची बरोबरी करणारा कोणी नाही का ?' असा प्रश्न त्यांनीं मंडळींस केला, तेव्हां ख्यालीये म्हणाले, 'हे काम आमचे नाही' यावर नारायण-शास्त्री बयातीत, पण ध्रुवपदीये तेव्हा त्यांस विचारतां 'आपण त्याजबरोबर सामना करण्यास तयार आहों,' असे त्यांनीं उत्तर दिले, तेव्हां महाराजांस आनंद झाला. त्यांनीं सामान्याचा दिवस ठरविला. सरदार, गवट्ये, बजवट्ये, व ह्या कलेचे शौकीन सर्व जमले. कुदवसिंग येऊन हजार झाला शास्त्रीबुवांस बोलावणे पाठविले. तेथे ते मेण्यांतून येऊन उतरले त्यांस पाहतांच कुदवसिंग म्हणाला, 'माझ्यासारख्या जवानाचा म्हातान्याबरोबर कसा सामना लाविता ?' तेव्हां एक गृहस्थ म्हणाला, 'येथे सामना शक्तीचा नाही, विद्येचा आहे.' शास्त्रीबुवांनीं ध्रुवपद गायनास सुरुवात केली. कुदवसिंगास सम ध्यानांत येईना. चार वेळ त्याचा यत्न फसला. तेव्हां त्याचा गर्वपरिहार झाला, व भर दरबारांत ह्याने 'आपण हरलो' असे कबूल केले. अर्थात्च नारायणशास्त्र्यांचा महाराजांनीं बहुमान केला महाराजांनीं कुदवसिंगाचे वाजविणे नंतर ऐकिले. ह्याचे वाजविणे अप्रतिम ह्यांत शंका नव्हती हात मधुर, वाजविणे स्पष्ट व नियमबद्ध, तेव्हां महाराजांनी ह्यास आपल्या पदरी ठेविले. एकदां कुदवसिंगाच्या गजपणांची परीक्षा पहाण्या-करितां ह्याच्यावर हत्ती सोडिला. ह्याने गजपण वाजविण्यास सुरुवात केली त्याबरोबर हत्ती म्याला व मार्गे सहन पळून गेला. अशी आख्यायिका वृद्ध लोक सांगतात. ह्या आख्यायिकेवरून इतकेच समजावयाचे की, ह्याचे वाजविणे चांगले होते. ह्याने बरेच शिष्य तयार केले हे लोक सुशिक्षित नसल्याने कोणास काय बोलावे, ह्याचा ह्यांना सुमार रहात नसे. एकदां खासगी मंडळीमध्ये 'महाराज बेतालीये आहेत' असे हा म्हणाला ही गोष्ट महाराजांच्या कानावर गेली. श्री जयार्जमहाराज ह्या लोकाची किंमत ओळखून होते; शिवाय ते गुणाचे चहाते व थोर मनाचे असल्याने त्यांनीं ह्याला त्याबद्दल कांही शासन केले नाही. पण हंसून म्हणाले, 'अडाण्याच्या शब्दाला किंमत काय द्यावयाची !'

ह्या कलेंत कुद्वसिंगासारखे फार थोडेच आजवर निपजले, हें मात्र खरें हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत दिवंगत झाला

जोतसिंग

हा जातीनें तद्देशीय ब्राह्मण ह्यानें पखवाज वाजविण्यांत चांगलें प्रावीण्य मिळविलें होतें. हा कांहीं दिवस लखनौस ग्हात असे पुढें काशीस जाऊन राहिला तेथें तुळशी रामायणाचें पुराण सागावें, पखवाज वाजविण्याची कसरत करावी व कोणी शिकण्यास आल्यास त्यास शिकवावें, अशा प्रकारें ह्यानें आपलें आयुष्य घालविलें कुद्वसिंगाच्या सामन्यांत ह्याचा पराभव झाला होना तरी हा उत्तमांपैकी बजवैय्या होता. ह्याच्या अनेक शिष्यांत नाना पानसे हा फार उत्तम निघाला, व त्याच्या मोठेपणामुळें गुरूचें नांव चिरस्मरणीय झालें आहे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत काशींत कालवश झाला

जोरावरसिंग.

ग्वालेरीस श्री० जयाजीरावमहाराजांच्या वेळीं हा नोकरांत होता. तबला वाजविण्यांत ह्याचें प्रावीण्य वाक्तावण्याजोगें होतें. कुद्वसिंगाचा हा स्नेही होता. ह्याच्या वेळीं अनेक ख्यालिये ग्वालेरीस होते. त्यांच्या साथींत ह्याच्या कलेचें प्रावीण्य दिसून येई. ह्याच्या वाजविण्यांत माधुरी व स्पष्टता हे गुण नेहमीं दृष्टीस पडत हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत ग्वालेरीस कालवश झाला.

अधवान.

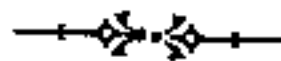
लखनौजवळ उनाऊ म्हणून गांव आहे तेथील हा राहणारा. हा तबला फार उत्तम वाजवी ह्याचें वाजविणें फार मधुर असे हा साथ करण्यांत फार हुषार होता इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हा कालवश झाला.

हाजी विलायतअली धाडी.

हा लखनौमध्ये राहत असे तबला वाजविण्यांत ह्याची फार प्रसिद्धि असे. ह्याचा हात फार मऊ व साथ करण्यांत हा फार प्रवीण होता. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला

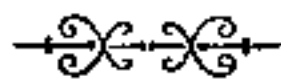
बक्षु धाडी.

लखनौमध्ये हा राहत असे तबला वाजविण्याबद्दल ह्याची फार प्रसिद्धि होती. ह्याची वादनाची तयारी दाडगी असे ह्याच्या वाजविण्यांत लयकारी व माधुरी असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला

मक्खू.

हा लखनौचा राहणारा. ह्याचा हात तबला वाजविण्यांत फार तयार असे. ह्याचे वाजविणे स्पष्ट व मधुर असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला

नज्जू.

हा बक्षूचा शिष्य. हा लखनऊमध्ये राहत असे. ह्याने गुरूची मर्जी संपादन करून तबला वाजविण्याची कला त्याजपासून पैदा केली. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाला.

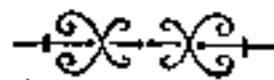

नाना पानसे.

लहानपणापासून ह्यास पखवाज वाजविण्याचा नाद होता, परंतु लहानपणचे छंद मोठेपणांत कायम राहून त्यांत प्रावीण्य संपादून ज्यांचा नांवलौकिक झाला असे पुरुष थोडेच त्या थोड्या पुरुषांपैकी नाना हे एक होते नाना आपल्या वडिलांबरोबर काशीस गेले, तेथे ज्योतसिंग नांवाचा एक रजपूत ब्राह्मण ह्यांनी पाहिला. तो तुलसी रामायणाचे पुराण देवालयांत सांगून आपला निर्वाह करी, व राहिला वेळ पखवाजवादन व शिष्य पढविणे ह्यांत घालवी तो मोठा प्रेमळ स्वभावाचा असून शिष्यांस मोठ्या आनंदाने व निष्कपटपणाने वादनकला शिकवी. त्याचे वादन ऐकून नाना संतुष्ट झाले व त्याच्याजवळ पखवाज वाजविण्यास शिकण्याचा हट्ट नानांनी वडिलांजवळ घेतला. मुलाचा विशेष आग्रह पाहून वडिलांनी ह्यास परवानगी दिली. ज्योतसिंगाजवळ सुमारे बाग वर्षे शिकून नाना इंदुरास गेले. काशीस ह्यांनी वाजविण्याची कसरत मनापासून रोज दोन प्रहर करण्यास सुरवात केली होतीच, ती इंदुरास गेल्यावर कायम ठेविली. पखवाज वाजविण्याची ह्यांनी इतकी मेहनत केली की, ह्याचे वाजविणे अडा-

प्यासहि गोड लागू लागलें, इतका ह्यांचा हात नरम झाला होता. हे स्वतः बुद्धि-वान् व हुशार असल्याने गणित दृष्टीने ठेक्यांत, बोलांत, पर्णांत ह्यांनीं कसर राहू दिली नाही जेथे गैर दिसलें तेथे बदल केला; जास्त होतें तेथे कमी केलें; कमी दिसलें तेथे नवी भर घातली, अशा रीतीने ह्यांनीं आपल्या विद्येत कोठे न्यूनपणा राहू दिला नाही नवे ठेके, पर्णे वगैरे बाधून शिष्यांस शिकविलें. शिकविण्यात ह्यांचा हातखडा होता. ह्यांनी अनेक शिष्य तयार केले. गरीब शिष्यांस हे जेवावयास देखील घालीत ह्यांच्यासारखा डोळस पखवाजी झाला नाही असें तज्ञ मोठ्या आनंदानें सांगून ह्यांची स्तुति गातात. महाराष्ट्र, सी पी., चु. पी. ह्या प्रांतभर ह्यांची शिष्यशाम्ना पसरलेली आहे हे समाधान-वृत्तीचे व आनंदी स्वभावाचे असत. इंदोर दरबारांत ह्यास नोकरी होती पणार ह्यांच्या विद्येच्या मानानें फार थोडा होता. राजवाड्यात कथा झाल्यास ती वाज-विण्याचा प्रसंग ह्यांच्यावर येई. पण तें काम हे आनंदानें करीत. एकदां श्री. तुकोजीरावांस भेटण्यास श्री. जयाजी महाराज इंदुरास गेले; कारण ते एकमेकांस भाऊ समजत असत. नानांचें बजावणें ऐकून श्री. जयाजीमहाराज खूष झाले, ते कलाप्रेमी व मर्मज्ञ होते. त्यांनीं नानाची मागणी श्री. तुकोजीरावा जवळ केली; कारण त्यांस वाटलें होतें कीं, अशा गुणी पुरुषास इंदुरात योग्य तनखा पोंचत नसेल श्री. तुकोजीराव म्हणाले, "नाना आपल्याकडे येत असल्यास माझी ना नाही." श्री. जयाजीमहाराजांनीं नानाकडे पाहिलें नानांनीं हात जोडून म्हटलें, "येथे काय कमी आहे! मला दोनहि महाराज सारखेच, तेव्हां येथे काय व तेथे काय! तरी आहे येथेच राहण्याची परवानगी असावी" हें भाषण ऐकून श्री. जयाजीमहाराजांनीं नानाची तारीफ केली. कोणाहि गायकाचा नाना मैफलीत उपमर्द अथवा चेरंग करीत नसत लहानमोठ्या गवयाची वाहवाच करीत तसेंच परठिकाणचा बजवैया आला असता त्याचा हे गौरव करीत हा ह्यांच्या मनाचा मोठेपणा फार थोडक्यांत दिसून येतो. बडोद्याचे बडे नाखरखां पखवाजीये इंदुरास गेल्या वेळीं नानांनीं त्यांच्या विद्येची तारीफ करून दरबारांत त्याचा मोठा मान केला व महाराजांकडून त्यास मोठी देणगी देवविली. बाळकोबा नाटेकराची गोष्ट त्यांच्या चरित्रांत दिलीच आहे पखवाज व तबला दोनीहि वाज ह्यांस उत्तम येत होते. तबल्याचा वाज विशेषेंकरून वामनराव चांदवडकर निसंबत निजाम सरकार यांस ह्यांनीं शिकविला होता चार दोन ठेक्यांपासून शंभर

पर्णोपर्यंत अधिकाराप्रमाणे हे शिष्यांस शिकवति; नाही म्हणत नसत. बळवंतराव वैद्यांच्या आग्रहावरून हे महाराष्ट्रांत त्यांच्याबरोबर आले होते. श्रीक्षेत्र नर-सोबावाडीस श्रीदत्तगुरूंचे दर्शन घेऊन, मिरज संस्थानाधिपति श्री बाळासाहेब ह्यांच्या आग्रहावरून हे तेथे गेले होते. श्री. बाळासाहेब ह्या कलेचे चांगले मर्मज्ञ आहेत, त्यांनाहि नानांचे वाजविणे ऐकून समाधान झाले व त्यांनी ह्यांची योग्य संभावनाहि केली. पुणे येथील चिनीवाले ह्यांच्या बाड्यांतील दिवाणखान्यांत ह्यांचे वाजविणे झाले, तेव्हां नानाच वाजविणे काय योग्यतेचे होते ह्याची खत्री पुण्यांतील ज्ञात्यांस पटली. ह्याची राहणी फार साधी असे. ह्याची अगवष्टि सडपातळ असून उंच होती. ह्यांस नर्तनकलाहि उत्तम येत होती. ह्यांनी आपल्या कांही शिष्यांस ती शिकवलीहि होती. ह्यांस एक मुलगा व एक मुलीचा मुलगा होता. त्या दोघांस ह्यांनी उत्तम तयार केले होते ह्यांचा स्वभाव फार नम्र व विनयशील असे. ह्या वियेत असा पारंगत पुरुष फार दिवस झाला नाही असे ज्ञात्यांचे मत आहे गवयाने सम दाखवून वादकास ती नीट समजली नाही, व त्याची इज्जत जाण्याची वेळ आली, अशी वादकाची दीन स्थिति एखादे वेळी होण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांतून बचावण्यासाठी 'सुदर्शन' नांवाचा एक नवा ठेका ह्यांनी बाधिला. त्याची अशी खुबी आहे की, त्यात प्रत्येक दुसऱ्या मात्रेवर सम ठेविली आहे. त्यामुळे वादकाचा बचाव होऊन ज्ञात्यांनी त्याची तारीफच करावी. पक्षवाजाच्या वादनकलेंतील व त्या शाखातील हे नायक होते असे म्हटल्यास म्हणणाऱ्यावर अतिशयोक्तीचा दोष येणार नाही. हे इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंदुरास दिवगत झाले.

बळवंतराव पानसे.

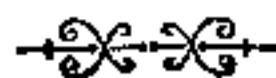
हे इंदुरचे प्रसिद्ध पक्षवाजवादक नाना पानसे चांचे चिरजीव. ह्यांचे ह्या कलेचे अध्ययन वडिलांजवळ झाले. त्या कलेंत हे उत्तम निष्णात झाले. ह्यांचे वाजविणे ऐकून 'बापसे बेटा सवाई' असे तज्ञ म्हणू लागले होते हे दिसण्यांत फार शोकदार होते. हे स्वभावाने वडिलांसारखे विनयशील असत इ. स. १८८६ मार्चमध्ये सरदार बापुसाहेब रेशमिवाले ह्यांच्या कन्येचा विवाह पुण्यास झाला त्यावेळी सरदार बापुसाहेब यांजबरोबर हे पुण्यास आले होते. लग्नसमारंभ आटोपल्यावर शिमग्याचा सण आला साहजिकच रोज रात्री गाणीं बजावणीं सुरू असत. एकदां असा प्रसंग आला की, त्या सणात बाळकोटा नाटेकरांचे गाणे सुरू झाले. बापुसाहेब त्यास म्हणाले, "बुवा, लावणी म्हणण्यांत

तुमची फार प्रसिद्धि आहे, असें मी ऐकितों; ध्रुवपद व ख्याल ऐकून मला कंटाळा आला आहे, तर आज तुमची दक्षिणची लावणी ऐकवा. " नाटेकराचा स्वभाव गोड. ते लगेच म्हणाले, ' फार चांगलें. ' लगेच त्यांनी लावणी म्हणण्यास सुरुवात केली, पण वाजविण्याची साथ नीट जमेना. तेव्हां बापुसाहेबांनी पानशांकडे पाहिले. पानसे म्हणाले, " काय हुकूम ? " बापुसाहेब म्हणाले, " साथ करा. ' पानसे म्हणाले, " ही साथ मी नाहीं करणार. " बापुसाहेब म्हणाले, " नानांनी हा वाज तुम्हाला शिकविला नाही का ? " पानसे म्हणाले, " आपण काहीं म्हणा, पण मी लावणीची साथ करणार नाहीं ! " मग नाटेकराचा नेहमीचा साधीदार ग्यानबा गुरव आला व गाणे चालू झाले. ह्या प्रसंगी प्रस्तुत लेखकाचे वडील हजर असल्याने त्यांनी ही प्रभोत्तरे ऐकिली आहेत. तसेंच त्या सणांत पानशांचे वादनहि अनेक वेळा त्यांनी ऐकिले आहे. हा गुणी पुरुष वडिलांच्या पूर्वी वारल्याने नानांस फार दुःख झाले व मनास धक्काहि बसला. ह्यांचा हात वाजविण्यात इतका मुलाइम व सफाईदार होता की, तळहातास बत्ताशे बांधून पस्रवाज वाजविण्यास सुरुवात केली तरी बत्ताशे फुटत नसत, अशी दतकथा त्या वेळच्या लोकांच्या तोंडी होती. हे इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंदुरास कालवश झाले.

वामनराव चांदवडकर.

हे गृहस्थ नाना पानसे ह्यांचे पट्ट शिष्य होते. पानसे ह्यांनी तबल्याचा वाज ह्यांस उत्तम प्रकारें शिकविला होता. त्या बाजांत ह्यांच्यासारखा प्रवीण पानशाच्या शिष्यात दुसरा कोणी झाला नाही अशी ह्यांची कीर्ति होती. ह्यांचा हात फार मुलाइम, वाजविणे मधुर, स्पष्ट व नियमबद्ध असे. पुढे हे निजाम हैदराबादेस नोकर झाले. ह्यांनी कोणास फारसे शिकविले नाही. मिरजेचे दत्तोपत पटवर्धन ह्यांस फक्त शिकविले निजाम हैदराबादेस बरेच कलावंत सरकारांत नोकर आहेत, तसेंच कलावंतांचा धंदा करून पांढऱा भरणारेहि पुष्कळ होते व आहेत; पण त्या मंडळीत चांदवडकर ह्यांची चांगली चहा असे ' मला शिकवा मी आपला शिष्य होतो ' असे कोणी म्हटल्यास, ' ही कला मजबरोबर मी नेणार, मी कोणास शिकविणार नाही ' असे ते त्यास म्हणत. ह्यांच्या उलट ह्यांच्या गुरूंचे असे. असो. हा गुणी पुरुष इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाला.

नासरखां.

हे घरदाज बजवैय्ये होते ही विद्या हे आपले वडील ताजखां यांजपाशीं शिकले. विद्यार्थीदर्शेत ह्यांचा लौकिक असा होता कीं, काहीं दिवसांनीं हे कुधवसिंग ह्यांची बरोबरी करितील वाजविण्यांत ह्यांचा हात फार मुलाइम असे. हे केवळ पखवाज वाजवून श्रोत्यांचें मनरजन करीत; तसेंच साथ करूनही मोठी मजा आणीत. बडोदारासायतीत हे नोकर होते. रामपुरचे माजी नवाब हमीदअल्लीखां बहादूर ह्यांनीं नासरखांस रामपुरास बोलावून, वादनाचे अनेक मुजरे करून ह्याच्या गुणांची योग्य संभावना केली होती; श्रीमत तुकोजीराव होळकर यांनीं ह्यास बोलावून नेऊन ह्याच्या कलेबद्दल योग्य पारितोषिक ह्यास दिलें होतें. ह्याचा स्वभाव मोठा प्रेमळ होता. ह्यांनीं काहीं शिष्य तयार केले. त्यांत कांताप्रसाद फार प्रतिझीस आले हे फार डौलानें वागत असत. ह्यांच्या पखवाजास गलेफ किनकाफाचा व हातोडी चांदीची होती; पखवाज मिळविण्याची ह्यांची तन्हा डोके उठेल अशी नसे. हल्ली पहावें तर दुमजल्यावर गाणें असतां पखवाज मिळवू लागलें कीं, तळमजल्यावरील राहणारास किंवा मालकास भयच उत्पन्न होतें ! ह्यांच्या इतपत विद्या नाही पण योग्य गोष्टींचें तरी ह्यांचें अनुकरण इतरांनीं करावें ह्यांचें वर्तन सभ्य असे. हे बडोदा येथे इ. स. १९०३ मध्ये कालवश झाले.

मोगरी रामय्या.

दक्षिण महाराष्ट्रांत कागवड नांवाच्या संस्थानात गणपतीचा उत्सव मोठ्या थाटानें होत असे संस्थानाधिपति सुसंस्कृत व मोठे मार्मिक असत. त्यांना गायनाची मोठी गोडी असे उत्सवांत लांबलांबचे गायकवादक येत. त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांस बिदागीहि मिळत असे. दरसाल पखवाजवादक रामय्याहि येत असे. हा पखवाज फार चांगला वाजवी व साथहि चांगली करीत असे. हा वाजविण्यास बसण्यापूर्वी आपल्या पखवाजापुढें रुप्याची मोगरी (हातोडी) ठेवी, व भैकलींत सांगे कीं, 'जर मी वाजविण्यांत चुकलों तर ह्या मोगरीनें मी आपला पखवाज फोडून टाकीन व पुनः वाजविण्याचा धदा करणार नाही.' पुष्कळ ध्रुवपदीयांनीं ह्यास चुकविण्याचा यत्न करावा पण हा कधीं चुकला नाही शाबास ह्याच्या विद्येची व परिश्रमाची ! अशीं रत्नें कधीं कधीं दृष्टीस पडतात. ही गोष्ट इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आहे.

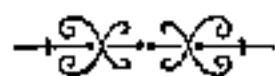
मन्याबा कोडीतकर.

हे सातारा जिल्ह्यांतील कोडित गावचे राहणार. ह जातीचे गुरव होते. हे पख-वाज वाजवीत ही विद्या हे आपल्या बापाजवळ शिकले ह्यांचे वडील वाजविण्यांत प्रवीण होते. हे म्हणत, 'आमचा स्वतंत्र बाज आहे. आम्ही गणित जाणत नाही, आमचे हात व वाजविणे हेच आमचे गणीत।' स्वभावाने हे फार नम्र असत. पुण्यांतील प्रसिद्ध हरिदास बे शा. सं ज्यवकबुवा नाशिककर यांच्या पाठीमार्गे कथेत हे पखवाज वाजवीत असतां, बुवांच्या घरी कथेचा चांगला धाट जमून कथा रगांत आली. बुवा आपल्या गोड आवाजाने शकराच्या स्वारीचे वर्णन ज्यांत केले आहे त्या पदांतील 'भं भं भं भं शंख पुकारत' हीं अक्षरे तोंडाने म्हणत आहेत व मन्याबा तीं अक्षरे मृदंगामधून स्पष्ट काढीत आहेत, असे एक वेळ झाले. पण दुसऱ्या वेळीं 'भं भं भं भं' हीं अक्षरे पखवाजांतून हातांनीं काढीत असतां ह्यांनीं पखवाजावर कपाळ टाकिले ते टाकिले! तेथेच ह्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले! ज्यवकबुवास व जमलेल्या मंडळीस वाईट तर वाटलेच. पण अशा तऱ्हेने, चांगल्या वेळीं व चांगल्या जागीं ह्यांचे देहावसान झाल्या-बद्दल सर्वास आश्चर्य वाटले व समाधानहि झाले. ह्यांनीं कांहीं शिष्य तयार केले होते हे इ. स. १८७४ च्या सुमारास हा लोक सोडून गेले.

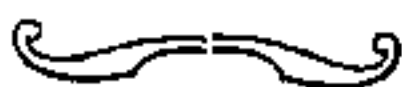
दादा खरे.

हे जमखंडीचे राहणारे ह्याना पखवाज वाजविण्याचा मोठा नाद होता हे कधीं फारसे बाहेर गेले नाहीत. ह्यांच्या वेळच्या पंथरेचे या कलेचे ज्ञान ह्यास चांगले असे हे चांगले वादक अशी ह्यांची प्रसिद्धि होती. हे गृहस्थ असून संस्थानांत कारकुनीपेशांत नोकर असत हे श्री धोरले आपासाहेब यांच्या वेळीं होऊन गेले.

विठोबा शार्दवाले.

हा तासगावचा राहणारा. तबला व पखवाज हे दोनहि बाज वाजविण्यांत हा कुशल होता. साथ करण्याचे कामांत हा बराच वाकच असे. ह्याचा हात मोठा गोड असे. 'इंदूरचे नाना पानशे यांचा मी शिष्य आहे,' असे हा सांगे हा इ. स. १९०० चे सुमारास वारला.

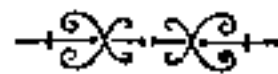
मार्तंडबुवा चौडे.

हे वाईचे राहणारे असून पखवाज वाजविण्यात चांगले प्रवीण होते. 'आमच्या घराण्याचा वाज स्वतंत्र आहे,' असे हे म्हणत हल्लीं गोभक्त म्हणून प्रसिद्ध असलेले चौडे महाराज यांचे हे वडील. आपल्या चिरंजीवास ह्यांनी पखवाजवादन शिकविले आहे. हे इ. स. १९०५ चे सुमारास कालवश झाले.

सखाराम गुरव.

हा नाना पानशांच्या पट्टशिष्यांपैकी एक होता. नाना वारल्यावर हा इंदुरास राहून पानशांच्या पठडीचे वादन शिकविण्याचे काम करीत असे. कांहीं वर्षांनी हा बऱ्हाणपुरास सरदार भुस्कुटे ह्यांच्या आश्रयास जाऊन राहिला होता. ह्याचा हात गोड व वाजविणे सफाईदार असे. ह्याने अनेक शिष्य शिकविले, ह्याच्यासारखा प्रवीण पानशांच्या शिष्यशाखेत आज कोणी राहिला नाही असे तज्ञांचे मत आहे हा इ. स. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात कालवश झाला.

बळवंतराव वैद्य.

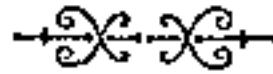
हे जमखंडीचे राहणारे. वाजविण्याचा नाद ह्यांना लहानपणापासून होता. जमखंडीस सरे म्हणून एक वादक असत, त्यांच्यामुळे बळवंतरावास हा नाद लागला. एकदां हे पुण्यास आले असतां एका गुरवाची व ह्यांची बोलाचाली होऊन, त्याचे पर्यवमान अपशब्दांत झाले तेव्हां बळवंतराव म्हणाले, "उत्तम वादक होईन नंतर पुण्यास तोंड दाखविण्यास येईन." अशी प्रतिज्ञा करून हे मधुकरी मागत इंदुरास नाना पानशाकडे गेले व आपली सर्व हकीकत नानास ह्यांनी निवेदन केली. नानांनी ह्याचा निश्चय व वियेबद्दल आस्था पाहून ह्यांस शिकविण्यास सुरुवात केली. बळवंतरावांचा हात फार कडक तेव्हां लाकडाच्या फळ्यावर हात वळविण्यास सुरुवात झाली. शिष्य एकनिष्ठ व श्रद्धाळू पाहून नानांनी त्यास प्रेमाने शिकविण्यास सुरुवात केली. व त्यास पखवाजाचे वाजविणे चांगले शिकविले. बळवंतराव चांगले तयार झाले. नानांनी थोडे टप्पे तसेच थोडी नृत्यकलाहि त्यांस शिकविली. तयार झाल्यावर गुरूचा आशीर्वाद घेऊन हे महाराष्ट्रात परत आले, पुढे श्री० बाळासाहेब मिरजकरांच्या पदरी राहिले. ह्यांचा विशेष गुण म्हणजे

हे विलक्षण लयकार होते; त्यामुळे साथ करतांना भांडणें जुंपत. पुण्यांत ह्यांनी गायनसमाज काढिला होता ह्याची शिष्यशाखा तयार झाली व महाराष्ट्रांत चांगला लौकिक झाला आपले गुरु नाना ह्यास महाराष्ट्रांत ह्यांनी आणलें व त्यांचें वादन चोहोंकडे करविलें. तसेंच त्यांचा सन्मान करून त्याच्या अंतःकरणास समाधान होईल अशा तऱ्हेने त्याशीं वागून, त्यांस परत ह्यांनी पोचविलें. मोठमोठ्या तज्ञ लोकांत ह्यांच्या वाजविण्याची तारीफ होई पखवाजवादनाचें ज्ञान ह्यांस पूर्ण झालें होतें. ह्यांची शिष्यशाखा महाराष्ट्रांत बरीच आहे. लोक ह्यांना एककल्ली असें जरी समजत, तरी हा पुरुष मनाचा प्रेमळ होता ह्यांची साथ काढें जुळत नसे, ह्याचें कारण असे कीं, गायकाची लय गातां गाता वाढते. पण ह्यांच्यांत हा गुण विलक्षण असे कीं, पूर्वी गवयानें दाखविलेली लय शेवटपर्यंत ह्यांच्या हातात राहिली; त्यांत बदल होत नसे. हे शंकरभक्त असत सातारप्रांतीं रुग्णाकाठीं गोवें म्हणून एक क्षेत्र आहे, तेथें महाशिवरात्रीस मोठा उत्सव होतो. हे त्यावेळेस तेथें जात त्याठिकाणीं असेपर्यंत मधुकरा मागावयाची, अशी ह्यांची बहिवाट असे एकदां एका शिवरात्रीस नारायणबुवा गोगटे फलटणकर तेथें गेले होते त्यांना 'आपण मोठे तालिये आहों' असें वाटत असे. तेव्हां बळवतरावाशीं सामना करून आपला गुण लोकांस दाखवा अशी सल्ला त्यांच्या कांहीं स्नेही मंडळींनीं त्यांस दिली ती त्यांस पटली रात्री बुवांनीं बळवतरावास म्हटलें, "बळवतराव, आज मी कोटेश्वरापुढें गाणार, तेव्हां तुम्ही माझी वाजविण्याची साथ करा" बळवतरावाचे ते स्नेही होते. बुवा असें म्हणाल्यावर बळवतराव हसून म्हणाले, "तुम्ही हरिदास, तुमच्या मार्गे वाजविणें ठीक नाही." यावर बुवा म्हणाले, "आज तुमची विद्या दाखवा." बळवतराव म्हणाले, "हरिदासाच्या मार्गे वाजवावयाचें असलें तर इंदुरास जाऊन नानाचें शिष्यत्व पत्करण्याचें कारण काय होतें! हरदासाची साथ मी पूर्वी करितच होतो! मी गवयाची साथ करितों, हरिदासाची करित नाही." तेव्हां मंडळींत एकच हशा पिकला. एकदां जमखंडीस असतांना बळवंतरावांचें गाणें ठरलें; मंडळी जमली ह्यांस साधारण गाता येत होतें. दोनतास गाणें बरें झालें नंतर कारभारी साहेबांनीं बळवंतरावास 'एकादी दुवरी म्हणा' अशी शिफारस केली तेव्हां ह्यांना राग आला! 'हें काम नायकिणीचें आम्ही दुवऱ्या गात नसतो!' असें म्हणून ह्यांनीं जलसा संपविला! पण आतांचा काल तसा नाही. वाटेल तें गाण्यास सांगा, गवयी न रागावतां गातो व आपणांस वाटेल तें गाता येतें यात धन्यता मानितो. हा कालमहिमा आहे! हा सरळ व सालस स्वभावाचा पुरुष वयाच्या ७२ व्या वर्षी इ. स. १८९५ सालीं परलोकवासी झाला.

मुरारबा गोवेकर.

हे गोव्याचे राहणारे गाणें, सतार, पखवाज व तबला वाजविणें ह्या कला ह्यास येत असत. नायकिणीस तालमी देऊन हे आपला निर्वाह करीत. कला-वंतांत ह्यांची मोठी बडेजाव व ह्यांच्या शब्दास मान असे ह्यांनी पखवाज, सतार व गायन ह्या विषयांवर मराठींत पुस्तकें लिहिलीं आहेत. हे कधीं कधीं पुण्यासहि रहात असत ह्याचें वर्तन कांहींसैं सडेतोड असे. त्यावेळीं ह्या कलेंतील मडळी फारशी सुशिक्षित नसल्यानें पक्षाभिमान ह्यांच्यांत जाज्वल्य असे, त्यामुळे शुष्क-वाद विनाकारण होत असत. मुरारबा गुणाचे चहाते असल्यानें योग्य माणसाचा मान करून त्यांस आपल्या शिष्यिणींकडून पेशाची मदतहि करवीत असत. हे इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वयातीत होऊन कालवश झाले.

बंडोपंत जोगळेकर.

हे मूळचे जमखंडीचे राहणारे, पण पुढे ठाणे जिल्ह्यात आगाशीस राहत असत. तबला वाजविण्यांत हे मोठे कुशल होते. दुवरी वगैरे हलक्या गाण्याची साथ हे फार उत्तम करीत. तसेंच नाच कामाचीहि साथ चांगली करीत वाजविण्यांत ह्यांचा हात फार गोड होता नायकिणीच्या गाण्यास ह्यांची साथ असली म्हणजे तिच्या गाण्यास दुप्पट रंग चढे हे स्वभावानें प्रेमळ पण थोडे व्यसनीहि होते. हे इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाले.

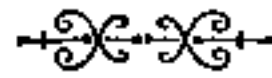
दादा कुंटे.

हे सांगलीचे राहणारे. ह्यांचा कारकुनी पेशा. पण हे बुद्धिमान् असल्यानें पखवाजाचे ठेके नवे तयार करावे, परणें बांधावी, हा ह्यांस नाद असे. केवळ जुनें तें चांगलें असें म्हणूं नये, योग्य असेल तें ग्रहण करावें अशा मताचे हे होते बोलण्यांत हे निर्भीड असत हे नवीं तयार केलेलीं परणें तोंडानें म्हणून, हातानें ताल धरून दाखवीत, तेव्हां जमलेल्या जुन्या पद्धतीच्या मंडळींस उत्तर देतां येत नसे. अशाच प्रकारचे नाचाचेहि बोल ह्यांनीं तयार केले होते. ह्यांच्या कुटुंबांतील पुढील मंडळी सुशिक्षित आहेत, तेव्हां त्यांच्या संग्रहीं ह्या गोष्टी असण्याचा संभव आहे. हा बुद्धिमान्, शौकीन् व निस्पृह गृहस्थ इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत सांगली येथें कालवश झाला.

सुखदेवसिंग.

श्री. जयाजीराव महाराजांच्या वेळीं तबला वाजविण्यांत प्रसिद्ध असलेला दरबारवादक जोरावरसिंग याचा हा मुलगा हा तबला वाजविण्यांत फार तयार झाला होता. ह्याच्या बापाने ह्याला तबला उत्तम वाजविण्यास शिकविले होते. साथ करण्यांत हा चांगला कुशल होता. ह्याचे बोल स्पष्ट असत. हा स्वभावाने नम्र व गरीब असे. हा श्री. माधवराव महाराजांच्या वेळीं कालवश झाला.

ग्यानबा.

हा पुण्याचा राहणारा. हा कोडितकरापासून पखवाज व पिंगळ्यापासून तबला शिकला. ह्याचा हात फार गोड होता. साथ करण्यांत हा फार प्रवीण असे. पर्वती देवस्थानांत हा नोकर होता. स्वभावाने हा चांगला होता. ह्याने फारसे कोणास शिकविले नाही. इ. स. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हा पुण्यास कालवश झाला.

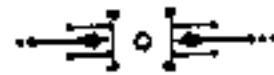
कांताप्रसाद.

हा बडोद्यास राहत असे. हा तबल्याचा बाज फार उत्तम वाजवी. हा पखवाजहि वाजवीत असे. पण त्याबद्दल ह्याची तितकी ख्याति नव्हती. ह्याचा स्वभाव फार प्रेमळ असे. एकदां हुबळीस वाजविण्यासाठीं गेला असतां तेथून परत जातांना हा वाठार ह्या नांवाच्या गैरसमजुतीने वाट चुकून आमच्या गांवीं आला होता. पण तेथे सेड्यांत ह्याची काय किंमत! मग हा आमच्या घरीं आला. तेथे रात्री जेवण झाल्यावर ह्याने आपले वाजविणे आमच्या सर्व मंडळीस ऐकविले. "मला फार येत नाही; 'नादी धीना' फक्त वाजविता येता," असें हा विनयाने म्हणाला. पण 'ना दी धी ना' हे वाजविणे सार्धे खरे, पण इतके सफाईदार, स्पष्ट व गोड, क्वचितच कोणाचे उमटत असेल. हा बाज ह्यानेच वाजवावा असें तज्ञ म्हणतात पुढे हा गोव्हरजानच्या नोकरींत मरेपर्यंत होता. हा इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

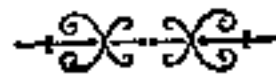
गुरुदेवजी पटवर्धन.

हा मिरजेचा राहणारा. ह्याच्या घराण्याला गायन-वादन कला प्रसन्न आहे. पस्रवाज वाजविण्याची कला हा निजाम हैदराबादचे वामनराव चांदवडकर ह्यांज-पाशी शिकला व तीत चांगला प्रवीण झाला. हा बरीच वर्षे विष्णुबुवा पलुसकर याच्याजवळ होता. दोघेहि गुणवान् व प्रेमळ स्वभावाचे, असें असतां पुढें त्यांचे-ह्यांचे पटेनासें झालें. कारण कांहींहि असो ! ह्यानें पलुसकरबुवांची नोकरी सोडली व मग हा मिरजेस जाऊन राहिला ह्याचें वाजविणें फार मधुर व स्पष्ट असे, असें तज्ञ म्हणतात. स्वभावानें हा फार नम्र होता. हा इ. स. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत मिरज येथें कालवश झाला.

गणपतराव रास्ते.

हा जमसडीचा राहणारा पस्रवाज व तबलावादन हा बळवतराव वैद्यांपाशी शिकला ह्या कलेंत ह्यानें फार परिश्रम केले होते. ह्याचें वाजविणें कडक नसून मधुर होतें साथ करण्यांत हा चांगला प्रवीण असे. ह्याची गुरुभक्ति चांगली होती ह्याचें नुसतें पस्रवाजवादनहि होत असे, तेव्हां तोंडानें बोल म्हणून पस्र-वाजांत ते बोल स्पष्ट काढून श्रोत्यांचें मनरंजन हा चांगलें करी हा इ. स. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी कालवश झाला.

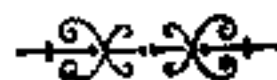
बाळकृष्ण रास्ते.

हा जमसडीचा राहणारा बळवतराव वैद्य ह्यांच्या पटुशिष्यांपैकीं हा एक होता. ह्याच्या वाजविण्यांत गोडी फारशी नसे ह्या कलेमध्ये हा प्रवीण म्हणून ह्याची त्या प्रांतात प्रसिद्धि होती. ह्याचें शिक्षण बेताचेंच व स्नेही मंडळी हलक्या दर्जाची, त्यामुळे ह्यास व्यसनानीं गांठिलें होतें. ह्याचें घरानें सडेतोड स्वभावाचें असल्यानें ह्याचें कोणाशीं फारसें जमत नसे. उतारवय लागतांच ह्यानें चतुर्था-श्रम घेतला होता हा इ. स. २० शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाला.

पुरुषोत्तमपंत दामले.

हे गृहस्थ असून पस्रवाज चांगला वाजवीत. B. B. C. I. कंपनींत हे नोकर होते मुंबईत राहणारांनीं ज्यांनीं ह्याचें वाजविणें ऐकिलें असेल, त्यास ह्यांच्या वाजविण्याची खुबी व प्रावीण्य कळून आलें असेल हे इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाले.

जगन्नाथ.

हा नेहमी मुंबईत राहत असे हा आपणास 'पानशांचा शिष्य' म्हणवी. ह्याचें वाजविणें व्यवस्थेशीर, गोड व स्पष्ट असे अनेक गवयांची साथ करण्याचा ह्याला प्रसंग आल्यानें साथ करण्यांत प्रवीण असे. बऱ्यापैकी एक वादक म्हणून हा मुंबईत प्रसिद्ध होता इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हा कालवश झाला.

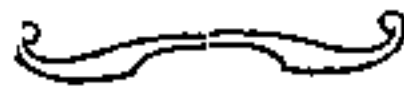
रामचन्द्र गोवेकर.

मुंबईत जे तबलावादक आहेत त्यांतील चांगल्या वादकांमध्ये ह्याची गणना असे ह्याचें वाजविणें व साथ करण्याची शैली चांगली होती हा इ. स. २० व्या शतकाच्या प्रथमार्धांत दिवंगत झाला.

कालूराम

तबला वाजविण्यांत व साथ करण्यांत हा कुशल होता ह्याचा हात मऊ व वाजविणें स्पष्ट व गोड असे. हा नेहमी मुंबईत राहत असे. हा इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत दिवंगत झाला

विष्णुपंत जोशी.

हा कोंकणचा राहणार. हा आपणास बडोद्याचे प्रसिद्ध पखवाजीये 'नासरखा यांचा शिष्य' म्हणवीत असे ह्याना तबला व पखवाज हीं दोनही वाजवितां येत असत काहीं दिवस हा रा. व देवल यांच्या आश्रयास होता पुढें हा कन्याशाळेंत नोकर झाला. ह्याला थोडेंबहुत गाण्याचें ज्ञान होतें हा इ. स. १९२२ मध्ये क्षयरोगानें कालवश झाला.

लाला हरिचरण.

हा जातीचा ब्राह्मण होता तिन्हागड सस्थानांत हा नोकर होता ह्या कलेचा अभ्यास ह्यानें कुदवसिंगाजवळ केला होता. ह्याची तयारी व वाजविण्याची हात-वटी चांगली होती. 'अखिल भारतसंगीत परिषदेत' ह्यास बोलावणें असे व त्यावेळीं ह्याचें वाजविणे ऐकण्याचा योग प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांस आला आहे. हा

स्वभावाने प्रेमळ असून नम्र होता. अलवार दरवारचा प्रसिद्ध ध्रुवपदीचा अला बंदे ह्याची साथ करीत असता ह्याच्या वाजविण्याची योग्यता परिपदेच्या निमित्ताने काशीस जमलेल्या लोकांस चांगली कळली. हा इ. स. १९२५ च्या सुमारास कालवश झाला.

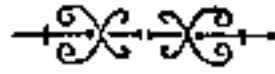
रामा गुरव.

हा कुरुदवाडचा राहणारा. हा तबला फार चांगला वाजवी साथ करून गव-यांचा रंग वाढविणे ही कला ह्यास उत्तम साधली होती. हा कुरुदवाडकरांच्या पदरी होता. ह्याच्या वाजविण्यांत गोडी असे. मीयां रहिमतखां ह्याची साथ ह्याने अनेक वर्षे केली हा इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात झाला

माखन.

हा मुंबईचा राहणारा. पखवाज वाजविण्याची ह्याची शैली चांगली असून साथ करण्यात हा मोठा प्रवीण आहे. हल्लीं एका व्यापाऱ्याने ह्याला आपल्या पदरी ठेविले आहे.

अबीद हुसेन.

हा लखनौस राहतो. हा घराणदार तबलजी आहे. वाजविण्यांत ह्याचा हात फार गोड आहे नाचाच्या साथीबरोबर हा वाजवितो तेव्हां ह्याचे कलाप्रावीण्य दिसून येते स्वभावाने हा फार गोड आहे हा कांहीं वर्षे 'मॉरिस कॉलेजमध्ये' तबलाशिक्षक होता. ह्याचे वाजविणे प्रत्यक्ष ऐकण्याचा योग प्रस्तुत लेखकास लखनौस असता अनेक वेळा आला आहे. ह्याच्या बोलाचे अक्षर तबल्यावर इतके स्पष्ट व मधुर उठते की, ह्याचे ते वाजविणे सारखे ऐकत रहावे असे वाटते. ह्याची चाट इतकी स्पष्ट व मधुर निघते की, तशी फार थोड्यासच काढितां येईल.

बीरु मिस्त्र.

हा बनारसचा राहणारा हा उत्तम तबला वाजवितो जलद लयीच्या गाय-नाची साथ करितांना ह्याचे प्रावीण्य दिसून येते बनारसमधील प्रसिद्ध वादकांमध्ये

ह्याची गणना आहे. ह्याच्या वाजविण्यांत गोडी व स्पष्टता फार आहे. 'अबीद-हसेनपाशीं आपण कांहीं शिकलों ' असें हा सांगतो.

शंकर भैर्या.

हा पुण्याचा राहणारा हा जातीनें गुरव आहे. पुण्यांत बळवंतराव वैद्य ह्यांचा गायनवादनाचा समाज असतां तेथें हा मृदंग व तबला हे दोनहि बाज वाजविणेंस शिकला. स्वभावानें हा फार सरळ व मनमिळाऊ आहे 'बेलबाग' देवस्थानांत हा नोकर आहे. अनेक गवट्यांबरोबर साथ करण्याचा प्रसंग ह्याला आल्यामुळें साथ करण्याचें काम ह्यास चांगलें साधलें आहे. अलीकडे ध्रुवपद गाणारे गवई कमी झाल्यानें मृदंग वाजविण्याचें काम ह्यास फार पडत नाहीं, कथा वाजवितांना काय असेल तेवढेंच ! हल्लीं तबलावादनाची जरूर जास्त आहे. मार्मिक दृष्टीनें पाहिल्यास ह्याच्यामध्ये तबलापेक्षां मृदंगवादनाचें प्रावीण्य जास्त दिसून येतें.

भाग ४.

नर्तक.

कन्हैया.

हा लखनौस राहत असे. ह्याच्या वेळीं, म्हणजे इ. स. १८५० च्या सुमारास, ह्या कलेस फार उत्तेजन मिळालें होतें, कारण त्या वेळचा लखनौचा नबाब ह्या कलेंत फारच वाकब होता. वाजिद अल्लीशहानें स्वतः ह्यास नर्तनकलेंत प्रवीण केलें होतें. त्याच्या दरबारीं अनेक कलावंतिणी व अनेक पुरुष नर्तक होते. सुमारे ५० तर निरनिराळीं वाद्ये वाजविणारे वादक व ६० गायक होते. ते सर्व कन्हैयाची नाचकाम व भाव ह्याबद्दल स्तुति करीत. हा हुबेहुब आपल्या वस्तादाप्रमाणें त्या कलेंत प्रवीण झाला होता. हा फार देखणा होता. स्वभावानें हा मोठा मनमिळाऊ व रंगेल असे. ह्या शतकांत ह्या विद्येचा लोप होत चालला आहे हा नर्तक इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

कालिकादीन.

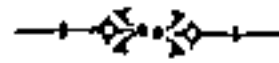
हा बनारसचा रहिवाशी. नर्तनविद्येंत हा फार प्रवीण होता. भावहि हा उत्तम करी. मरेपर्यंत हा बनारसमध्येच होता. बनारसच्या अनेक नायकिणींस ह्याने तालीमी दिल्या होत्या. ठुमरी म्हणून त्याचा भाव दाखविणें ह्या गोष्टीहि ह्याने त्यांस शिकविल्या होत्या. बनारसची ठुमरी प्रसिद्धच आहे. ह्याचा भाऊ बिंदादीन लखनौस राहत असे. ह्याचें वर्तन गृहस्थाप्रमाणें असे. सभ्य लोकांत ह्याला फार मान असे हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

बिंदादीन.

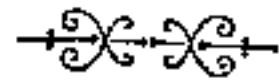
हा बनारसचा रहिवाशी. नर्तन व भाव ह्या कलांचा अभ्यास ह्याने बनारस शहरीं केला. ह्या कलेमध्ये प्रावीण्य संपादल्यावर व ५७ सालचा बंडाचा वणवा शम-

ल्यावर हा लखनौस जाऊन राहिला हा विशेष देखणा होता. हा कलेवर ह्याला चांगले पैसे मिळाले. लखनौस ह्याने घर केलें व जिनगी चांगली मिळविली. ह्याने अनेक शिष्यास ही कला शिकविली. सकाळीं ९ वाजल्यापासून ११ वाजेपर्यंत आपल्या घरी नाचावयाचें, असा ह्याचा नित्यक्रम असे; नाच पाहण्यासाठी ह्याच्या घरी लोकांची रोज गर्दी जमत असे. उभें राहून निरनिराळ्या तालांत व लयींत हा नाचकाम करी व त्यावेळीं पायानें रागोळीवर अनेक चित्रे काढून दाखवी तसेंच पायात बांधिलेल्या घुंगरांपैकीं एकच वाजविणें, दोनच वाजवून दाखविणें इत्यादि कसब ह्याच्या अंगांत होतें. हा ह्याचा क्रम उतार वयातहि चालत असे अभिनय व भाव करण्यांतहि हा प्रवीण असे. 'आपिये' म्हणजे 'या' हा शब्द निरनिराळ्या आवाजानें व निरनिराळ्या आविर्भावांसह हा जेव्हां उच्चारी तेव्हां ज्ञाते चकित होत. उतार वयात हा जरी स्थूल झाला होता तरी त्यामुळें ह्याच्या नाचकामात काहीं कमतरता आली नव्हती. ह्याला दोन मुलगे आहेत तेहि हें काम चांगलें करितात. ह्याने शिकविलेल्या स्त्रियांमध्ये चिचवा व तिची थोरली बहीण ह्या फार प्रसिद्ध आहेत. हा गुणी कथ्थक इ. स. १९१५ च्या सुमारास लखनौ येथें कालवश झाला.

लालूजी.

हा लखनौचा राहणारा. हा जातीने कथ्थक होता गत, भाव व अभिनय ह्यात हा फार प्रवीण होता. ह्याचा स्वभाव फार धट्टेखोर असे. हा इ. स. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

प्रकाश.

हा जातीचा कथ्थक होता हा लखनौत राहत असे. गत, भाव व अभिनय ह्या कामात हा फार प्रवीण होता. हा स्वभावानें नम्र व मनमिळाऊ होता हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वारला

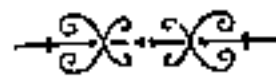
दुर्गा.

हा लखनौच्या प्रकाश कथ्थकाचा पुतण्या गत, भाव, व अभिनय ह्यांत हा फार तयार होता. हा फार देखणा व स्वभावानें मोठा रंगेल होता नटणें ह्याला फार आवडे हा आपल्या चुलत्याच्या देखत वारला

वेणीप्रसाद.

हा बनारसचा राहणारा. हा नृत्य व अभिनय ह्यांत फार कुशल होता ह्याचें वागणें फार मोहक असे. हा दिमण्यांत छुरेख होता हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाला.

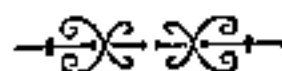
मानसिंग.

हा लखनौचा राहणारा हा नाचकामांत फार प्रवीण होऊन गेला. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या अंती कालवश झाला

रामसहाई.

हा हंडियाचा राहणारा नाचकलेंत हा फार चांगला होऊन गेला. हा आदाहि उत्तम करी. हा स्वभावानें विनयशील होता. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस कालवश झाला

बांदा.

हा जातीनें कथ्थक होता. नाचकामांत ह्याची फार तारीफ असे. ह्याचें वर्तन फार सभ्यपणाचें असे. हा मोठा विनोदी असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वारला

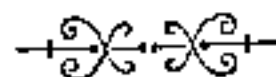
रमझानी.

हा लखनौत राहत असे. नाचकामांत हा फार कुशल होता हा फार देखणा व नटवा असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या अंती वारला

हुसेनबक्ष.

हा लखनौत राहत असे हा नृत्य व भाव ह्यात प्रवीण असे ह्याचें नृत्त व नर्तन हे दोन प्रकार पाहण्याजोगे असत. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वारला.

कायमअली.

हा लखनौत राही नाचकाम व अभिनय ह्या कलांत हा मोठा कुशल असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या अंती वारला.

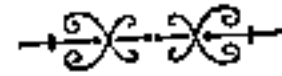
मिरझावहीद.

हा काश्मीरचा राहणारा, पण पुढे लखनौत जाऊन राहिला होता. नृत्य व भाव ह्या कलेत हा फार चांगला, अशी त्या वेळेस प्रसिद्धी असे. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वारला.

गुलबदन.

हा बनारसचा राहणारा. हा नाच व भाव ह्यांत फार कुशल होता. हा फार देखणा व थट्टेखोर असे; स्त्रीचा पोवाख केल्यावर तो स्त्री नाही असे कोणास वाटत नसे. हा इ. स. १९ व्या शतकाअंती वारला.

सुखबदन.

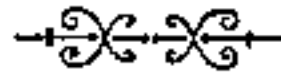
हा बनारसचा राहणारा. नृत्य व भाव ह्या कलांत हा चांगला वाकब होता. हा दिसण्यांत फार सुरेस असे, ह्याचा स्वभाव विनोदी होता. ह्याची मित्र मडळी फार असे. नृत्याच्या वेळीं निरनिराळ्या प्रकारचे रसाविर्भाव दाखवितांना हा जे चेहरे करी ते प्रेक्षक पहातच रहात. हा इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाला.

भाग ५.

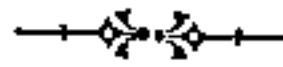

स्त्रिया.

मिराबाई.

उदेपूरच्या राण्याची ही बायको ही महापतिव्रता व कवयित्री होती. हिला कृष्णाची मोठी भक्ति होती; दुष्ट लोकांनी हिचा छळहि पुष्कळ केला, पण अंगच्या पुण्याईमुळे त्याच्या छळापासून हिला कांहीं त्रास झाला नाही. प्रपंच अथवा संसारिक सुखापेक्षां ईश्वरभक्तीतच हिजला अधिक सुख वाटे. हिची ईश्वरभक्तीपर अनेक पद्ये अद्यापि लोकांच्या तोंडी आहेत. हिनेहि 'मीरामल्लार' नांवाचा एक मल्लार प्रकार काढिला; परंतु तो सर्वच गवयास येत नाही. हिचा आवाज मधुर होता; हिची म्हणण्याची ढबहि चांगली होती. भक्तिरस पद्ये ही फार उत्तम म्हणे, असा हिचा लौकीक आहे. गायनविद्येच्या नैपुण्यापेक्षां भगवंताची भक्ति करण्याबद्दल हिचा लौकिक फार आहे; दिल्लीपति अकबर बादशहा हिचे गाणे ऐकून फार खुष झाला, असे इतिहासकार लिहितात. त्याचप्रमाणे पातिव्रत्याबद्दल व पवित्र आचरणाबद्दल लोक हिला फार मानीत होते, व अद्यापि मानितात. ही इ. स. १६ व्या शतकाच्या शेवटी कालवश झाली.

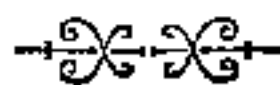
सरूपी.

ही नायकीण फार मोहक, बाधेसूत व सुंदर होती; ही इ. स. १७५५ सालांत पेशवाईत नोकर होती. हिचे गाणे व नाच तारिफ करण्याजोगा होता.

अम्माका सावनूरकरीण.

ही श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या पदरी होती. ही फार नामांकित गाणारीण म्हणून हिची प्रसिद्धी होती.

मुसाहेब.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांचे वेळीं ही होती ही नाचणारीण होती. हिची नाचकामांत विशेष प्रसिद्धी होती हिला गाणें येत नव्हतें असें नाहीं, पण नाचकामांत ही गाण्यापेक्षां प्रेक्षकांचें मन मोहून टाकी.

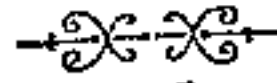
मैना.

ही सोलापूरची राहणारी. 'ही गाण्यात व नाचण्यात फार वाकबगार आहे,' असा हिचा लौकिक श्रीमंतांचे कानीं गेल्यावरून हिला श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांनीं पुण्यास आणून आपले पदरीं ठेविलें हिला दरमहा १५० रुपये पगार होता. ही फार देखणीहि होती.

बना.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांचे पदरीं ही होती. ही गाण्यात फार तरबेज होती. परंतु नाचकामांत हिचा हातखडा नव्हता हिला दरमहा १५० रुपये पगार मिळत असे

हेमंती.

ही फार देखणी, मोहक व बांधेसूत होती ही गायन व नर्तन ह्या कलांत प्रवीण होती हिचा आवाज मधुर असून हिची गाण्याची पद्धति वाखाणण्याजोगी होती ही श्रीमंत राघोबादादा ह्यांच्या पदरीं होती हिला दरमहा सातशें रुपये पगार होता ह्यावरून तिच्या स्वरूपाची व कलेची कल्पना वाचकांस येईल.

मोहना पालकर.

ही सुस्वरूप नाचक्रीण इ. स १७७२ सालांत पेशवाईत नोकर होती. ही जातीनें गोवेकरीण होती. ही नाचकामांत फार वाखाणण्याजोगी होती. हिचा नाच सातारचे महाराज पुण्यास आले होते, तेव्हा पेशव्यांनीं त्यास मेजवानी दिली, त्यावेळीं करविला होता. गायन व नर्तन ह्या कलांत ही फार प्रवीण, असा त्यावेळीं हिचा लौकिक होता.

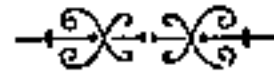
गुलाब पुणेकरीण.

ही नाचकरीण इ. स. १७७२ सालांत पेशवाईत नोकर होती. स्वरूप, गाणे व नाच ह्याबद्दल ही फार प्रसिद्ध होती

हिरा.

इ. स. १७७२ मध्ये पेशवाईत ही नोकर होती. हिचे नाचकाम तारिफ करण्याजोगे होते ही तुमरीहि फार नटवून म्हणे. ही देखणी असून फारच मोहक होती. हिचा अभिनय फार वाखाणण्याजोगा होता. तुमरीचा आदा करीत असतां प्रेक्षकाच्या मनाची ही लटपट उडवून देत असे. ही बांधेसूत असल्याने हिचे 'नृत्य' वाखाणण्याजोगे वटे.

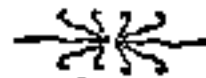
सगुणा.

श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब ह्यांच्या पदरीं ही होती. ही फार मोहक व देखणी असे हिजला श्रीमतांनीं शुक्रवार पेढेंतील आपल्या वाड्याजवळ राहण्यास घर बांधून दिलें होत. नाचकाम व गायन ह्यात ही तरबेज होती म्हणून श्रीमतांची हिच्यावर फार मर्जी असे ही लावणीहि चांगली म्हणे

हिरा.

श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांचे पदरीं ही होती. बाजीरावसाहेबांची कलाविलासांतील गुणग्राहकता सर्वप्रसिद्ध आहे. हिरा ही अप्रतिम नाचणारी तशीच मोठी देखणी होती. एक वेळ हिच्या नाचकामावर खूष होऊन श्रीमंतांनीं हिला हजार रुपये बक्षीस दिले ही गोष्ट इ. स. १८०७ चे सुमारास घडली.

चंद्रा.

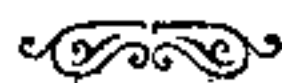
ही नाचकरीण श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पदरीं होती. स्वरूपांत ही वाखाणण्याजोगी असून गायन व नर्तन ह्यामध्येहि तरबेज होती. लावण्या म्हणून त्यांचा भाव ही विलक्षण मोहक प्रकारें करी, अशी हिची प्रसिद्धी होती.

व्यंकटनरसी.

श्रीमत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्या दरबारी ही कलावतीण होती दक्षिणेच्या सौंदर्याचा मासला म्हणून श्रीमतांनी हिला पुण्याला आणविली होती ही फार देखणी व नाजूक होती. विडा खातांना हिच्या गळ्यांत पक दिसत असे, असे हिच्या नाजूकपणाचें वर्णन करतात शरीरशास्त्रदृष्ट्या ही गोष्ट असंभवनीय आहे हें जरी खरें आहे, तरी तीवरून ही फार नाजूक होती येवढें समजावयाचें. ही नृत्य व गायन या कलांत फार प्रवीण होती हिचें खरें नांव 'नरसी' असें होतें. हिच्या गुरूनें हिला ह्या दोन कलांत परिपूर्ण ज्ञान दिल्यानें त्याबद्दल उत्तराई होण्यासाठीं हिनें आपल्या नांवारभी आपल्या गुरूचें 'व्यंकट' हें नांव धारण केलें होतें पण हिचें गुरू म्हणजे विश्वगुणादर्शचपूकार 'व्यंकटाध्वरी' मात्र नव्हत, हें वाचकांनीं ध्यानांत ठेवावें; कारण ते संस्कृत कवि इ स १७१० च्या सुमारास झाले श्रीमंतांस गायन व नर्तनाची विशेष गोडी असल्यानें हिचें नाचगाणें दरबारात नेहमीं होत असे. हिला बाहेर जाण्याची बंदी असे, परंतु चिंचवडचे मोरया गोसावी यांस हिनें गुरुस्थानी मानिलें असल्यामुळे तिकडे जाण्यास व त्यांस भेटण्यास हिला परवानगी असे हिच्या नाचाच्या वेळीं आपण ह्या कलेचे तज्ज्ञ आहोंत हें दर्शविण्यासाठींच नाच पाहण्यास हजर असलेल्या लोकांत हिला 'वाहवा' देण्यांत चढाओढच लागून राहिली; व दर वेळेस सलाम करण्याचा सांप्रदाय असल्यामुळे ही कंटाळून जाई तेव्हां एकदा हिनें श्रीमंतांस नम्रपणें अशी विनंति केली, 'आपणावांचून मला कोणी वाहवा देऊं नये' श्रीमंतांनीं हंसून ती विनंति मान्य केली व सर्वास तसें फर्माविलें; त्यामुळे 'वाहवा'च्या वर्षावाचा दुष्काळ पडला। पण थोड्याच वेळांत असें झालें कीं, तेथें एका बाजूस उभा असलेला जनोबा पाटणकर नांवाच्या कोठीतील एका कारकुनानें 'वाहवा' दिली ! त्याबरोबर त्यास तेथून बाहेर घालवून देण्यांत आलें, व आज्ञा मोडिली म्हणून पाहण्यांत बसविलें नाच व गाणें बहारीचें झालें. श्रीमत खूष होऊन हिला म्हणाले, "तुला काय पाहिजे तें माग" तेव्हां हात जोडून हिनें विनंति केली कीं, "महाराज, जनोबास माझ्या तैनातीस द्यावें" श्रीमत म्हणाले, "हें काय मागतेंस ? कांहीं मोठें मागणें माग" त्यावर ही नम्रपणें म्हणाली, "महाराज, आपण मला काय कमी दिलें आहे ? पण इतक्या मंडळींत शिक्षेची पर्वा न करता ज्यानें मला योग्य जागीं वाहवा दिली त्याच्या मार्मिकपणाची तारीफ करावी तेवढी थोडी आहे, तेव्हां माझी हीच विनंति मान्य व्हावी."

श्रीमंतांनीं हसून हिची विनति मान्य केली; व गरीब विचारा जनोबा पाटणकर तेव्हांपासून नरसीच्या परिवारांत सामील झाला. मार्मिकपणाच मोल केवढें आहे पहा एका गरीब विचान्या क्षुद्र कारकुनाचें नांव आपल्या स्मरणत राहिलें आहे पण त्या वेळच्या मोठ्या सरदारांचीं नांवें स्मरणांतून नाहींशीं झालीं आहेत. हें केवळ त्या विचान्याच्या चांगल्या परिपूर्ण मार्मिकपणाचें फळ होय. कोणतीहि विद्या-मग ती कितीहि हलक्या दर्जाची असो-तिच्यांत परिपूर्ण असणें हा गुणच होय.

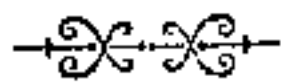
गोखीबाई.

सवाई रामसिंग राजाच्या पदरीं जयपुरास ही होती. ही गायनांत फार प्रवीण होती नर्तनहि हिला येत होतें. ठुबरी नटवून म्हणण्यांत हिचा हातखडा होता ही फार देखणी असे ही स्वभावानें सरळ व मनमिळाऊ होती. हिच्या जवळचा काळु नावाचा सारंगीवाला हिचा साजिंदा होता त्याच्या दोन मुलांस हिनें गायनांत अप्रतिम तयार केलें म्हणून महाराजांनीं हिला 'बाई' हा बहुमानाचा किताब दिला ही रामसिंग राजाच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं शेवटीं कालवश झाली.

रहिमानबाई.

ही चरखारीची राहणारी ही गाणें गात असे ही ख्याल व होरी इतक्या उत्तम तऱ्हेनें गात असे कीं, त्या वेळचे नामांकित गवई देखील हिची फार तारीफ करीत असत. 'कोणाहि गवयापेक्षां ही चांगली गाते,' असें हद्दूखां हिच्याबद्दल म्हणत होते वयाला पन्नास वर्षे झालीं तरी देखील ही बाबुराम साईजवळ शिकत होती, इतकी हिला विद्येची गोडी असे. ही सुमारे पाऊणशें वर्षाची होऊन इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाली.

सुंदराबाई.

ही रहिमान बाईची बहीण. ही आपल्या बहिणीजवळ चरखारीलाच रहात असे. ख्याल गाण्याबद्दल हिची फार तारीफ होती रागाची शुद्धता व शास्त्रीयता पहावी तर हिच्याच गाण्यांत असा हिच्या गाण्याचा विशेष होता, असें त्या वेळचे लोक म्हणत.

लतफन.

सुप्रसिद्ध रहिमानची ही सर्वांत धाकटी बहीण. ही चांगल्यापैकी गाणारी व नाचणारी होती.

पीरबाई.

ही ललनरुची रहाणारी. ही ख्याल व ठुमरी गात असे. ठुमरी हे चाय-कांचे गाणे त्यात ही अशा प्रकारे आदा करून ठुमरीचा अर्थ व्यक्त करी कीं, पुरुषगायकांस तो साधने शक्य नव्हते. पण पुरुषांचे गाणे जे ख्याल त्यांतहि ही पुरुषांवर ताण करी, अशारीतीने ही गाण्यांत वरचढ होती. ही स्वभावाने नम्र असे; ही चांगली देखणी होती. हिला एक मुलगी होती. ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाली

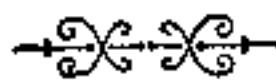
सरफूबाई.

ही पीरबाईची मुलगी पीरबाई व ही अशा दोघीजणीहि ख्याल फार चांगल्या प्रकारे म्हणत असत. ह्याची गाण्याची तन्हा महमदसां सारखी होती ख्याल-गायनांत ह्यांची बरोबरी करणे झाल्यास गवयाने फार परिश्रम केले पाहिजेत असे त्या वेळचे तज्ञ म्हणत. ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कालवश झाली.

बया.

ही रूपाने फार सुंदर असून गायनकलेत फार पटाईत होती. रामजोशी ह्या प्रसिद्ध महाराष्ट्र शाहीराची ही मैत्रीण होती लावण्या म्हणण्यांत हिचा हातखंडा होता. रामजोशाच्या नव्या नव्या लावण्यास चटकदार चाली हिनेच लाविल्या आहेत. ही सुमारे इ. स. एकोणीसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेली.

चंद्रभागा.

श्रीमंत जवाजीराव महाराज याचे वेळीं ग्वालेर दरबारची ही नोकर होती. ही फार देखणी होती हिचे गाणे बऱ्याच श्रेष्ठ दर्जाचे होते महाराजांनी हिला गाणे शिकविण्याकरितां नामांकित गवई ठेवले होते व त्या कामी बराच पैसा

स्वर्च केला होता हिचा आवाज मधुर असून चांगला सुरेल होता. शेवटी शेवटी ही ग्वालेर दरबार सोडून गेली. हिला दोन मुलगे होते थोरला मुलगा बळवत-राव भैर्या व अप्रतिम हार्मोनियम वादक गणपतराव भैर्या हा धाकटा. ही जातीने मुसलमान होती, पण हिने नांव मात्र हिंदु सारखे घेतले होते. ही इ. स. १९ शतकाच्या अखेर कालवश झाली.

मिश्रा.

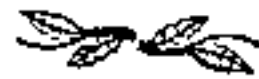
जैनुल अबदुल्ला ह्याजपाशी ही गाणे शिकली. ही पुण्यांतील मागल्या पिढी-तील नामांकित नायकिणीपैकी एक होती. ही नाचतहि असे. हिने आपले गाणे शुद्ध ठेविले होते, म्हणून सशय उत्पन्न झाल्यास हिचे गुरुबंधु महादेवबुवा गोसले व अंतूबुवा आपटे हिच्याकडे पुण्यास येत. ही घरंदाज नायकीण होती असे जुने लोक सांगत. जैनुल अबदुल्ला हिचे गुरुजी पुण्यास हिच्या घरी नेहमी राहण्यास येत, व तीहि गुरूची तबेत चांगली सभाळीत असे ही सुमारे १८९० च्या सुमारास पुण्यांतच कालवश झाली.

छटाकी.

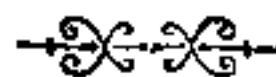
हिचे खरे नांव प्रस्तुत लेखकांस निश्चितपणे माहीत नाही. ही फार देखणी व उत्तम जन्मली हिचा आवाज फार मधुर होता. ठंबरीगायनाची हिची उत्तम विलक्षण मोहक असे. आग्र्याचे प्रसिद्ध ध्रुवपदिये वजीरसा यांच्या गायनकलेवर व स्वरूपावर फिदा होऊन ही त्यांचेजवळ राहिली होती. वजीरसांबरोबर बडोद्या-हून ही मुंबईस गेली एक वेळ वजीरसांचे गायन गुजराथांचे गुरु व गायन-कलेचे मर्मज्ञ जीवनजी महाराज यांच्याकडे झाल्यावर हिने उठून हात जोडून नम्रपणे जीवनजी महाराजांस विनंति केली की, 'मी वजीरसांची दासी आहे. आपण यांचे अप्रतिम गाणे तर ऐकिलेच पण माझे म्हणजे यांच्या दासीचे गाणे दहा मिनिटे ऐकण्याची मेहेरबानी करावी' तेव्हा मंडळीच्या आग्रहावरून महाराजांनी हिच्या बोलण्यास रुकार दिला. हिने ठंबरी गायनास सुरवात केली व जमलेल्या मंडळीवर अशी छाप पाडिली की, वेळ किती झाला याचे कोणास भान राहिले नाही. ठंबरी हिने अशी नटवून म्हटली की पूर्वीचा रंग सर्व नाहीसा करून टाकिला! सर्वजण हिची वाहवा करू लागले. हिची ठंबरी

गायनाची कला कशी होती हे दिसून येते. हिचा मुकाम मुबईस असतां पुण्याचे एक संगीत शास्त्रज्ञ हिच्या तेथे भेटिस गेले गाण्याच्या गोष्टी चालल्या असतां हिने त्या शास्त्रज्ञास स्पष्ट सांगितले कीं, ' केवळ गोष्टी बोलून कला येत नसते; तसें असतें तर उस्ताद व श्रम, यांची काय जरूर होती ' तेव्हा ते गप्प बसले व हिरमुसले तोंड करून पुण्यास परत आले ! हिचे वागणे अव्यवस्थित असे त्यामुळे हिचा अतहि वाईट प्रकारें झाला. ही इ स १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात बडोद्यामध्ये मारली गेली

चुन्ना.

प्रसिद्ध बीनकार बंदेअल्लीसां यांच्याजवळ ही असे त्यापूर्वी ही कोणाजवळ होती याची माहिती बरोबर लागत नाही. ही सामान्य देखणी होती. हिला बंदेअल्लीसांनीं गायनांत उत्तम प्रकारें तयार केली होती. ही ख्याल उत्तम म्हणे व हुंबरीहि चागली नटवून गात असे. ही कधीं नाचत नसे. पुण्यास हिचीं अनेक गाणीं झाल्याने व हिचा मुकाम येथे अनेक वर्षे असल्याने हिची गायनांत कशा प्रकारची योग्यता होती हे मागल्या पिढीतील लोकांस ठाऊक आहेच हिचा आवाज मजबूत व गोड होता. हिचे वागणे नम्र व सभ्यपणाचे असे बंदेअल्लीसां पुण्यास वारल्यावर नव्या पुलाजवळच्या दरग्यांत त्याची कबर आहे. त्यावर दर गुरुवारीं फुले घालावीत व तेथे धोडा वेळ गावे, असा हिचा क्रम असे हिने पुढे हा गायकीचा पेशा सोडून दिला व एका मुसलमानाशीं निष्कल विला. बंदेअल्लीसांजवळ असतांना पुण्यांत इसबजान नांवाची एक तयार नायकीण आली तेव्हां पुण्यातील शौकीन लोकांनीं एक जलसा ठरविला व गाण्यांत जिची सरशी होईल तिला शंभर रुपये बक्षीस द्यावयाचे म्हणून ठरविले. दोघींना ही गोष्ट मानवली. जलशास मार्मिक लोकांसच पाचारण होते. जलशास रात्रीं दहा वाजतां सुरुवात झाली. दीड तास प्रत्येकीने गावे असे ठरले होते. दोघींचे गाणे झाल्यावर परीक्षकांनीं चुन्नाने पैज जिंकली असा आपला अभिप्राय दिला. त्यावरून हिचे गायनपटुत्व प्रतीत झाले त्या जलशाच्या वेळीं प्रस्तुत लेखकाचे बडिल हजर होते.

इसब जान.

ही हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध नायकीण होती. गायनकलेंत ही तयार होती. ही दिसण्यात कुरूप होती. हिचे विशेष कसब म्हणजे आदा करणें हें होय. विष्णुपंत छत्रे यांनीं हिला महाराष्ट्रांत आणून हिच्या अंगचा गुण लोकांस दाखविला पुण्यास हिचा मुक्काम असतांना चुन्नाचा व हिचा गायनाचा सामना झाला त्यांत गायनांत चुन्ना उत्तम ठरली व आदा करण्यामध्ये हिचा नबर वर लागला. ही वागण्यांत फार सभ्य व मनमिळाऊ असे ही विसाव्या शतकाच्या प्रथम अर्द्यांत कालवश झाली

झोराबाई.

ही आम्ब्याची रहाणारी. ही फार देखणी होती. विशेषकरून हिचे डोळे विलक्षण पाणीदार व मोठे होते हिच्या सौंदर्याचा तो एक विलक्षण गुण समजला जात असे ही गाण्यांत साधारणपणें बरी असे नाचणें हा गुण हिच्यात साधारणच होता एकदा उत्तरेकडील एका मोठ्या राजाच्या लग्नसमारंभांत हिला व कलकत्त्याची प्रसिद्ध गोव्हरजान हिला बोलाविलें होतें भरमंडपामध्ये गाण्यावरून या दोघींची बरीच वाचाबाच झाली. ही गोष्ट झोराबाईंस फार लागली. एक नामांकित गवई हिनें गाणें शिकविण्याकरितां ठेवला व गायनाच्या अभ्यासासाठीं सहा वर्षे एका खेडेगांवांत जावून ही राहिली गायनाचा अभ्यास परिपूर्ण केल्यावर आपण गोव्हरजानची बरोचरी कसू व घेऊंस तिला हटवू अशी हिच्या मनाची खात्री झाल्यावर एका राजाच्या महोत्सवप्रसंगी हिनें गाण्याचें आमन्त्रण पत्करिलें. कर्मधर्मसंयोगानें तेथें गोव्हरजानहि गेली होती. त्या ठिकाणीं या दोघींचीं गाणीं लागोपाठ झालीं. हिचें गाणें ऐकिल्यावर गोव्हरजाननें मोकळ्या मनानें भर मंडपांत झोराबाईंजवळ उद्गार काढिले कीं, “बहिणी, तूं सरोसर धन्य आहेस ! माझ्या बोलण्यावरून तूं जी ही गायनांत तयारी केली आहेस ती ऐकून मला तुझें कौतुक केल्यावांचून राहवत नाही.” व सर्व लोकांदेखत या दोघींजणीं एकमेकांस तेथें प्रेमानें भेटल्या लोकांस ह्या गोष्टींमुळे मोठें कौतुक वाटलें राजेसाहेबांच्या कानांवर ही गोष्ट गेल्यावर त्यांनीं दोघींचीं स्वतंत्र गाणीं करवून दोघींनाहि मोठी बिदागी दिली, व झोराबाईंच्या करारी-पणाची तारीफ करून त्याचढल हिला निराळें बक्षीस दिलें हिचा आवाज फार

चांगला होता व म्हणण्याची ढब गवयाप्रमाणे असे. दुयरीहि ही फार नटवून गाई; हिचा आदा प्रसशनीय असे हिची वागणूक साधी असे. ही २० व्या शतकाच्या प्रारंभी मृत्यु पावली.

बुढासानी.

ही फारशी देखणी नव्हती, परंतु आगच्या गुणामुळे ही फार लोकप्रिय झाली होती. हिचा गायनाचा अभ्यास बळवतराव वैद्यापार्शी झाला होता. तालामध्ये ही पकळी होती. कठ मधुर असल्याने हिचे गाणे मनोरंजक होई; नर्तन कला हिला चांगली अवगत होती नर्तनाचा अभ्यास हिने वैद्यांच्या जवळच केला होता वैद्यास ही कला चांगली अवगत होती. ह्या कलेचा अभ्यास त्यांनी आपले पखवाजवादन गुरु नाना पानसे याजपार्शी केला होता ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मरत झाली.

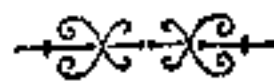
जन्नासानी.

ही जमखंडीची राहाणारी ही चांगली देखणी होती हिच्या आईने गाण्यांत व नाचण्यांत हिला चांगली प्रवीण केली होती ही जमखंडीतील धरंदाज नायकिणीपैकी एक होती. हिला राजाश्रय नव्हता. ही स्वभावाने नम्र व सरळ असे. ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस मृत्यु पावली.

मन्नासानी.

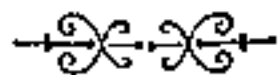
ही जमखंडीची राहाणारी ही स्वरूपाने चांगली देखणी होती. ही जन्नासानीची बहीण बहिणीप्रमाणे गाण्यांत व नाचण्यांत हिला चांगले शिक्षण मिळाले होते. या धरंदाज नायकिणीपैकी होत्या. हिला काही उत्पन्नहि आहे. ही स्वभावाने सरळ होती नाचकाम बऱ्यापैकी करी. ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस मृत्यु पावली.

अंबू बडोदेकरीण.

पुण्यातील मागील पिढीत ही एक नामांकित नायकीण होती. ही फार देखणी व सभ्य होती पुण्यात 'फकड' म्हणून नांवाजलेले गृहस्थ असत ते दिवसा-

तून एकदां तरी हिच्या घरीं गेले नाहीत असें व्हावयाचें नाही. हिची राहणी फार सभ्यपणाची असे. हिचा आवाज फार मधुर असून गाणेंहि चांगलें होतें. ही लावणी चांगली म्हणे. ही इ. स. १८९० चे सुमारास वारली

विठा डाळवाली.

ही पुण्याची रहिवासी होती ही साधारण देखणी होती. हिचें गाणें बेताचेंच होतें, परंतु लावणी म्हणण्यांत ही फार तरबेज होती. मागल्या पिढींत हिचा लावणी म्हणण्याचा फार लौकिक होता व लोक त्या ऐकण्याबद्दल उत्सुक असत. ही इ. स. १९०६ चे सुमारास वारली.

कृष्णा पनवेलकरीण.

ही कोंकणची रहाणारी. ही आपल्या आईबरोबर पुण्यास आली. पुण्यास आल्यावर ही गावयास शिकली. ही चांगली देखणी होती हिचा कठ फार मधुर होता हिची लावण्या म्हणण्याबद्दल फार प्रसिद्धी असे. लावणी म्हणून त्या कवनाचा अर्थवाचक भाव ही चांगली करी हिचें गाणें ह्यामुळे लोकांस फार पसंत पडे. ही इ. स. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत पुण्यास कालवश झाली

कृष्णा झुलपी.

ही मुंबईस रहात असे. ही जातीनें गोवेकरीण होती. हिला गायन शिकविण्याकरितां महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध ख्यालिये बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर ठेविले होते. त्यांनीं हिला गायनांत चांगली तयार केली होती. बैठकीचें गाणेंहि चांगलें गात असे. ही ठुबरी फार नटवून म्हणे. हिचा आदाहि चांगला असे व ही लावणीहि चांगली म्हणे हिचें नाचकाम फारसें वाखाण्वाजोगें नव्हतें. लग्नाकार्यांत ही पिसवाज घालून नाचास उभी राही, पण नाचापेक्षां हिच्या गाण्याचीच तारीफ विशेष असे. हिचा आवाज जोरकस व गोड होता. ही विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कालवश झाली.

आवडा.

ही महाराष्ट्रांतील रहाणारी ही साधारण देखणी होती विष्णुवंत छत्रे यांनीं हिला गायन शिकवून उत्तम तयार केली होती. हिचा विशेष असा होता कीं, ही

तालामध्ये फार पक्की होती. गायनावर चांगली संपत्ति मिळऊन हिचा हिने कांहीं दिवस चांगला उपभोग घेतला. पुढे कांहीं कारणाने हिचा उपरती झाली व तिची अशी विलक्षण छाप हिच्या मनावर पडली की, चांगला दिवस पाहून एका सत्पात्र ब्राह्मणास हिने आपली सर्व इस्टेट दान केली. एका पांढऱ्या पातळानिशी ही घरातून बाहेर पडली व नरसोबाचे वाडीस जाऊन तेथे दत्ताची सेवा करून राहिली अशा प्रकारे दत्ताच्या सेवेत राहिलेले आपले आयुष्य घालवून इहलोकची यात्रा हिने संपविली. ही इ. स. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात कालवश झाली.

बया गणेशवाडीकरीण.

गणेशवाडीतील श्रीमान, सभ्य व संगीतज्ञ गृहस्थ बाळुकाका कानिटकर चांज-पार्शी ही गाणे शिकली ही सुस्वरूप असून हिचा आवाज मधुर होता ही सुस्वभाव होती. हिच्या गाण्यांत ढगदारपणा व रंगत चांगली असे. ही घरगणेशाची जा फार नटवून म्हणे म्हणून हिचे गाणे सर्वत्रास पसत पडे. ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कालवश झाली.

बनु कोल्हापुरकरीण.

ही कोल्हापूरची राहणारी होती. ही फार देखणी नव्हती, काळीसावळीच पण बांधेसून होती हिला नैचक्राम येत नव्हते. ही बरी गाय असे. ठुंब्या वगैरे चांगल्या म्हणे. विशेषेकरून ही लावण्या म्हणण्यांत चांगली तरबेज होती. हिला एक धाकटी बहीण होती पण ती हिच्याइतकी गाण्यांत तयार नव्हती. ही इ. स. १९ व्या शतकाच्या शेवटी कालवश झाली.

गुलाब.

ही हिंदु नायकीण जयपुराकडील होती प्रसिद्ध हैदरसा सारंगिया याने हिला गायनांत उत्तम तयार केली होती. ही कांहीं दिवस मद्रासकडे गायनाच्या हेतूने गेली होती तेथे हिची गायनावद्दल चांगली बाहवा होऊन राजाश्रयहि मिळाला होता. नंतर ही इकडे येऊन अहमदनगर येथे कायमची राहिली होती. हिचे गाणे एकाद्या गवयासारखे असे. आवाज गोड व म्हणण्याची ढब चांगली असे. हेद-

रत्ना हिच्या गायनाच्या वेळी सारगीनें साथ करी तेव्हां हिच्या गाण्याचा विलक्षण परिणाम होई. नाचकाम हिला विलकुल येत नसे, त्याचप्रमाणें ठुंबरी गावून आदा करणें हेहि हिच्या गाण्यांत दृष्टी पडत नसे. 'रुष्ण मुरारी' ही हिची आवडती ठुंबरी मागल्या पिढीतील लोकांच्या अद्याप स्मरणांतून गेली नसेल हेदरसां वारल्यानंतर हिच्या गाण्यात थोडें वैगुण्य आलें असें मार्मिकांना वाटू लागलें. म्हैसुरास हिला नवरात्राच्या उत्सवाचें वर्षासन होतें हिचें वर्तन फार साधें, सभ्य असे; कोणी समजदार हिच्या घरीं गेल्यास त्याला ही आपलें गाणें ऐकवीत असे. ही इ. स. १९१० चे सुमारास म्हैसुरांत वारली.

नर्मदा.

ही नेहमीं नाशिक येथें रहात असे. ही चांगल्यापैकी गाणारीण होती कांहीं दिवस ही विष्णुपत छत्रे यांचेपाशीं गाणें शिकत असे. ठुंबरी गायनात व आदा करण्यांत हिचा हातखंडा असे. विष्णुपत छत्रे जेव्हां रहमतसांला बगोवर घेऊन नेपाळांत गेले होते त्यावेळीं ही त्यांजबरोबर नेपाळांत गेली होती. हिचा स्वभाव एककल्ली होता ही नाचकामांत चांगली प्रवीण होती पण हिचें नर्तन सर्वत्रांस पाहण्यास सांपडत नसे. ही इ. स. १९१५ चे सुमारास मरण पावली

कृष्णा कोल्हापुरकरीण.

ही कोल्हापुरची राहणारी हिला गाणें शिकविण्याकरितां नामांकित गवई ठेविले होते. हिचे गाणें बऱ्याच उच्च दर्ज्याचें असे. ही लावणीहि चांगली नटवून म्हणे. ही विशेष देखणी नव्हती ही पुण्याची रहिवाशी झाली होती ही सुमारे इ. स. १९१५ चे सुमारास वारली.

बाबली.

ही गोवेकरीण असून मुंबईची राहणारी होती. हिला गायन शिकविण्यासाठीं चांगले चांगले गवई ठेविण्यात आले होते. प्रसिद्ध ख्यालिथा नथधनखां याची ही शिष्याण होती असे म्हणतात तयार झाल्यावर राजपुतान्यांतील एका राजाच्या पदरीं ही होती. एकाद्या पुरुषगवयासारखे गावून ही मैफल रगवी अशी हिची ख्याति होती. ही ठुंबरीहि चांगली म्हणत असे. ही इ. स. १९२५ चे सुमारास मुंबईस मृत्यु पावली.

ततैया.

ही ग्वालेरची रहिवासी. हिचा आवाज फार गोड होता. ही गाण्यांतहि फार तरबेज होती. ठुंबरी हा तिचा विशेष होता ही १९१२ च्या सुमारास वारली.

चंद्रावती.

ही बनारसची रहाणारी. ही ख्याल उत्तम गाई. बनारस शहर हें ठुंबरीकरितां प्रसिद्ध आहे, हें गायनप्रेमी लोकांत महाशूर आहे. ही ठुंबरी उत्तम गाई व आदाहि उत्तम करी ही स्वभावानें फार नम्र व सरळ होती. हिचा आवाज मधुर होता ही इ. स. १९२० चे सुमारास बनारस येथें कालवश झाली.

गोव्हरजान.

ही गायिका इ. स. १८७० च्या सुमारास जन्मली. हिच्या आईबापांचें प्रथम एकमेकांवर फार प्रेम होतें, परंतु पुढें काय कारणें झालीं देवास ठाऊक, त्यांच्या-मध्ये प्रेमाच्या जागी द्वेषभावना प्रगट झाली; त्याचा परिणाम असा झाला की, त्याचें प्रायःश्रित ह्या मुलीस भोगण्याची पाळी आली. हिला आपल्या बाळपणांतच हें जग सोडून जाण्यासारखें संकट प्राप्त झालें होतें, परंतु ईश्वरानें त्यांतून हिला बचावलें. कारण आपणा सर्वांत हिचें तें मोहक गायन ऐकाव-याचा योग होता. ही फार देखणी, गोंडस व बांधेसूत असे वयांत आल्यावर ही गायनकला उत्तम शिकली; रामपूरचा नजीरसां, व प्रसिद्ध प्यारासाहेब ह्या सारखे उत्तम गवई हिला ही कला शिकण्यास उस्ताद भिळाले. ख्याल, होरी वगैरे उच्च दर्जाचे गाण्याचा हिनें उत्तम अभ्यास व कसरत केली; पुढें ही ठुंबरी गायन इतकें उत्तम शिकली की, त्या विद्येत हिचा पाडाव करणाऱ्या गायिका क्वचितच निपजल्या हिचा आवाज गोड, गोल, सुरेल असून भरदार होता. अभिनय ह्या कलेंत हिनें चांगलें प्रावीण्य संपादिलें. विद्या शिकणें झाल्यावर, ऐन तारु-ण्यामध्ये काहीं वर्षें दरभंगा दरबारची गायिका म्हणून तेथें ही राहिली होती. पुढें ही प्रायः कलकत्त्यासच राहत असे. मुंबई, पुणे, मद्रास वगैरे शहरांत हिची सासणी गाणी व अनेक प्रसिद्ध जलसे झाले, तेव्हां हिच्या गायकीची व त्या कलेंतील हिच्या प्राविण्याची लोकांस खात्री पटली. हिची ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स ऐकून लोक मोहून गेले. पुरुषी गाणें म्हणजे ख्याल, होरी वगैरेंत ही तयार

असेच; पण हिचें खास गाणें म्हणजे ठुमरी हें होय; तें ही गाऊ लागली व योग्य अभिनय करूं लागली म्हणजे श्रोते चित्रासारखे तटस्थ होत हिचा आवाज मोठा असून फार गोड व मोहक असे, त्यामुळे ऐकू येत नाही व आलें, नाही ही तक्रार हिच्या गाण्याच्या वेळीं रहात नसेच. शिवाय नाटकगृहासारख्या मोठ्या जागेंत जरी हिचे जलसे झाले तरी लोक राजीच होत प्रस्तुत लेखकास हिच्यापासून दोन हात अंतरावर बसून हिचें खासगी गायन ऐकण्याचा व हिचा अभिनय पाहण्याचा सुयोग लखनौ शहरां दोन वेळां लागला आहे; त्यावेळीं हिच्यासमोर गायनांतील पंडित व शास्त्रकार बसले असल्यामुळे हिनें आपल्या कलेचें प्रदर्शन शक्य तितक्या कसोसीनें केलें. ही स्वभावानें सरळ व विनयशील असे. ह्या कलेवर हिच्याइतकी सपासि आजवर कोणी मिळविली नाही. उत्तर वयांत हिनें म्हैसूर दरबारची नोकरी पत्करिली व तेथेंच इ. स. १९३० च्या सुमारास हिचें देहावसान झालें.

मंगु.

ही ग्वालोरची राहणारी असून एखाद्या गवयासारखी गाते. हिच्या गाण्यांत एक प्रकारची मोहनी आहे. ही ठुमरी नटवून म्हणते. ही प्रसिद्ध मेदी हुसेन यांची शिष्याण आहे.

विद्याधरी.

ही बनारसची राहणारी ही दिसण्यांत चांगलीच आहे. ख्याल ही चांगला म्हणते ठुमरी हिच्या तोंडून ऐकिली म्हणजे बनारसची ठुमरी ही काय चीज आहे हें श्रोत्यांच्या ध्यानीं येतें. हल्ली गायनकलेंत प्रवीण म्हणून ज्या स्त्रिया गणल्या आहेत त्यात हिचा नंबर फार वर आहे. ही स्वभावानें नम्र असून हिची वागणूक सरळ व साधी आहे.

सिद्धेश्वरी.

ही बनारसची राहणारी. ही फार देसणी व मोहक आहे. गायनकला ही चांगली जाणते गायनांतील ठुमरीचे गाण्यांत हिचा हातसडा आहे. हिची ठुमरी ऐकून हिच्यावर फिदा झाला नाही असा कोणी नाहा. ही स्वभावानें नम्र आहे.

बोलण्यांत मिठास आहे, पण मतलबास जागृत आहे. हिची सांपत्तिक स्थिति चांगली आहे. कंड मधुर व म्हणण्याची शैली गोड, ह्यामुळे बनारसमध्ये गेल्यावर हिचे गाणे ऐकण्याचा मोह सर्वास पडतोच हिच्या गुणांमुळे व रूपामुळे सहजा हिला श्रीमंतांचा आश्रय लाभला आहे.

इंदिरा.

म्हालेरचे श्री. माधवराव शिंदे यांचे वेळेपासून ही दरबारची नोकर आहे. ही उत्तम देखणी असून हिचे गाणेहि फार मोहक आहे. हिच्या गाण्याचा विशेष म्हणजे ही दुबरी चांगली म्हणते व त्याबरोबर हिचा 'भाव'हि पहाण्यासारखा असतो.

बिचवा.

ही लखनौची राहणारी. ही तेथील घरदाज असून हिला तेथे चांगला मान आहे. बिंदादीन म्हणून लखनौस जे नामांकित नर्तक होते त्यांची ही शिष्याण आहे. त्यांच्याजवळ नर्तनांतील जे दोन भेद 'नृत्य' आणि 'नृत्त' ते ही उत्तम प्रकारे शिकून, त्यांत प्रवीण झाली आहे. आज 'नृत्ता'मध्ये हिच्यासारखी प्रवीण उत्तर हिंदुस्थानांत दुसरी कोणी नाही अशी समजूत आहे. प्रस्तुत लेखकास तिचे 'नृत्त' दोन वेळां पाहण्याचा योग लखनौमध्ये आला आहे. नृत्यांतहि ही चांगली प्रवीण आहे. ही स्वभावाने फार सरळ व सभ्य आहे हिची बडील बहीणहि या कलेमध्ये अशीच प्रवीण आहे, पण ती आतां फार वृद्ध झाल्याने तिने तो व्यवसाय अजिबात सोडला आहे. अलिकडे या दोघी बहिणी आनदाने घरा स्वस्थ राहत आहेत ह्यांची सांपत्तिक स्थिति चांगली आहे त्यांचे स्वतःचे उत्तम घर आहे, प्रतिष्ठित लोक नेहमी ह्यांच्या घरी जातात

नूरजहान.

ही कलकत्त्याची राहणारी ही गवचाप्रमाणे जोरकस व ढगदार गाने व तुचरीहि चांगली नटवून म्हणते. हिचा आवाज गोड आहे. दिसण्यांतहि ही बरी आहे. प्रस्तुत लेखकाने हिचे गाणे प्रत्यक्ष ऐकिले आहे.

लक्ष्मी.

ही कोल्हापुरची राहणारी असून अलादियासाचे बधु हैदरखा ह्यांच्याजवळ गाणें शिकली आहे. ख्यालाचें गाणें ही ऐकण्याजोगें गाते व ठुबरीहि चांगली नटवून म्हणते. बडोद्याच्या दरबारची ही नोकर आहे

केसर.

मुंबईत गोवेकरणींची जीं कांहीं नामांकित व श्रीमत घराणीं आहेत त्यांतील एका घराण्यापैकीं ही एक आहे. हिला गायनकला शिकविण्यासाठीं कोल्हापुरच्या आलादियासांसारखे गुरु ठेवण्यांत आले होते. ही एखाद्या गवयासारखें मैफलींत बसून गाते हिच्या तानेची तयारी ऐकण्यासारखी आहे. ही ठुबरीहि नटवून व हावभावांसह उत्तम गाते आज मुंबईत ज्या नामांकित गाणारणी आहेत त्यांत हिचा नंबर चांगलाच वर लागेल.

सूची.

नांव	पृ.	नांव	पृ.
अ		आ	
अस्तरपिया ...	१२८	आण्णां घारपुरे... ..	१५८
अघवान ...	१७०	आप्पा तुळशी ...	२१
अघोर बाबू ...	४९	आचा दीक्षित वाटवे ...	११८
अचपल ...	१२१	आला बदेसां ...	५०
अधारंग ...	१४१	आवडा ...	१९९
अनंत फंदी ...	१३२	आषक अल्लीखां ...	१०८
अब्दी हुसेन ...	१८३		
अब्दुल करीमखां ...	११९	इ	
अमानउल्ला ...	१६८	इदेसिंग ...	४२
अमीरखां ... १४४, १५७, १६७		इनायतखां ...	८१, १५९
अमीर खुशरू ...	६	इब्राहिमखां ...	१६०
अम्माका सावनुरकरीण ...	१८९	इमदादखां ...	१५८
अल्लादाद ...	१६१	इम्रतसेन ...	१५४
अल्लादियाखां ...	११८	इसचजान ...	१९७
अल्लीखां ...	७९	इदिरा ...	२४४
अल्लीदाद ...	३९	उ	
अल्लीबक्ष ...	१६१	उमरावखां ...	११८, १४४
अल्लीमुल्लाखां ...	४४	क	
अल्लीहुसेनखां ...	१४५	कदरपिया ...	१२९
अष्टीवाले ...	१५६	कन्हैया ...	१८५
अहमदखां ...	५३	करमीनखां ...	१४९
अहोबल ...	१०	करामतउल्लाखां ...	१६५
अतुबुवा आपटे ...	१११	करीमखां ...	५७
अतुबुवा जोशी... ..	१२०	कर्यायी ...	१६८
अंनू बडोदेकरीण ...	१९८	कल्लनखां ...	१०८

नांव	पृ.	नांव	पृ.
काज्ञमअल्लीखा ...	१६३	गुणसेन ...	४०
कादरचक्ष ...	५८	गुरुदेवजी पटवर्धन ...	१८१
कानसां ...	४२	गुलचदन ...	१८८
कान्ताप्रसाद ...	१८८	गुलाब ...	२००
कायमअल्ली ...	१८८	गुलाब पुणेकरीण ...	१९१
कालिकादीन ...	१८५	गुलाम अब्बास ...	११७
काळू ...	१६१	गुलाम अल्ली ...	१६४
काळूराम ...	१८२	गुलाम महंमद ...	१५२
कुतुबअल्ली ...	५४, १५३	गुलाम रक्षा ...	१५२
कुदवसिंग ...	१६८	गुलाम रसूल ...	५२
कृष्णधन बामर्जी ...	२०	गुले इमामखां ...	६५
कृष्णशास्त्री शुक्ल ...	८६	गोखीबाई ...	१९३
कृष्णा कोल्हापुरकरीण ...	२०१	गोपाळ ...	२५०
कृष्णा झुलपी ..	१९९	गोपाळ कृष्ण ...	१३९
कृष्णा पनवेलकरीण ...	१९९	गोपाळलाल ..	३५
कृष्णा पंडित ...	१२१	गोपेश बानर्जी ...	५१
कृष्णानंद व्यास ...	१९	गोविंदराम ...	१६४
केशवबुवा आपटे ...	५१	गोविंदराव टेंभे ...	१६७
केशवबुवा गोगटे ...	१२७	गोव्हरजान ...	२०२
केसर ...	२०५	गुडुबुवा इगळे ..	१०५
ख		ग्यानदा गुरव ...	१८०
स्वाजाबक्ष ...	१६०	घ	
खुशहालखां ...	३९	घसीटखां ...	१५३
खुशालखान ...	३८	च	
ग		चतुर कल्लिनाथ ...	५
गणपतराव भैट्या ...	१६६	चरजू ..	२७
गणपतराव रास्ते ...	१८१	चुन्ना ...	१९६
गणपतिबुवा भिलवडीकर ...	९८	चचलसेन ...	३०
गणेशपंत फडके ...	४९		

नांव	पृ.	नांव	पृ.
चंद्रभागा ...	१९४	तानसेन ...	३१
चद्रा ...	१९१	तान्द्रजसां ...	१०६
चंद्रावती ...	२०२	ताराचंद ...	५२३
चांदसां ...	३०	तुळाजीराजे भोसले ...	१७
चिंतामण मिश्र ...	४४	व्यवक आत्माराम ...	३८
छ		थ	
छज्जूसां ...	१२४	थोरले बाळकृष्णबुवा ...	८२
छटाकी ...	१९५	द	
छोटे महंमदसां ...	६७	दत्तिल ...	२
छोटे मुन्नेसां ...	११७	दत्तुबुवा जांभेकर ...	९९
ज		दत्तोपंत जोशी ...	२३
जगन्नाथ ...	४०, १८२	दत्तोपंत फडके ...	१४८
जन्नासानी ...	१९८	दादा कुटे ...	१७९
जमालउद्दिनसां ...	१४८	दादा सरे ...	१७६
जाक्रुद्दिनसां ..	५०	दामोदर ...	१५
जाफरसां ...	१६२	दामोदरपंत भालपेकर ...	१४९
जीवनर्जामहाराज ...	१५६	दावलखान ...	३९
जैनुलअबदुलसां ..	११०	दिरंगसां ...	४१
जोतसिंग ...	१७०	दिलावर अल्लीसां ...	४३
जोरावरसिंग ...	१७०	दिलावरसां ...	५५
झ		दिलीपराय ...	१३०
झोराबाई ...	१९७	दुर्गा ...	१८६
ड		दुलहनसां ...	१५१
डछू ...	२७	देवीदास ...	१६०
त		दौलतसां ...	५१
ततैय्या ...	२०२	ध	
तानतरंगसां ...	३७	धर्मा गुरव ...	१६७
		धोंडू ...	२७

नांव	पृ.	नांव	पृ.
न			
नजीरसां ...	१२०	परसाडु ...	१२५
नज्जू ...	१७१	पावा भीमराव ...	३८
नथ्थनसां ...	१०८	पार्श्वदेव ...	४
नथ्थन पीरबक्ष ...	५८	पीरबाई ...	१९४
नह्हेसां ...	१६४	पुरुषोत्तमपंत दामले ...	१८१
नवाब कासमअल्लीसां ...	४३	पूजा ...	४२
नवाब गुलाम हुसेनसां ...	१५२	पांडुरंगबुवा येवलेकर ..	९७
नवाब सालरजंग ...	४३	पांड्ये ...	२८
नवाब सुलतानअल्लीसां ...	४३	पुडरीक विठ्ठल ...	९
नवाब हुसेनसां ...	४३, १२५	प्यारसां ...	१६२
नबीबक्ष ...	१५४	प्रकाश ..	१८६
नर्मदा ...	२०१	प्रभाकर ...	१३५
नागु गुरव ...	३९, १६८	फ	
नागेशभट काशीकर. ...	१५५	फजल अल्ली ...	५५
नाना पानसे ...	१७१	फत्तुसां ...	७९
नारद ...	१, १२, १३	फिदा हुसेनसां ...	१६५
नारायणबुवा फलटणकर ...	१२७	फिरोजसां ...	१५०
नारायणशास्त्री ...	४४	फिरोजसां धाडी ..	१६८
नारो आप्पाजी भावे ...	१५२	फैज महंमद ...	१०८
नासरसां ...	१७५	फैयाजसां ...	११९
नितार अल्लीसां ...	१६३	ब	
नितार हुसेनसां ...	७२	बडे महंमदसां ...	५३
नूरजहान ...	२०४	बडे मुन्नेसां ...	५७
प		बना ...	१९०
पन्नालाल गोस्वामी ...	१५७	बना भोसेकरीण ...	५७
परशुराम ...	१३६	बनु कोल्हापुरकरीण ...	२००
परशुरामबुवा बर्वे ...	११६	बन्नेसां ...	६६
		बया ...	१९४
		बया गणेशवाडेकरीण ...	२००

यांचा इतिहास.

५

नांव	पृ.	नांव	पृ.
बरकत उल्ला ...	१५९	बिलाससां ...	३६
बळवतबुवा पोरे...	११७	बीरुमिश्र ...	१८३
बळवंतबुवा बापट ...	९८	बुढासानी ...	१९८
बळवंतराव केतकर ...	११३	बैजु ...	२६
बळवतराव पानसे ...	१७३	बैजूबावरे ...	३५
बळवतराव भैय्या ...	१४७	बडोपंत जोगळेकर ...	१७९
बळवंतराव वैद्य...	१७७	बंदेअल्लीसां ...	१४६
बहादुरसां ...	१५१	बिंदादीन ...	१८५
बहादुर हुसेनसां ...	१६५	बुंदुसां ...	१६२
बहिरामसां ...	१०६	बिजचन्द ...	३०
बहिरू ...	१३३		
बक्षू ...	२८, १७१	भ	
बाजबहादूर ...	२९	भगवान ...	२७
बांदा ...	१८७	भडजी बापू ...	४९
बापु जोशी ...	९७	भरत ...	२
बाबली ...	२०१	भलोबा लिमये ...	४७
बाबा दीक्षित ...	८७	भाऊबुवा कागवाडकर ...	११७
बाबु इसरिप्रसाद ...	१५३	भाऊबुवा कानिटकर ...	११३
बाबुराम सहाई ...	१२३	भानू ...	२६
बायाक्षिंदसां ...	१६३	भावभट्ट ...	१६
बाळरुष्ण रास्ते ...	१८१	भास्करबुवा बखले ...	१०९
बाळरुष्णबुवा इचलकरजीकर ...	९३	भिकुबुवा इंगळे...	१००
बाळकोबा नाटिकर ...	११४	भैय्या जोशी ...	९०
बाळा ...	१३३, १३५	म	
बाळाजीपत ...	१५२	मखनसां ...	५७
बाळासाहेब गुरुजी ...	९१	मख्यु ...	१७१
बाळुकाका कानिटकर ...	११३	मतंग ...	३
बिचवा ...	२०४	मनरंग ...	८७
बिच्चूसां ...	१५५	मनोहरबुवा जोशी ...	१००
		मन्नासानी ...	१९८

नांव	पृ.	नांव	पृ.
मन्याबा कोडितकर ...	१७	मीर अहमदसाहेब ...	४३
मसजीदखां ...	१४९, १५०	मीर नासरअहमद ...	१४४
महंमद अल्लीखां ५०, १०७, १४४, १६०		मुनवरखां ...	५४
महंमद बागी ...	४२	मुबारक अल्लीखां ...	५४
महंमद रक्षा ...	१८	मुम्मीखां ...	१२४
महादेवबुवा गोखले ...	१११	मुराद अल्लीखां ...	५४
महिपती ...	३६	मुरादखां ...	५६, १४७
माखन ...	१८३	मुरारबा गोवेकर ...	१७९
मार्तंडबुवा चौडे ...	१७७	मुशफखां ...	१४९
मार्तंडबुवा दवणे ...	१००	मूसाहेब ...	१९०
मानसिंग ...	१८७	मेंडूखां ...	५५
मामुखां ...	१६१	मेंदी हुसेनखां ...	६५
मियाजान ...	११६	मैना ...	१९०
मिरझाखान ...	१८	मोगरी रामय्या ...	१७५
मिरझावहीद ...	१८८	मोजूद्दीनखां ...	१३०
मिराबाई ...	१८९	मोरया गोसावी ...	४५
मिश्रा ...	१९५	मोहना पालकर ...	१९०
मिश्रसिंधाडी ...	४०	मौजखां ...	५७
मीयां गम्भू ...	१२३	मौलादाद ...	४०
मीयां छज्जूखां ...	४३	मौलाबक्षखां ...	१४७
मीयांजानि ...	५६	मंगू ...	२०३
मीयां जीवनखां ...	४३	मंगेशराव तेलग ...	१४९
मीया तानसेन ...	३१		र
मीयां नथ्येखां ...	६४	रघुनाथ भूपाल ...	१३
मीयां शंकरखां ...	५२	रजबअल्ली ...	५५
मीयां शौरी ...	१२२	रजाअल्ली ...	१५९
मीयां हदुखां ...	६०	रजाखां ...	१२१
मीयां हस्तुखां ...	५८	रमजानी ...	१५९
मीर अल्लीसाहेब ...	१२४	रमझानी ...	१८७

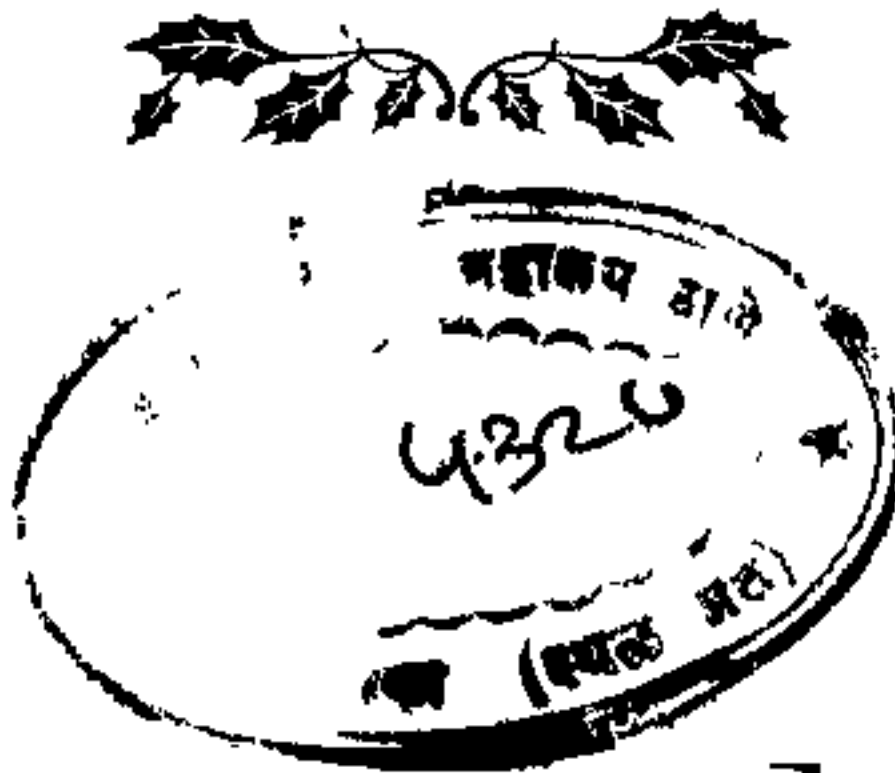
नांव	पृ.	नांव	पृ.
रसबीनसां	१४१	लालसां	३८
रहिमतसां	७५	लालजी	४९
रहिमानबाई	१९३	लाला भगवानदास	१६८
रहीमसेन	१५१	लाला हरिचरण	१८२
रागरससां	३७	लालूजी	१८६
राजा ठाकुर नबाब	२४	लोचन	७
राजा शौरिन्द्र मोहन टागोर	२०	लोहग	२६
राजाभैरव्या पूछवाले	१२०	व	
राणु शिंपी	३८	वजीरसां ... ४२, ४८, १४५	
राधिका गोस्वामी	५०	वहीदसां	१४८
राम जोशी	१३१	वाजपेई	१५३
राम सहायी	१८७	वामनबुवा कवठेकर	४८
रामकृष्ण देव	१२५	वामनबुवा देशपांडे	४५
रामकृष्ण वझे	११९	वामनराव चांदवडकर	१७४
रामचंद्र गोवेकर	१८२	वारसअल्लीसां	७३
रामदास	३५	वासुदेवबुवा जोशी	८३
रामभाऊ अलीबागकर	१०५	विठा डाळवाली	१९९
रामभाऊ सावेरकर	९६	विठ्ठु गुरव	३८
रामा गुरव	१८३	विठोबा शाईवाले	१७६
रामा गोंधळी	१३८	विठोबा पारनेरकर	३९
रामामात्य	८	विद्याधरी	२०३
रावजीबुवा गोगटे	१२६	विनायकराव लिमये	१५५
रावजीबुवा बेलबागकर	४७	विश्वनाथबुवा	४९
ल		विश्वनाथबुवा काळे	१५६
लतफन	१९४	विष्णुपंत छत्रे	९२
लतीफसां	१४८	विष्णुपंत जोशी	१८२
ललनपिया	१३०	विष्णुपंत भातसंडे	२२
लक्ष्मी	२०५	विष्णुबुवा पलुसकर	१०१

नांव	पृ.	नांव	पृ.
विष्णुबुवा भटांगे ...	१५५	सदारंग ...	१४१
विष्णुबुवा रेडे ...	१२८	सदोबा आष्टेकर ...	४७
वेणीप्रसाद ...	१८७	सनदपिया ...	१२९
व्यंकटनरशी ...	१९२	सनबहा ...	१५३
व्यंकटमल्ली ...	१५	समोखनसिंग ...	१४०
		सटयद निजामोद्दीन ...	२८
श		सरफूबाई ...	१९४
शादिखां ...	५६, १२४	सरूपी ...	१८९
शाङ्गदेव ...	...	सलामचंद डागूर ...	४२
शिसरसेन ...	१६३	सवाई प्रतापसिंह ...	२१
शेख कमाल ...	४०	सातद अल्लीखां ...	१६५
शेख बाहुद्दिन बर्ना ...	४१	सादक अल्लीखां ...	१६३
शेख शीरमहमद ...	४४	सादतखां ...	१६४
शेख सादुल्ला ...	४२	सादिक अल्लीखां ...	४४, १४९
शंकर पंडित ...	९१	साबित अल्लीखां ...	१६०
शंकर भैर्या ...	१८४	साले रवाबी ...	१६४
शंकरबुवा धुळेकर ...	९९	सावदखां धाडी ...	४१
श्रीकंठ ...	१६	साहेबजादा हैदरअल्लीखां ...	१६६
श्रीचंद ...	३१	सिद्धेश्वरी ...	२०३
श्रीनिवास ...	११३	सुखदेवसिंग ...	१८०
स		सुखबदन ...	१८८
सत्ताराम गुरव ...	१७७	सुरतसेनखां ...	३७
सत्तारामबुवा अलवारकर ...	८२	सुरदास ...	३६
सत्तारामबुवा काशीकर ...	४५	सुलतानहुसेन शर्की ...	२९
सत्तारामबुवा मिरची ...	४५	सुलेमानखां ...	५६
सत्तावतखां ...	१६५	सुंदराबाई ...	१९३
सगनभाऊ ...	१३७	सूरजखां ...	३०
सगुणा ...	१९१	सोदाससेन ...	४०
सज्जादहुसेन ...	१५३		

यांचा इतिहास.

९

नांव	पृ.	नांव	पृ.
सोमलसेन	४०	हिरा	१९१
सोमनाथ	११	हुसेनसां	१५४
ह		हुसेनबक्ष	१६०, १८७
हकीम महंमद करम इमाम ...	१८	हृदय नारायण	१४
हयाति	१६३	हेमती	१९०✓
हररग	१२२	हेदरसां	३९, १०७, ११६
हरिदासस्वामी	३१	हेदरबक्ष	१६१
हसनसां	१४३	होनाजी	१३४
हाजी विलायतअल्ली	१७०	क्ष	
हाफीजसां	१५४, १६४	क्षेत्रमोहन स्वामी	१९

REFB K-0005327

REFBK-0005327

